

घटक - १

तुलनात्मक राजकारण

१.० उद्दिष्टे

१.१ प्रास्ताविक

१.२ विषय विवेचन

१.२.१ तुलनात्मक राजकारणाचा अर्थ व स्वरूप

१.२.२ तुलनात्मक राजकारणाचा विकास

१.२.३ तुलनात्मक राजकारणाची व्याप्ती

१.२.४ तुलनात्मक राजकारणाच्या अभ्यासाचे दृष्टीकोन

१.२.४.१ रचनात्मक कार्यात्मक दृष्टिकोन

१.२.४.२ तुलनात्मक राजकारणाचे व्यवस्था दृष्टीकोन

१.२.४.३ मार्क्सवादी दृष्टिकोन

१.३ सारांश

१.४ पारिभाषिक शब्द व शब्दार्थ

१.५ स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न

१.६ स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

१.७ सरावासाठी स्वाध्याय

१.८ संदर्भ ग्रंथ

१.० उद्दिष्टे

या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपल्याला -

- तुलनात्मक राजकारणाचा अर्थ, व्याख्या, महत्त्व, स्वरूप व व्याप्ती लक्षात येईल.
- राजकीय कृती, राजकीय प्रक्रिया व राजकीय सत्ता या अनुषंगाने तुलनात्मक राजकारणाचे आकलन होईल.

- तुलनात्मक राजकारणाच्या अभ्यासासाठी आवश्यक असणारे व्यवस्था दृष्टीकोन, रचनात्मक कार्यात्मक दृष्टीकोन व मार्क्सवादी दृष्टीकोन समजतील.
- राजकीय व्यवस्था कशी कार्य करते, तसेच ही व्यवस्था आपले अस्तित्व टिकवून ठेवण्यासाठी कशा प्रकारे प्रयत्नशील असते याचे चिकित्सक अध्ययन होईल.

१.१ प्रास्ताविक

मनुष्य हा तुलनाप्रिय प्राणी आहे. तो नेहमीच आपली तुलना इतरांशी करत असतो. इतरांचे जगणे, कृती व वर्तन याबद्दल त्याला नेहमीच उत्सुकता असते. आपण व इतरांमधील साम्य व भेद, तसेच इतरांमधील चांगल्याचा स्वीकार, या सर्वांबद्दलच्या उत्सुकतेपोटी मनुष्याच्या तुलनात्मक दृष्टीकोनाचा विकास झालेला दिसतो. हिच तुलनात्मक दृष्टी आपणाला राजकारण, शासनसंस्था इत्यादीचा अभ्यास करताना दिसून येते. राज्यशास्त्राचे जनक ऑरिस्टॉटल यानेही याच दृष्टीकोनामुळे तत्कालीन नगर-राज्यांमध्ये होणाऱ्या राज्यक्रांतींच्या कारणांचा अभ्यास करण्यासाठी १५८ नगरराज्यांच्या राज्यघटनांचे तुलनात्मक अध्ययन केले होते. हाच तुलनात्मक दृष्टीकोन मॅकियाव्हेली, मॉटेस्क्वी, हेन्री मेन, कार्ल मार्क्स, रूसो, लॉर्ड ब्राईस, प्रा. लास्की या राजकीय विचारवंतांच्या विचारांमध्ये दिसून येतो. अशाप्रकारे अनेक राजकीय विचारवंतांच्या अभ्यासामध्ये शासनसंस्थांचा व राजकारणाचा अभ्यास झाल्याचे दिसून येते. अशाप्रकारे तुलनात्मक राजकारणाला एक प्रदीर्घ परंपरा लाभली आहे. तथापि, १९५० च्या दशकामध्ये अमेरिकेतील राजकीय शास्त्रज्ञांनी राजकारणामध्ये नवीन तुलनात्मक दृष्टीकोन अंगीकारून राजकीय क्षेत्रात स्थित्यंतर घडवून आणले. १९५० च्या दशकापासून या अभ्यासाचे मार्गक्रमण आपल्याला तुलनात्मक राजकारण व शासन संस्थांच्या अभ्यासापासून हळूहळू व्यवस्थांच्या तुलनात्मक अभ्यासाकडे झालेले दिसते.

१.२ विषय विवेचन

१.२.१ तुलनात्मक राजकारणाचा अर्थ व स्वरूप

राज्यशास्त्राच्या अनेक ज्ञानशाखा आहेत. उदा. राजकीय विचार, राजकीय सिद्धांत, राजकीय समाजशास्त्र, आंतरराष्ट्रीय संबंध इ. 'तुलनात्मक राजकारण' ही देखील राज्यशास्त्राची एक ज्ञानशाखा आहे. तसेच तुलनात्मक राजकारण ही राज्यशास्त्राच्या कक्षा रुंदावणारी ज्ञान शाखा आहे. या ज्ञानशाखेमुळे राज्यशास्त्रामध्ये अनेक नवीनविध अशा पद्धती, सिद्धांत तसेच दृष्टीकोनांचा समावेश झाला. तुलनात्मक राजकारण या ज्ञानशाखेमध्ये राजकीय अनुभव, मुख्य व्यवस्थांच्या संस्था, वर्तन व प्रक्रिया यांचे वर्णन केले जाते. म्हणजेच तुलनात्मक राजकारणामध्ये संस्थात्मक अभ्यासाच्या पलीकडे जाऊन प्रत्यक्षात राजकारण, राजकीय प्रक्रिया, कृती यांचा अभ्यास केला जातो. विविध देशांच्या शासन आणि राजकारणा-मधील साम्य व भेद जाणून घेणे हा या ज्ञानशाखेचा हेतू असतो. त्यामुळे आज इतर देशांमधील शासन पद्धती व प्रक्रियांमधील गुण-दोष जाणून आपल्या देशातील शासन व्यवस्था व प्रक्रियांमध्ये कराव्या लागणाऱ्या अनुकूल संभाव्य बदलांचा अभ्यास करण्यासाठी आज तुलनात्मक राजकारणाचा अभ्यास करणे अपरिहार्य आहे.

व्याख्या

विविध राजकीय अभ्यासकांनी तुलनात्मक राजकारणाची व्याख्या खालीलप्रमाणे केलेली आहे.

१. हॅरॉल्ड लासवेल : 'तुलनात्मक राजकारण म्हणजे कोणी, काय, केव्हा आणि कसे मिळविले ?'
२. जीन ब्लॉडेल : 'समकालीन जगातील राष्ट्रीय संस्थेच्या आकृतिबंधाचा अभ्यास म्हणजे तुलनात्मक राजकारण होय.'
३. एडवर्ड फ्रिमन : 'तुलनात्मक राजकारण म्हणजे शासनाचे विविध प्रकार आणि विभिन्न राजकीय संस्था यांचे तुलनात्मक विश्लेषण होय.'
४. रॉय सी मॅक्रिडिस : 'तुलनात्मक राजकारणाचा संबंध अशा शासकीय यंत्रणेशी येतो की, ज्यामध्ये समाज, ऐतिहासिक वारसा, भौगोलिक व नैसर्गिक देणग्या, उत्पादने, सामाजिक व आर्थिक संघटना, विचारसरणी, मूल्यव्यवस्था, राजकीय पद्धती, राजकीय पक्ष, हितसंबंधी गट आणि नेतृत्व यंत्रणा यांचा समावेश असतो.'
५. जे. सी. जोहरी : 'तुलनात्मक राजकारणाच्या अभ्यासात राजकीय कृती, राजकीय प्रक्रिया आणि राजकीय सत्ता यांचा अभ्यास तुलनात्मक पद्धतीने केला जातो.'

वरील व्याख्यांचा विचार केला असता असे म्हणता येते. जगातील विविध शासन संस्थांच्या रचना, राजकीय क्रिया, कृती, त्यांचे अविष्करण व परिणाम करणारे घटक यांचा अभ्यास म्हणजे तुलनात्मक राजकारण.'

स्वरूप

राजकारण ही निरंतर, गतिमान आणि वैश्विक अशी क्रिया आहे. प्रामुख्याने समस्यांचे निराकरण करताना होणाऱ्या निर्णय निर्धारण प्रक्रियेमध्ये तिचे अवतरण होते. मानवाच्या विशिष्ट वर्तनातून याचा उगम होतो. ही निर्णय प्रक्रिया कोणत्याही राजकीय कृतीचा भाग म्हणून उदयास येते. अनेक विचारवंतांनी 'राजकीय कृती' या संज्ञेचा अर्थ वेगवेगळ्या प्रकारे लावला आहे. डेव्हीड ईस्टन राजकीय कृतीचा अर्थ 'अधिकारयुक्त वाटप' असे संबोधतो; हॅरॉल्ड लासवेल आणि रॉबर्ट ढाल तीचे वर्णन 'सत्तेच्या वापरामधील विशेष बाब' असे करतात. तर जीन ब्लॉडेल 'निर्णय घेण्याच्या' मुद्द्यावर भर देतो. तथापि, ऑकशॉट यांनी योग्य शब्दांत तिचे वर्णन केले आहे. त्यांच्या मते, राजकीय कृती म्हणजे 'अशी क्रिया ज्यामध्ये नागरी संघटनेचे (Association) सदस्य म्हणून एकमेकांशी संबंधित असलेल्या व्यक्ती त्यांच्या संघटनेच्या शर्ती (अटी) व योजना (Arrangements) या त्याच्या इष्टतेच्या दृष्टीकोनातून विचार व चर्चा करतात, त्यांमधील बदलांसंबंधी प्रस्ताव तयार करतात. प्रस्तावित बदलांबाबत इतरांना खात्री पटवून देण्याचा प्रयत्न करतात आणि त्या अस्तित्वात आणण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न करतात.

तुलनात्मक राजकारणाच्या क्षेत्रामध्ये 'राजकारण' या संज्ञेचे तीन अर्थ अंतर्भूत होतात - (१) राजकीय कृती, (२) राजकीय प्रक्रिया आणि (३) राजकीय सत्ता.

१. राजकीय कृती (Political Activity)

समाजामध्ये अनेक प्रकारच्या व्यक्ती, गट व संघटना असतात. त्यांची सर्वांची मूल्ये ही वेगवेगळी असतात. त्यांची विचारसरणी, धोरण, हितसंबंध काही वेळा समान तर काहीवेळा परस्पर विरोधी असतात. जर राजकारण म्हणजे 'मूल्यांचे', 'अधिकारयुक्त वाटप' असेल तर लोकांची अपेक्षित मूल्ये व सत्तेमध्ये असणाऱ्यांची मूल्ये यांच्यामध्ये संघर्ष निर्माण होण्याची दाट शक्यता असते. संघर्ष निर्माण होणे अपरिहार्य असते. अशाप्रकारे या निर्माण होणाऱ्या संघर्षांना समाधानाची गरज असते आणि हे समाधान करण्याच्या प्रक्रियेमधूनही काही राजकीय कृती केल्या जातात. अशाप्रकारे निर्माण होणाऱ्या संघर्षामध्ये काही व्यक्तीव्यवस्था बदलण्याचा तर त्याच वेळी काही व्यक्ती जैसे थे परिस्थिती राखण्याचा प्रयत्न करत असतात. हे करत असताना त्या व्यक्तिकडून ज्या कृती केल्या जातात, त्या दोन्ही कृतींना राजकीय कृती असे म्हणतात.

तथापि, राजकारणामध्ये निर्माण होणाऱ्या मतभेदांमधून निर्माण होणाऱ्या ताणतणावाचे निराकरण करण्यासाठी देखील काही प्रयत्न करावे लागतात आणि ही प्रक्रिया सातत्याने घडत असते. त्यामुळे मतभेदांमुळे होणारे ताणतणाव व त्यांचे निराकरण यांच्याशी संबंधित विभिन्न क्रियांना राजकीय कृतीप्रवणतेची शृंखला (साखळी) असे म्हटले आहे.

२. राजकीय प्रक्रिया (Political Process)

राजकीय प्रक्रिया म्हणजे राजकीय कृतीचेच एक विस्तारित रूप म्हणता येईल. यामध्ये निर्णय निर्धारण प्रक्रियेमध्ये भूमिका बजावणाऱ्या सर्व घटकांचा विचार केला जातो. समाजामध्ये कार्यरत असणाऱ्या अनेक बिगर राज्य (non-state) गट आणि संघटना या सत्तेच्या संघर्षापासून मुक्त नसतात; त्यांचे अंतर्गत संघर्ष आणि तणाव यांचे नियंत्रण करण्यासाठी त्यांची अंतर्गत शासनव्यवस्था असते. तसेच बिगर राज्य असे गट आणि संघटना आपले विशिष्ट हितसंबंध जपण्यासाठी देशातील शासनावर प्रभाव टाकत असतात. उदा. शेतकरी संघटना, विद्यार्थी संघटना, शिक्षण संघटना, जातीय संघटना इ. या संघटना आपले हितसंबंध जोपासण्यासाठी सरकारवर दबाव निर्माण करत असतात. फायनरच्या शब्दांमध्ये स्पष्ट करायचे तर आपले हितसंबंध जोपासण्याच्या शर्यतीमध्ये एखाद्या अशा बिगरराज्य गट आणि संघटनांमध्ये हितसंबंध जोपासण्याची स्पर्धा निर्माण होते आणि जर एखाद्या गटाला सरकारच्या माध्यमातून राज्याची सर्व शक्ती पाठिंबा देत असेल तर ही स्पर्धा अधिकाधिक वाढत जाते. अशाप्रकारे या बिगर राज्य गट आणि संघटनांमध्ये सार्वजनिक स्पर्धा निर्माण होते ज्यामध्ये हे गट एकतर राज्याने आपली धोरणं स्वीकारावीत व अंमलबजावणी करावी किंवा पुढे जावून शासन बनावे यासाठी प्रयत्नशील असतात. अशाप्रकारे औपचारिक समाजामधील सामाजिक पर्यावरणामध्ये असणारे गट किंवा संघटना शासनावर किंवा धोरणनिश्चितीवर प्रभाव टाकत असतात या दोहोमध्ये होणाऱ्या प्रक्रियांमधून होणाऱ्या आंतरक्रियांची जी साखळी निर्माण होते तिला राजकीय प्रक्रिया म्हणतात.

३. राजकीय सत्ता (Political Power)

राजकारण या संज्ञेतून सूचित होणारा तिसरा अर्थ म्हणजे 'राजकीय सत्ता'. राजकीय सत्ता या संज्ञेचा अर्थ वेगवेगळ्या तज्ञांनी वेगवेगळ्या प्रकारे स्पष्ट केला आहे. उदाहरणार्थ, कार्ल जे फ्रेड्रिक यांनी राजकीय सत्ता म्हणजे 'एक प्रकारचा मानवी संबंध' असे म्हटले आहे. तर 'व्यक्ती किंवा गट (समूह) जिच्या बळावर अन्य व्यक्तींचे वा गटांचे वर्तन आपल्या इच्छेप्रमाणे बदलवून घेऊ शकतात अशी क्षमता म्हणजे सत्ता होय.' असे आर.एच. टोनी यांनी म्हटले आहे. निर्णय निर्धारण प्रक्रियेमधील सत्तेची भूमिका सांगताना लॉसवेल म्हणतो की, निर्णय निर्धारण ही एक (inter personal) व्यक्ति-व्यक्तींमधील परस्पर प्रक्रिया आहे.

अशाप्रकारे सत्ता या संज्ञेच्या अर्थाबाबत राजकीय अभ्यासकांच्या विचारांमध्ये एकवाक्यता नाही. तरीही वरील सर्व विवेचनाचा विचार करून अचूक शब्दात सत्ता या संज्ञेचा अर्थ अशा पद्धतीने सांगता येईल. 'व्यक्ती किंवा समूहांचे वर्तन आपल्या इच्छेप्रमाणे बदलवून घेण्यासाठी त्यांच्यावर टाकण्यात आलेले सर्व प्रकारचे बाह्य दबाव म्हणजे सत्ता.'

'राजकीय सत्ता' या दृष्टिकोणातून होणाऱ्या राजकारणाच्या अभ्यासामुळे तुलनात्मक राजकारणाच्या अभ्यासविषयाची व्याप्ती विस्तारली आहे. म्हणजेच आता राजकारणाचे आकलन करताना त्यामध्ये राजकीय व्यवस्थेतील राजकीय संरचनाचा अभ्यास करणे महत्वाचे ठरत आहे. तसेच 'सत्ताधीश' किंवा 'सत्तेपासून दूर असणारे' विविध क्षेत्रातील अभिजन या सर्वांच्या भूमिकांचा अभ्यास राजकारणातील गतिमान हालचालींचे आकलन करण्यास महत्वाचा ठरला आहे. राजकारण हे मुख्यत्वे समाजातील विविध गटांमध्ये घडत असते. म्हणूनच राजकारणाचा अभ्यास करताना अशा विभिन्न लहान व विशाल गटांच्या सत्तासंबंधांचा अभ्यास करणे महत्वाचे ठरते. सत्ता व अधिसत्ता ह्या संज्ञांमधील संबंधांचा विचार केला गेला असे दिसते. लोकशाही व्यवस्थेतील सत्ताधारी 'एकमत' (संमती) या नावाखाली आपल्या सत्तेचे समर्थन करतात (सत्ता न्याय ठरवतात); तर सर्वंकष व्यवस्थेतील सत्ताधिश अधिमान्यता मिळविण्यासाठी सत्तेचा जुलूमी वापर करतात. अशाप्रकारे तुलनात्मक राजकारणामध्ये एक महत्वाचे तत्त्व दिसून येते, जिथे 'एकमत संमती' कमकुवत होते तिथे 'बळजबरी जुलूम' प्रबळ बनतो आणि जेथे 'संमती एकमत' प्रभावी असते तेथे 'जुलूमी' सत्ता' निष्प्रभ ठरते.

वरील सर्व विवेचनावरून असे लक्षात येथे की, तुलनात्मक राजकारणाच्या विषय अभ्यासामध्ये राजकारणाला एक वैशिष्ट्यपूर्ण अर्थ प्राप्त झाला आहे. राजकारणाला आदर्शात्मक चौकटीमधून मुक्त करून अनुभवजन्य आयाम प्राप्त झाले आहेत. म्हणूनच तुलनात्मक राजकारणाचे स्वरूप केवळ राज्य व शासनाच्या अभ्यासापुरते मर्यादित नसून आता 'सत्तेच्या वापराचा अभ्यास' या अर्थाने व्यापक झाले आहे.

१.२.२ तुलनात्मक राजकारणाचा विकास

आपण प्रथम चर्चा केल्याप्रमाणे १९५० च्या दशकामध्ये तुलनात्मक राजकारणाच्या

अभ्यासाला अधिक महत्त्व प्राप्त झाले. त्याचे मुख्य कारण म्हणजे ह्या दशकामध्ये अमेरिकेतील राजकीय शास्त्रज्ञांनी 'राजकारणाच्या अभ्यास क्षेत्रामध्ये' कायापालट घडवून आणला आणि राजकारणाच्या अभ्यासामध्ये 'परकीय राजकीय घटकांकडून तुलनात्मक घटकांच्या अभ्यासाचा समावेश' केला आणि तुलनात्मक राजकारणाचा सुकाणू तुलनात्मक शासनसंस्थांच्या अभ्यासाकडून व्यवस्थांच्या तुलनात्मक अभ्यासाकडे वळवला.

थोडक्यात ऑरिस्टॉटल ते आजच्या काळातील तुलनात्मक राजकारण या अभ्यास विषयाच्या विकासाचा आढावा घेतला तर त्याचे साधारण तीन टप्प्यांमध्ये विवेचन करता येते.

१. पहिला कालखंड - पहिल्या महायुद्धापूर्वीची सुबोध अवस्था

ऑरिस्टॉटल हा तुलनात्मक शासन व राजकारण या अभ्यासविषयाचा वा ज्ञानशाखेचा जनक मानला जातो. राजकीय जीवनाचे अध्ययन करण्यासाठी त्यानेच तुलनात्मक पद्धतीचा सर्वप्रथम वापर केला. तत्कालीन नगरराज्यांमध्ये होणाऱ्या राज्यक्रांतींच्या कारणांचा अभ्यास करण्यासाठी त्याने १५८ नगरराज्यांच्या राज्यघटनांमध्ये अध्ययन केले होते आणि त्याच आधारावर त्याने राज्यांचे वर्गीकरण व राज्यप्रकारातील बदलांचा चक्रीय सिध्दांत मांडला. राज्यकर्त्यांच्या संख्येच्या व राज्याच्या समाजहित किंवा स्वार्थहित अशा उद्देशांच्या आधारावर राज्याचे उभार (Vertical) तसेच क्षैतिज (Horizontal) वर्गीकरण केले. राजेशाही, हुकूमशाही, महाजन सत्ता, अल्पजनशाही, पॉलिटी व लोकशाही असे सहा प्रकारामध्ये वर्गीकरण केले आहे.

पोलिबियस व सिसिरो यासारख्या रोमन राजकीय विचारवंतांनी राजकीय संस्थांचा तुलनात्मक पद्धतीने अभ्यास केला. ऑरिस्टॉटल, मॅकिअव्हेली, डी ताँक्विव्हेली, ब्राईस, ऑस्ट्रोगॉरस्की आणि वेबर यांनी पहिल्या अवस्थेमधील तुलनात्मक राजकारणात योगदान दिले. या विचारवंतांनी सिध्दांतांची मांडणी करताना तसेच राजकीय संघटनांच्या कार्याचे आकलन करण्यासाठी देशातील शासन व्यवस्थांचा तुलनात्मक अभ्यास केला. ऑरिस्टॉटल नंतर सिसिरोने असेच रोमन राजकीय संस्थांचे तुलनात्मक अध्ययन केले. तुलनात्मक अभ्यासाच्या आधारावर या काळात अनेक ग्रंथांची निर्मिती केलेली दिसून येते. मॅकिअव्हेलीचा 'द प्रिन्स' हा तुलनात्मक राजकारणावरील पहिला ग्रंथ म्हणून ओळखला जातो. तसेच मॉटेस्क्यूचा 'स्पिरिट ऑफ द लॉ' आणि लॉर्ड ब्राईस यांच्या 'मॉडर्न डेमोक्रेसी' हे ग्रंथ युरोपमधील राजकीय व्यवस्थांच्या तुलनात्मक अभ्यासावर आधारलेले ग्रंथ होते. बेन्थम, हेन्री मेन, कार्ल मार्क्स या विचारवंतांचाही समावेश या टप्प्यामध्ये करता येईल. ऑरिस्टॉटल ते मार्क्स या सर्व विचारवंतांनी तुलनात्मक राजकारण या ज्ञानशाखेची पक्की पायाभरणी केली. अशाप्रकारे पहिल्या टप्प्यातील या ज्ञानशाखेच्या अभ्यास विषयाचे स्वरूप सुबोध व सरळ होते.

२. तुलनात्मक राजकारण ज्ञानशाखेच्या विकासाचा दुसरा टप्पा (पहिल्या महायुद्धानंतर)

पहिल्या महायुद्धानंतर तुलनात्मक राजकारणाच्या अभ्यासाला पूर्वीपेक्षा अधिक निश्चित, बंदिस्त किंवा काटेकोर स्वरूप प्राप्त झाले. कारण या काळात तुलनात्मक अध्ययन करण्यासाठी विविध नवीन दृष्टीकोन विकसित झाले. राजकीय संस्थांच्या संरचनेबरोबरच त्यांची कार्यात्मक

तुलना करण्याची आवश्यकता निर्माण झाली. त्यामुळे विभिन्न संस्कृतींमध्ये असलेल्या शासन यंत्रणा व त्यांची कार्ये, समस्या आधारित उद्बोधन आणि संकल्पना बांधणी, तुलनात्मक अभ्यासासाठी सर्वमान्य संशोधन पद्धतींची निर्मिती, समस्येची वैधता, आंतरसांस्कृतिक समस्या आणि माहितीची उपलब्धता या सर्व अंगांनी तुलनात्मक राजकारण या विज्ञानशाखेमध्ये अध्ययन होऊ लागले. सॅम्युअल एच. बीयर, एम. हॅस, बर्नाड उलम आणि रॉय सी मॅक्रिडिस यासारख्या विचारवंतांनी या कालखंडामध्ये आपल्या अभ्यास व ग्रंथसंपदेमधून महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. पहिल्या कालखंडातील राजकीय विचारवंतांपेक्षा या कालखंडातील लेखकांनी संस्थात्मक तुलनांचा अधिक काटेकोर वापर केला म्हणूनच या अवस्थेला तुलनात्मक राजकारणाच्या विकासाचा दुसरा टप्पा म्हणता येईल.

३. तुलनात्मक शासन आणि राजकारण या ज्ञानशाखेच्या विकासाचा तिसरा टप्पा : (दुसऱ्या महायुद्धानंतरचा तुलनात्मक राजकारणाचा विकास)

तुलनात्मक राजकारण या ज्ञानशाखेच्या विकासाचा तिसरा टप्पा दुसऱ्या महायुद्धानंतरच्या काळाशी जोडला गेलेला दिसतो. १९४५ मध्ये दुसऱ्या महायुद्धाच्या अंताबरोबर साम्राज्यवाद आणि वसाहतवाद संपुष्टात आले. साम्राज्यवादी सत्तांच्या नियंत्रणाखालील वसाहतींना स्वातंत्र्य मिळाले आणि जागतिक राजकारणाच्या पटलावर अनेक स्वतंत्र सार्वभौम राष्ट्रांचा उदय झाला. साम्राज्यवादी सत्तांच्या अनुकरणातून अनेक नवनिर्मित देशांमध्ये लोकशाही शासनसंस्थांची उभारणी झाली. परंतु आशिया, आफ्रिका आणि लॅटिन अमेरिका या भागातील या नवनिर्मित देशांमधील सामाजिक, राजकीय, आर्थिक पार्श्वभूमीमुळे तेथील शासन व्यवस्थांची फलश्रुती वेगवेगळी होती. तसेच दुसऱ्या बाजूला भांडवलशाही लोकशाही व्यवस्थांचा पुरस्कार करणारी अमेरिका व साम्यवादाच्या वाटेने जाणारा रशिया या सत्तांमधील संघर्षातून शीतयुद्धाची निर्मिती झालेली होती आणि या संघर्षापासून अलिप्त राहण्याच्या दृष्टीकोनातून आशिया-आफ्रिका खंडातील राष्ट्रांनी अलिप्ततावादी धोरणाचा पुरस्कार केला. या सर्वच राजकीय उलथापालथींचा अभ्यास करण्याच्या अनुषंगाने तुलनात्मक राजकारणाचे अध्ययन अधिक गतिमान व व्यापक झाले. याच कालखंडात अमेरिकन राज्यशास्त्रज्ञांनी अनेक नवनवीन शास्त्रीय दृष्टीकोनांची मांडणी केली. या काळामध्ये निर्माण झालेल्या ग्रंथसंपदेवरून हे लक्षात येते. १९५५ मध्ये प्रा. मॅक्रिडीस यांनी 'द स्टडी ऑफ कम्पॅरेटिव्ह गव्हर्नमेंट' (The Study of Comparative Government) तर १९५६ मध्ये गॅब्रियल आल्मंड यांनी 'कम्पॅरेटिव्ह पोलिटिकल सिस्टिम' (Comparative Political System) हे ग्रंथ लिहिले.

या काळामध्ये विचारवंतांनी पूर्वीच्या आदर्शवादी दृष्टीकोनांपासून फारकत घेऊन अधिक अनुभवजन्य शास्त्रीय दृष्टीकोनांचा विकास केला. वर्तनावादी दृष्टिकोनातून राजकारणाचे तुलनात्मक अध्ययन सुरू झाले, आणि त्यामुळे तुलनात्मक राजकारणाचे स्वरूप पालटून गेले व व्याप्ती देखील वाढली. ह्या कालखंडातील विचारवंतांनी ग्रंथ लेखन करताना इतर शास्त्रांमधील अशा काही संकल्पनांचा उपयोग केला तसेच अनेक नवीन संज्ञांची ओळख करून दिली. उदा. डेव्हीड ईस्टन याने त्यांच्या व्यवस्थावादी दृष्टीकोनाच्या मांडणीमध्ये आदान-प्रदान व्यवस्थेतील प्रक्रियांचे विश्लेषण करताना आदान, प्रदान, मागण्या, द्वारपाल, पाठिंबा आणि दबाव, पर्यावरण, प्रत्यादान, मूल्य,

राजकीय अधिकारी अशा अनेक नवीन संज्ञांचा विकास केला. १९४५ च्या उत्तरार्धामध्ये विकसित झालेल्या वर्तनवादी क्रांतीमुळे तुलनात्मक राजकारणाच्या अभ्यासाला गतिमानता मिळाली. या वर्तनवादी चळवळीमध्ये डेव्हिड ईस्टन, डेव्हिड अँप्टर, मिशेल वियर यांचे योगदान महत्वाचे दिसते.

दुसऱ्या महायुद्धाच्या समाप्तीनंतर साम्राज्यवाद, वसाहतवाद आणि त्यातून निर्माण झालेली युद्धे या पार्श्वभूमीवर एकूणच सुरक्षिततेच्या प्रश्नांची मांडणी आंतरराष्ट्रीय स्तरावर होऊ लागली आणि त्यातून १९४५ मध्ये UNO चा उदय झाला. या घडामोडींमुळे आंतरराष्ट्रीय पटलावर अनेक स्थित्यंतरे झाली. उदा. वसाहतींना मिळालेले स्वातंत्र्य, इंग्लंडच्या वर्चस्वाचा न्हास, अमेरिका व सोव्हिएत रशिया या भांडवलशाही विरुद्ध साम्यवादी सत्तांचा संघर्ष, सोव्हिएत रशियाचा अंत आणि अमेरिकेचा महासत्ता म्हणून उदय जगाची द्विध्रुवीय मांडणी करून एक ध्रुवीयतेकडे वाटचाल. त्याहीपुढे चीन, भारत यासारख्या आशियायी सत्तांची प्रभावी वाटचाल यामुळे तर जगाचे संक्रमण बहुध्रुवीयतेकडे होऊ लागले. या सर्व घडामोडींचे अध्ययन करत असतानाच या कालखंडामध्ये घडून आलेली वर्तनवादी क्रांती यामुळे तुलनात्मक अभ्यासाचा दृष्टिकोन अधिक व्यापक झाला व संपूर्ण जगातील व्यवस्थांचा अभ्यास होऊ लागला.

अशाप्रकारे तुलनात्मक राजकारण अभ्यास विषयाचा खरा विकास १९५० नंतरच्या काळात झाला. या कालखंडातील तुलनात्मक राजकारणाच्या विकासामध्ये डेव्हिड ईस्टन, गॅब्रिअल आल्मंड, जेम्स सी कोलमन, कार्ल डायश, जी बी पॉवेल, हॅरॉल्ड लासवेल, रॉबर्ट ढाल, डेव्हिड अँप्टर, ल्युसियन पाय, सिडने व्हर्बा इ. विचारवंतांनी तुलनात्मक राजकारणाच्या विकासाच्या तिसऱ्या टप्प्यात मोलाचे योगदान दिले.

तिसऱ्या टप्प्यामध्ये विकसित झालेल्या तुलनात्मक राजकारणामध्ये विश्लेषणात्मक आणि यथार्थवादी पद्धतीचा वापर करण्यात आला. त्याचबरोबर संरचनात्मक अभ्यास, विकसनशील देशांचा अभ्यास, आंतरविद्याशाखीय दृष्टीकोन व मूल्यनिरपेक्ष राजकीय सिद्धांतात केले आहे.

अशाप्रकारे तुलनात्मक राजकारणाच्या अभ्यासाचे क्षेत्र व्यापक झाले आणि पाश्चात्य देशांमधील शासन व्यवस्थांच्या अभ्यासाकडून ते तिसऱ्या जगातील व्यवस्थांच्या अभ्यासामध्ये रूपांतरित झाले. शासन व्यवस्थांचा केवळ राजकीय अंगाने विचार न करता राजकीय प्रक्रियेवर परिणाम करणाऱ्या सभोवतालच्या सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक इ. घटकांचा अभ्यास होऊ लागला. परिणामी तुलनात्मक राजकारणामध्ये आंतरविद्याशाखीय दृष्टीकोनावर भर देणे क्रमप्राप्त ठरले. तसेच तुलनात्मक राजकारणामधील अभ्यास अधिकाधिक मूल्यनिरपेक्ष होऊ लागला आणि विश्लेषण आदर्शवादी न राहता अनुभवजन्य स्वरूपाचे झाले.

१.२.३ तुलनात्मक राजकारणाची व्याप्ती

एखाद्या विषयाची व्याप्ती म्हणजे त्यात अंतर्भूत होणाऱ्या अभ्यासाचे क्षेत्र. १९५० नंतरच्या कालखंडात तुलनात्मक राजकारण या अभ्यासविषयाला सुव्यवस्थित स्वरूप प्राप्त झाले. दुसऱ्या महायुद्धानंतरच्या काळातील घडामोडींच्या पार्श्वभूमीवर तुलनात्मक राजकारणाचा अधिक विकास

झाला. अभ्यास विषयाचा विकास व विस्तार होण्याची प्रक्रिया अद्यापही सुरूच आहे. त्यामुळे तुलनात्मक राजकारण हा अभ्यास विषय संक्रमण अवस्थेत आहे असे म्हणता येते. त्यामुळे संक्रमण अवस्थेमध्ये विषयाची व्याप्ती निश्चित करणे हे अत्यंत अवघड असे कार्य आहे. तुलनात्मक राजकारणाच्या अनुभववादी व वर्तनवादी दृष्टीकोनामुळे तुलनात्मक राजकारणाची व्याप्ती विस्तारलेली आहे. देशाच्या राज्यघटना, शासन संस्थांच्या अभ्यासाबरोबरच तेथील सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक पर्यावरण; कार्यकारी मंडळ, कायदेमंडळ, न्यायमंडळ, अशा संरचना व त्यांची कार्ये; राजकीय प्रक्रियेतील घटक; राजकीय पक्ष, दबाव गट इत्यादीच्या अभ्यासाचा समावेश तुलनात्मक राजकारणाच्या अभ्यासक्षेत्रात होतो. तरीही तुलनात्मक राजकारणाची व्याप्ती पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येते.

१. राजकीय शासन संस्था व संरचना :

विविध देशांमधील शासनसंस्था कशा पद्धतीने कार्य करतात हे समजून घेण्यासाठी तुलनात्मक राजकारणात दोन किंवा अधिक देशांच्या राज्यघटनांचा अभ्यास केला जातो. तसेच शासन संस्था ज्या राजकीय संरचनांच्या माध्यमातून कार्यरत असते, अशा कार्यकारी मंडळ, कायदे मंडळ, न्याय मंडळ या संरचना; तसेच राजकीय पक्ष, दबाव गट अशा राजकीय प्रक्रियेत सहभागी होणाऱ्या राजकीय संरचनांची रचना व कार्ये यांचा तुलनात्मक अभ्यास तुलनात्मक राजकारणामध्ये केला जातो. याशिवाय प्रादेशिक आणि स्थानिक स्तरावरील शासन संरचनांचाही तुलनात्मक अभ्यासाचा समावेश होतो. तसेच राष्ट्रीय, प्रादेशिक व स्थानिक स्तरावरील यंत्रणांचे परस्पर संबंध यांच्या अध्ययनाचा समावेश तुलनात्मक राजकारणाच्या व्याप्तीत होतो.

२. राजकीय प्रक्रिया :

तुलनात्मक राजकारणाच्या स्वरूपावर चर्चा करताना म्हटल्याप्रमाणे राजकीय प्रक्रिया म्हणजे राजकीय कृतीचेच एक विस्तारित रूप म्हणता येईल. राजकीय व्यवस्था ही अनेक औपचारिक व अनौपचारिक संरचनांनी बनलेली असते. राजकीय व्यवस्थेमध्ये कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळ, न्यायमंडळ व घटनात्मक संरचना कार्यरत असतात. तसेच शेतकरी संघटना, विद्यार्थी संघटना यासारखे विभिन्न हितसंबंधी, दबाव गट, विविध प्रकारची आंदोलने व चळवळी तसेच दंगलीसारखे आकस्मित घटक देखील राजकीय व्यवस्थेत कार्यरत असतात. अशाप्रकारे व्यवस्थेत कार्यरत असताना औपचारिक व अनौपचारिक प्रक्रियांमध्ये होणाऱ्या राजकीय क्रिया प्रक्रियांमधून आंतरक्रियांची एक साखळी निर्माण होते. ज्यामध्ये आदान-प्रदान व प्रत्यादान या क्रिया घडून येतात. ज्यामध्ये मतदान, धोरण निश्चिती, पाठिंबा यांचा समावेश होतो. या सर्व प्रक्रियेला राजकीय प्रक्रिया असे म्हणतात. तुलनात्मक राजकारणाच्या अध्ययनामध्ये या राजकीय प्रक्रियांचे अध्ययन करण्यावर भर दिला जातो.

३. संकल्पना सिद्धांत व विविध दृष्टीकोन :

राज्यशास्त्रातील विविध संकल्पनांचा व सिद्धांतांचा अभ्यास तुलनात्मक राजकारणात वेगवेगळ्या दृष्टिकोनातून केला जातो. यामध्ये ऐतिहासिक, वैधानिक, वर्तनवादी अशा विभिन्न

दृष्टिकोनांचा समावेश होतो. राजकीय व्यवस्थांच्या तुलनात्मक अभ्यासामधून तुलनात्मक राजकारणामध्ये अनेक नूतन संकल्पना व सिध्दांत विकसित होत असतात. उदाहरणार्थ, व्यवस्था दृष्टीकोन विकसित होताना त्यामधून राजकीय व्यवस्था, राजकीय प्रक्रिया, बाह्य पर्यावरण, आदान-प्रदान, प्रत्यादान यासारख्या आंतर विद्याशाखीय संकल्पनांचा विकास झाला.

४. विकसनशील देशांच्या अभ्यासावर भर :

दुसऱ्या महायुद्धानंतरच्या काळात व निर्वसाहतीकरण प्रक्रियेमध्ये आशिया-आफ्रिका व लॅटिन अमेरिकेमधील अनेक देश स्वतंत्र झाले व तेथील राजकीय प्रक्रियेस नव्याने प्रारंभ झाला. त्यामुळे १९५० नंतर तुलनात्मक राजकारणाचा सुकाणू इंग्लंड, अमेरिका व फ्रान्स यासारख्या पाश्चात्यांच्या अध्ययनापासून तिसऱ्या जगातील व्यवस्थांच्या अध्ययनाकडे वळला. त्यामुळे १९५० नंतर तुलनात्मक राजकारणाचे अध्ययन क्षेत्र विस्तारले. आता तुलनात्मक राजकारण हा विषय इंग्लंड, अमेरिका व फ्रान्स यासारख्या पाश्चात्य राजकीय व्यवस्थांपुरता मर्यादित न राहता आशिया, आफ्रिका व लॅटिन अमेरिका यासारख्या तिसऱ्या जगातील व्यवस्थांचा अभ्यासावर भर दिला जात आहे.

५. राजकीय पक्ष :

आधुनिक काळामध्ये बहुतेक राजकीय व्यवस्था अधिकाधिक प्रातिनिधीक व लोकशाही संरचनांचा अवलंब करत आहेत. त्यामुळे आधुनिक काळात राजकीय पक्ष पद्धतीला राजकीय व्यवस्थेमध्ये महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. लोकांच्या मागण्यांचे सुसूत्रीकरण करणे, त्या शासनापर्यंत पोहोचवणे, त्या मागण्यांच्या पूर्ततेसाठी शासनावर प्रभाव पाडणे, त्याचबरोबर लोकजागृती करणे, लोकमत तयार करणे, राष्ट्रीयत्वाची भावना प्रज्वलित करणे, लोकांना राजकीय शिक्षण देणे ही राजकीय पक्षाची कार्ये आहेत. म्हणूनच राजकीय पक्ष हा लोकशाहीचा आधार मानला जातो. लोकशाहीचे यशापयश राजकीय पक्षांवरच अवलंबून असते. आधुनिक काळात बहुतेक राजकीय व्यवस्था लोकशाही स्वरूपाच्या असल्या तरी तेथे राजकीय पक्षपद्धती वेगवेगळ्या प्रकारची आढळते. परंतु त्याचा उद्देश मात्र सत्तांतर कारणे हाच असतो. उदा. इंग्लंड व अमेरिकेमध्ये द्विपक्ष पद्धती, चीनमध्ये एक पक्ष पद्धती दिसते तर भारत व स्वित्झर्लंडमध्ये बहुपक्ष पद्धती दिसून येते. असे असले तरी प्रत्यक्षात या पक्षपद्धतींच्या अभ्यास पद्धतीत भिन्नता दिसून येते. तुलनात्मक राजकारणामध्ये विविध व्यवस्थांमधील पक्षपद्धतीचा, तेथील पक्षांचे स्वरूप व कार्ये यांचा अभ्यास केला जातो. थोडक्यात तुलनात्मक राजकारणाच्या व्याप्तीमध्ये राजकीय पक्षांचा अभ्यास महत्त्वाचा असतो.

६. दबाव गट, हितसंबंधी गट, स्वयंसेवी संस्था आणि चळवळी :

आधुनिक लोकशाही राजकीय व्यवस्थेत राजकीय पक्षांप्रमाणेच दबाव गट, हितसंबंधी गट, स्वयंसेवी संस्था आणि चळवळी इ. घटकही महत्त्वाची भूमिका बजावतात. समान हितसंबंधी व्यक्ती आपल्या हितसंबंधाचे रक्षण करण्यासाठी एकत्र येतात तेव्हा त्यामधून हितसंबंधी गटांची निर्मिती होते. दबाव गट देखील हितसंबंधी गटांचाच एक प्रकार आहे. आपल्या हितसंबंधांचे रक्षण करण्यासाठी शासनाच्या धोरणावर प्रभाव पाडण्याचा किंवा शासनावर दबाव आणण्याचा प्रयत्न करतात. उदा.

शेतकरी संघटना, कामगार संघटना, कर्मचारी संघटना, विद्यार्थी व युवक संघटना, महिला संघटना इ. दबावगट शासनाची धोरणे व निर्णय यावर नेहमीच प्रभाव पाडताना दिसतात. आधुनिक काळात काही स्वयंसेवी संस्था व सामाजिक चळवळी किंवा आंदोलन यांचा परिणाम शासन प्रक्रियेवर झालेला आढळून येतो. उदा. मानवी हक्क आयोग, पर्यावरण संरक्षण संस्था, दलित चळवळ इत्यादी. तुलनात्मक राजकारणामध्ये दबाव गट, हितसंबंधी गट, स्वयंसेवी संस्था आणि चळवळी इ. घटकांचा तुलनात्मक अभ्यास केला जातो.

७. राजकीय संस्कृती :

राजकीय व्यवस्थेचे स्वरूप हे त्या देशातील राजकीय संस्कृतीवर अवलंबून असते. राजकीय जीवनात वावरताना व्यक्तींच्या ज्या मनःप्रवृत्ती किंवा प्रेरणा विकसित होतात, त्यांचा आकृतीबंध म्हणजे राजकीय संस्कृती. थोडक्यात व्यक्तींच्या राजकीय आशा, आकांक्षा, आस्था व श्रद्धा, विचारप्रणाली यामधून त्या देशाच्या राजकीय संस्कृतीची घडण होत असते. देशाची भौगोलिक, आर्थिक, सामाजिक, ऐतिहासिक, सांस्कृतिक पार्श्वभूमी हे राजकीय संस्कृतीचे महत्त्वाचे आधार होत.

राजकीय संस्कृती म्हणजे राजकारणविषयक सर्वसाधारण दृष्टीकोन होय. प्रत्येक देशाची राजकीय संस्कृती ही भिन्न असते. म्हणूनच एक शासन पद्धतीचा ही वेगवेगळ्या राजकीय व्यवस्थेतील अनुभव वेगळा असतो. उदा. इंग्लंडमध्ये अस्तित्वात असणाऱ्या संसदीय शासन व्यवस्थेचे अनुकरण स्वातंत्र्यानंतर भारताने केले असले तरी भारतामध्ये संसदीय शासन व्यवस्थेचा अनुभव वेगळा आहे. म्हणूनच तुलनात्मक राजकारणात अशा विविध राजकीय संस्कृतीचा अभ्यास विविध दृष्टीकोनातून केला जातो.

८. राजकीय सामाजीकरण :

राजकीय सामाजीकरण म्हणजे समाज व राजकारण यांच्यामधील दुवा होय. ज्या प्रक्रियेद्वारे व्यक्तिला राजकारणाचे ज्ञान होते आणि तिच्यात अभिमुखता तयार होतात, त्या प्रक्रियेला 'राजकीय सामाजीकरण' असे म्हटले जाते. राजकीय सामाजीकरणाच्या प्रक्रियेद्वारे एका पीढीची मूल्ये, भावना व श्रद्धा यांचे दुसऱ्या पिढीकडे हस्तांतरण केले जाते आणि त्यामुळेच राजकीय सामाजीकरण ही सातत्याने चालणारी प्रक्रिया आहे. राजकीय सामाजीकरणाद्वारेच राजकीय संस्कृती टिकवून ठेवली जाते. काळानुरूप राजकीय व्यवस्थेमध्ये नव्या राजकीय संरचना व सामाजिक व्यवस्था निर्माण कराव्या लागतात, परंतु त्याचे यशापयश राजकीय सामाजीकरणाच्या प्रक्रियेच्या परिवर्तनकारी भूमिकेवर अवलंबून असते. उदा. भारतीय व्यवस्थेमध्ये स्वातंत्र्यानंतर लोकशाही राजकीय मूल्ये रुजली, परंतु पाकिस्तानमध्ये मात्र लोकशाही यशस्वी झालेली दिसत नाही. याचे कारण लोकशाही राजकीय मूल्यांचे सामाजीकरण होऊ शकले नाही. तुलनात्मक राजकारणामध्ये राजकीय सामाजीकरणाचा अभ्यास केला जातो.

१. राजकीय सहभाग :

राजकीय व्यवस्थेमध्ये अनेक मार्गांनी जनता आपला सहभाग नोंदवत असते. लोकशाही राज्य-व्यवस्थेतील शासन जनइच्छा व जनसहभागावरच आधारीत असते. मतदान करणे, निवडणूका लढवणे, उमेदवाराचा प्रचार करणे, लोकप्रतिनिधींच्या संपर्कात राहणे, राजकीय पक्षाचे सदस्यत्व स्वीकारणे, राजकारणाशी संबंधित विषयावर चर्चा करणे, अशा अनेक कृतींचा अंतर्भाव राजकीय सहभागामध्ये होतो. सर्वच देशांमध्ये सारखी शासन व्यवस्था नसते, त्यामुळे राजकीय सहभाग समान नसतो. जगातील अनेक देशांमध्ये पाश्चात्य जगतासहीत अनेक वर्षे स्त्रियांना मतदानाचा अधिकार नव्हता. कालांतराने स्त्रियांनी केलेल्या संघर्षांमुळे त्यांना तो प्राप्त झाला. थोडक्यात आधुनिक काळात सर्व प्रकारच्या शासन व्यवस्थांमध्ये राजकीय सहभागाचे महत्त्व वाढले आहे.

१.२.४ तुलनात्मक राजकारणाच्या अभ्यासाचे दृष्टीकोन

सामाजिक शास्त्रांमध्ये एकाच विषयाकडे किंवा प्रश्नाकडे पाहण्याची एकच दृष्टी असत नाही. प्रत्येक अभ्यासक व विचारवंत आपल्या दृष्टीने एखाद्या समस्येकडे पहात असतो. अभ्यासकाने आपल्या विचारांकरीता कशाची निवड केली आहे याला 'दृष्टीकोन' असे म्हणतात. या दृष्टीकोनाची प्रामुख्याने दोन गटात वर्गवारी केली जाते. पहिला पारंपरिक दृष्टीकोन व दुसरा आधुनिक दृष्टीकोन. या ठिकाणी आपण तुलनात्मक राजकारणाच्या अभ्यासाचे तीन आधुनिक दृष्टीकोनांचा अभ्यास करणार आहोत.

१.२.४.१ रचनात्मक-कार्यात्मक दृष्टिकोन (Structural Functional Approach)

गॅब्रिअल आल्मंडच्या रचनात्मक कार्यात्मक दृष्टीकोनाची चर्चा या भागामध्ये करू. रचनात्मक कार्यवादी दृष्टीकोनमध्ये वस्तुनिष्ठ व आंतरविद्याशाखीय दृष्टीकोनामधून शासन व राजकारण यांचा अभ्यास केला जातो. राजकीय व्यवस्थेमधील कोणत्या राजकीय रचना कोणती मूलभूत कार्ये पार पाडतात हे रचनात्मक कार्यवादी दृष्टीकोनाच्या माध्यमातून समजून घेता येते व स्पष्ट करता येते. लेव्ही, मर्टन, पार्सन्स यासारख्या विचारवंतांनी राजकीय समाजशास्त्रामध्येदेखील हाच दृष्टीकोन मांडला.

साधारणतः इ.स. १९६० नंतर राज्यशास्त्रज्ञ रचनात्मक-कार्यात्मक दृष्टीकोनातून राजकीय जीवनाचे विश्लेषण करू लागले. या दृष्टीकोनाच्या अभ्यासात व्यवस्था, रचना आणि कार्य या तीन संकल्पना व त्यांचा परस्पर संबंध समजून घेतला जातो.

आल्मंड आणि पॉवेल यांच्या 'तुलनात्मक राजकारणाचा विकासात्मक दृष्टीकोन' (Comparative Politics : A Development Approach) तसेच आल्मंड आणि कोलमन यांच्या (Politics of Developed Areas) या विकसित भागांचे राजकारण, या पुस्तकात त्यांनी आपला दृष्टीकोन मांडला. आल्मंडच्या मते, प्रत्येक राजकीय व्यवस्थेला काही कामे पार पाडावीच लागतात. काम करण्याच्या कार्यक्षमतेवरून राजकीय व्यवस्थेची विकासाची अवस्था ओळखता येते. आल्मंडच्या

रचनात्मक कार्यात्मक दृष्टीकोनाच्या विवेचनामधील सर्वात महत्वाचा भाग म्हणजे राजकीय व्यवस्थेच्या कार्याचे विवेचन होय. राजकीय व्यवस्थेला अस्तित्व टिकवून ठेवण्यासाठी काही कार्ये पार पाडावीच लागतात.

रचनात्मक कार्यात्मक दृष्टीकोन दोन संकल्पनांच्या भोवती फिरतो. त्या म्हणजे संरचना व कार्ये म्हणून प्रथमतः ह्या दोन संकल्पना समजून घेणं महत्वाचे आहे.

• **संरचना :**

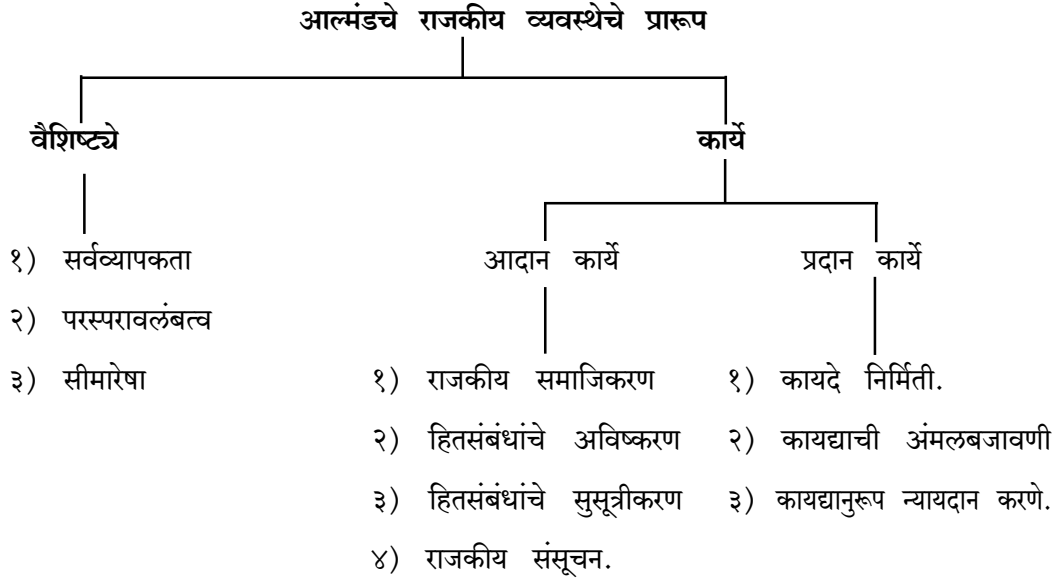
संरचना म्हणजे व्यवस्थेतील अशा काही व्यवस्था किंवा योजना ज्या विशिष्ट कार्ये पार पाडतात. एक कार्य कधी-कधी अनेक क्लिष्ट संरचनांकडून केले जाते. तसेच एक संरचना अनेक प्रकारची कार्ये पार पाडत असते. उदा. राजकीय पक्ष ही संरचना अनेक प्रकारची कार्ये करत असते. लोकांच्या इच्छा, आकांक्षा व्यवस्थेपर्यंत पोहोचवणे, लोकांना महत्वाच्या राजकीय समस्यांची माहिती करून देणे, लोकांचा राजकीय सहभाग वाढविणे अशी अनेक कार्ये राजकीय पक्ष करत असतात.

कार्ये :

यंग यांच्या मते, कार्ये ही अंतिमतः वस्तुनिष्ठ परिणामांशी संबंधित असतात. परंतु त्यांच्याकडे हेतू, प्रक्रिया किंवा परिणाम म्हणूनही पाहता येते. मर्टन यांच्या मते, 'कार्ये म्हणजे असे परिणाम जे दिलेल्या व्यवस्थेचे अनुकूलन किंवा समायोजन घडवून आणतात आणि बिघाड असलेले (चुकीची) कार्ये म्हणजे असे परिणाम जे व्यवस्थेचे अनुकूलन किंवा समायोजन कमी करतात, अडथळे आणतात.

□ **आल्मंडचे रचनात्मक कार्यात्मक दृष्टीकोनावर आधारित राजकीय व्यवस्थेचे प्रारूप**

गॅब्रिअल आल्मंडच्या प्रारूपामध्ये व्यवस्थेची एकूण सात कार्ये सांगितली आहेत. त्यामध्ये चार 'आदान कार्ये' व तीन 'प्रदान कार्ये' स्पष्ट केली आहेत. आल्मंडच्या मते, राजकीय अवस्थेवर अवलंबून राजकीय व्यवस्थेतील विविध रचना ही कार्ये पार पाडत असतात. तसेच आल्मंडने त्याच्या प्रारूपात राजकीय व्यवस्थेची तीन वैशिष्ट्ये सांगितली आहेत. आल्मंडचे रचनात्मक कार्यात्मक दृष्टीकोनावर आधारित प्रारूप खालील आकृती व विवेचनावरून स्पष्ट होईल.

♦ **राजकीय व्यवस्थेची वैशिष्ट्ये :**

आल्मंडने त्याच्या राजकीय व्यवस्थेच्या प्रारूपामध्ये राजकीय व्यवस्थेची तीन वैशिष्ट्ये सांगितली आहेत. ती खालील प्रमाणे :

१. सर्वव्यापकता : राजकीय व्यवस्था ही विविध गट, पक्ष, संघटना आणि उपव्यवस्था यांनी मिळून बनलेली असते. म्हणूनच ती सर्वव्यापक असते. तिच्याकडे अधिसत्ता असते, त्यामुळे व्यवस्थेने केलेले कायदे सर्वांवर बंधनकारक असतात.

२. परस्परावलंबत्व : आंतरिक परस्परावलंबत्व हे व्यवस्थेचे एक मुख्य वैशिष्ट्य आहे. व्यवस्थेमध्ये कायदेमंडळ, कार्यकारीमंडळ, न्यायमंडळ, राजकीय पक्ष, दबाव गट, अशा अनेक उपव्यवस्था असतात. या उपव्यवस्था अधिकार व कार्यांच्या बाबतीत परस्परांशी संबंधित असतात व परस्परांवर अवलंबून असतात.

३. सीमारेषा : राजकीय व्यवस्था व अन्य व्यवस्थांमध्ये एक सीमारेषा असते. कारण ती व्यवस्था अन्य व्यवस्थांपेक्षा वेगळी असते. व्यवस्था जसजशी विकसित होते, तसतशी सीमारेषा ही ठळक होत जाते. तर अविकसित व्यवस्थेत सीमारेषा पुसट असते.

♦ **आदान कार्ये (Input Functions)**

१. राजकीय सामाजिकरण व भरती (Political Socialisation and Recruitment)

या प्रक्रियेद्वारे राजकीय व्यवस्थेतील सदस्यांना, लोकांना राजकीय व्यवस्थेबद्दल माहिती करून दिली जाते. राजकीय प्रश्न, समस्या, राजकीय व्यवस्थेप्रती असणारी मूल्ये, आस्था, नियम याविषयी लोकांचे राजकीय शिक्षण म्हणजेच राजकीय सामाजिकरण केले जाते. लोक जितक्या जास्त प्रमाणात

राजकीयदृष्ट्या जागृत असतील तितक्या प्रमाणात राजकीय व्यवस्थेची स्थिरता भक्कम असे. राजकीयदृष्ट्या जागृत असणाऱ्या लोकांचे राजकीय सामाजिकरण लवकर होते. राजकीय सामाजिकरण ही प्रक्रिया सातत्यपूर्ण प्रक्रिया आहे. राजकीय भरती म्हणजे विशिष्ट उपसंस्कृतीमधील लोकांना विशिष्ट भूमिका प्रदान करणे व त्यासाठी आवश्यक कौशल्ये, दृष्टीकोन, क्षमता, मूल्ये यांचा विकास करणे.

कुटुंबसंस्था, शिक्षण संस्था, राजकीय पक्ष इतर सामाजिक संस्था व संघटना याद्वारे राजकीय समाजीकरणाचे कार्य केले जाते.

वृत्तपत्रे, चित्रपट, रेडिओ, दूरदर्शन, मासिके व सोशल मिडीया यांनाही राजकीय सामाजीकरणात महत्वाचे स्थान आहे. राजकीयदृष्ट्या जागरूक नागरिक तयार करणे हे राजकीय सामाजिकरण व भरतीचे उद्दिष्ट असते.

२. हितसंबंधांचे आविष्करण (Interest Articulation)

आलमंडच्या मते, हितसंबंधांचे आविष्करण ही प्रक्रिया हितसंबंधी गटांशी संबंधित आहे. हितसंबंधी गट हे त्यांचे विशिष्ट हितसंबंध जपण्यासाठी संघर्ष करत असतात. आलमंडने हितसंबंधी गटांची खालील चार प्रकारात विभागणी केली आहे.

- (i) संघटित गट (Organized Group) हितसंबंधांचे आविष्करण करणारी विशिष्ट रचना म्हणजे संघटित गट. उदा. ट्रेड युनियन, व्यापार संघटना इ.
- (ii) संस्थात्मक गट (Institutional Group) उदा. कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळ, नोकरशाही, चर्च इत्यादी.
- (iii) असंघटित गट (Un-organized Group) उदा. नातेसंबंध, वांशिक गट, धार्मिक, प्रादेशिक वर्ग इ. गट जे अनौपचारिकरित्या आणि अधूनमधून उत्पन्न होतात.
- (iv) अतिचारी गट (Anomic Group) म्हणजे राजकीय व्यवस्थेमध्ये समाजातून उत्स्फूर्तपणे निर्माण होणारे गट. उदा. दंगली किंवा निदर्शने करताना निर्माण होणारे गट.

अशाप्रकारे हितसंबंधांचे आविष्करण किंवा प्रकटीकरण वेगवेगळ्या प्रकारच्या हितसंबंधी गटांकडून केले जाते. हे आविष्करण कधी शांततेच्या मार्गाने तर कधी हिंसाचारी मार्गाने होते. मागण्या मांडण्यासाठी सभा, संमेलने, निदर्शने, राजकीय वरिष्ठांच्या गाठीभेटी, निवेदने यासारखे शांततेचे मार्ग अवलंबले जातात, तर कधी, दंगल, जाळपोळ, बॉम्बस्फोट, लूटालूट असे हिंसाचारी मार्ग अवलंबले जातात.

३. हितसंबंधाचे सुसूत्रीकरण : (Interest Integration)

विशिष्ट हितसंबंधी गटांनी एकत्र येऊन स्वतःचा गट, पक्ष, संघटना स्थापन करून राजकीय प्रक्रियेत सहभागी होणे यालाच हितसंबंधाचे सुसूत्रीकरण असे म्हणतात. हितसंबंधाच्या सुसूत्रीकरणामध्ये मागण्यांचे रूपांतर धोरणसंबंधी पर्यायामध्ये केले जाते. आलमंडच्या मते, राजकीय पक्ष ही हितसंबंधाचे सुसूत्रीकरण करणारी एक महत्वाची आधुनिक रचना आहे. उदा. राजकीय पक्ष

त्यांच्यापुढे आलेल्या वेगवेगळ्या हितसंबंध व मागण्यांवर अधिवेशनामध्ये विचार विनिमय करतात व त्यावर सहयोग, तडजोड व समन्वय, देवाण-घेवाण या माध्यमातून धोरण आखणी केली जाते. अशाप्रकारे राजकीय पक्षांकडून हितसंबंधाचे सुसूत्रीकरण केले जाते. प्रत्येक पक्ष विचारसरणी व वास्तव स्थिती यांची सांगड घालत असतो. सर्व राजकीय व्यवस्थांमध्ये हितसंबंधाचे सुसूत्रीकरण करण्याची प्रक्रिया सुरू असते. राजकीय पक्ष व दबाव गट अशा हितसंबंध व मागण्यांना चौकटीत बसविण्याचे कार्य करतात.

४. राजकीय संसूचन : (Political Communication)

राजकीय व्यवस्थेमधील सर्व आदान व प्रदान कार्ये संसूचनाच्या माध्यमातून घडत असतात. यालाच आल्मंड राजकीय संसूचन असे म्हणतो. राजकीय व्यवस्थेच्या कार्यात संसूचनाला अतिशय महत्त्व असते. राजकीय व्यवस्थेमध्ये निर्णय निर्धारण करण्याच्यादृष्टीने आवश्यक माहिती राजकीय संसूचन करणाऱ्या रचनांकडून व्यवस्थेकडे पोहचवली जाते. तसेच धोरण निश्चिती झाल्यानंतर अंमलबजावणीच्या स्वरूपात घडणाऱ्या प्रदान प्रक्रियेदरम्यान विविध घटकांच्या प्रतिक्रिया, प्रतिसाद, विरोध प्रत्यादानाच्या स्वरूपात संसूचनांच्याद्वारे राजकीय व्यवस्थेकडे पाठविल्या जातात. वृत्तपत्रे, मासिके, रेडिओ, दूरदर्शन, नाटके, चित्रपट, संगणक, बातमीदार, राजकीय पुढारी, सभासंमेलने, राष्ट्रीय दौरे, कायदे मंडळातील सभागृहे, इत्यादी राजकीय संसूचनाच्या रचना आहेत. अधिकाधिक लोकांशी संपर्क साधणे ह्यावरच संसूचनाचे यशापयश अवलंबून असते. शरिरातील रक्तवाहिन्यांप्रमाणेच ह्या रचना राजकीय व्यवस्थेमध्ये शासन व्यवस्था व लोक तसेच इतर सर्व रचना यामधील संपर्क घडवून आणण्याचे कार्य करतात.

♦ प्रदान प्रक्रिया (Output Process)

जनतेकडून केलेल्या मागण्यांचे धोरणात रूपांतर करणे याला प्रदान प्रक्रिया म्हणतात. आल्मंड प्रदान प्रक्रियेमध्ये तीन कार्यांचा समावेश करतो, नियमांची निर्मिती, नियमांची अंमलबजावणी व न्यायदान करणे. ती खालीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

१. कायदे निर्मिती : कायद्यांची निर्मिती केल्याशिवाय राजकीय व्यवस्था उभीच राहू शकत नाही. आधुनिक राजकीय व्यवस्थेत कायदे निर्मिती व धोरण निर्मितीची कार्ये प्रातिनिधिक कायदे मंडळ किंवा विधिमंडळे करत असतात. हे कार्य राष्ट्रीय, प्रांतिक व स्थानिक स्वरूपातील सर्वच विधिमंडळे करत असतात. विधिमंडळाबरोबरच आज व्यवस्थेत अनेक रचना कायदे निर्मितीच्या कार्यावर प्रभाव पाडत असतात. त्यामुळेच आज कायदेनिर्मितीचे कार्य विस्तारित स्वरूपाचे झाले आहे.

२. नियमांची अंमलबजावणी : कायदेमंडळाकडून निर्माण झालेल्या कायद्यांची अंमलबजावणी करणे हे फार महत्त्वाचे आहे, कारण त्याशिवाय राजकीय व्यवस्थेतील प्रदान प्रक्रिया परिपूर्ण होत नाही. या कायद्यांची व धोरणांची प्रत्यक्षात अंमलबजावणी करण्याचे कार्य कार्यकारी मंडळ व नोकरशाही कडून होत असते.

३. न्यायदान करणे : कायद्यांची व धोरणांची प्रत्यक्षात अंमलबजावणी करत असताना अनेक

अडचणी निर्माण होतात. तसेच अनेकदा राजकीय व्यवस्थेत संघर्ष, कलह निर्माण होतात किंवा कायद्यांचे उल्लंघन होत असते. तेव्हा अंमलबजावणीतील अडचणी दूर करण्यासाठी तसेच व्यवस्थेत निर्माण होणाऱ्या संघर्षांमध्ये न्यायदान करण्यासाठी प्रचलित कायदानुसार न्यायदान करून ह्या अडचणी व संघर्ष दूर करत असते. न्यायमंडळाबरोबरच आज प्रशासकीय अधिकार, निगम अशा रचनादेखील त्यांच्या क्षेत्रात न्यायदानाचे कार्ये करीत असतात. उदा. विविध ऊर्जा प्रकल्प, धरण प्रकल्प इत्यादींची मागणी लोकांकडून आदानाच्या स्वरूपात राजकीय व्यवस्थेमध्ये जात असतात व शासन व्यवस्था त्यावर निर्णय घेऊन त्या प्रकल्पांविषयी धोरण आखणी करते परंतु प्रत्यक्ष अंमलबजावणी वेळी राजकीय व्यवस्था व धोरणामुळे प्रभावीत लोक यांमध्ये संघर्ष निर्माण होतात. न्याय व्यवस्था दोन्ही बाजूंचा अभ्यास करून न्यायदान करतात व अडचणी दूर करण्याचा प्रयत्न करतात.

♦ संरचनांचे विभिन्नीकरण :

कोणती व्यवस्था विकसित आहे किंवा विकासाच्या कोणत्या टप्प्यावर आहे हे स्पष्ट करण्यासाठी आल्मंडने 'संरचनांचे विभिन्नीकरण' ही संकल्पना मांडली.

पूर्वी केवळ राजा व मंत्रीमंडळ यांच्याकडून कार्ये पार पाडली जात होती, परंतु आधुनिक काळात राजकीय व्यवस्थेत अनेक उपव्यवस्था व संरचना अस्तित्वात असताना दिसतात व ती विविध प्रकारची कार्ये पार पाडत असतात. उदा. कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळ, न्यायमंडळ तसेच निगम (महामंडळे) इत्यादी. उपव्यवस्था निरनिराळी कार्ये पार पाडत असतात. राजकीय व्यवस्थेत जेवढ्या उपव्यवस्था अधिक असतात, तसेच त्या परस्परांशी भिन्न कार्ये करत असतील तर ती संरचना प्रगत आहे असे म्हणता येईल.

राजेशाही, लोकशाही, अध्यक्षीय अशा वेगवेगळ्या व्यवस्थांमधून राजकीय व्यवस्थेमध्ये संरचनांचे विभिन्नीकरण होत असते. जेवढ्या संरचना सुट्या-सुट्या असतात तेवढ्या त्या संरचनात भिन्न कार्ये पार पाडत असतात. त्यामुळे ती व्यवस्था विकसित आहे असे म्हटले जाते. संरचनांच्या विभिन्नीकरणाच्या संकल्पनेच्या आधारावर आल्मंडने व्यवस्था विकसित आहे किंवा नाही, अथवा ती विकासाच्या कोणत्या टप्प्यावर आहे, हे स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे. आल्मंडच्या मते, राजकीय व्यवस्था जसजशी विकास पावते, तसतशी त्यामधील संरचनांचे विभिन्नीकरण होते. म्हणजेच राजकीय संस्था आणि बिगर राजकीय संरचना परस्परांपासून विभक्त होतात. एवढेच नव्हे तर राजकीय संरचनांमध्येही कार्यानुसार भिन्नता स्पष्ट होत जाते. उदा. कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळ, न्यायमंडळ यासारख्या राजकीय संरचना त्यांची विशिष्ट कार्ये पार पाडताना दिसतात. जी परस्परांहून भिन्न असतात. त्यांच्यामधील सत्ताविभाजन अधिकाधिक स्पष्ट होते. या प्रक्रियेला गॅब्रिअल आल्मंड यांनी संरचनांचे विभिन्नीकरण असे नाव दिले आहे. त्यांच्या मते, असे विभिन्नीकरण होणे हे राजकीय व्यवस्थेच्या वाढत्या क्षमतेचे व विकासाचे लक्षण असते. संरचनांच्या विभिन्नीकरणाच्या आधारे राजकीय व्यवस्थेच्या विकास प्रक्रियेचा अभ्यास करता येतो. तसेच ती व्यवस्था विकासाच्या कोणत्या टप्प्यावर आहे, याचेही आकलन होते.

१.२.४.२ तुलनात्मक राजकारणाचा व्यवस्था दृष्टीकोन

‘व्यवस्था’ (System) ही जीवशास्त्रीय संकल्पना समाजशास्त्र, मानसशास्त्र, मानववंशशास्त्र यासारख्या ‘मानव्य शास्त्रा मध्ये वापरण्यात आली. ‘व्यवस्था’ या संकल्पनेचा राज्यशास्त्राच्या अध्ययनात प्रथम वापर करण्याचे श्रेय डेव्हीड ईस्टन यांना दिले जाते.

इ. स. १९५३ मध्ये डेव्हीड ईस्टनने ‘राजकीय व्यवस्था’ (The Political System) या ग्रंथात व्यवस्था दृष्टीकोन प्रथम मांडला. त्यानंतर गॅब्रिअल आल्मंड, मर्टन कॅप्लान यासारख्या अलिकडील विचारवंतांनी राज्यशास्त्रामध्ये व्यवस्था दृष्टीकोनाचा वापर केला आणि राज्यशास्त्राला अधिक अनुभववादी स्वरूप प्राप्त करून दिले.

राजकीय व्यवस्था : ज्याप्रमाणे शरिराच्या वेगवेगळ्या अवयवांचा, रचनांचा परस्परपूरक संबंध व परिणाम घडून येतो म्हणून त्याला आपण शरीर व्यवस्था म्हणतो, त्याप्रमाणे कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळ, न्यायमंडळ, नोकरशाही, राजकीय पक्ष, दबाव गट, हितसंबंधी गट इत्यादी राजकीय व्यवस्थेच्या रचना होत. राजकीय व्यवस्थेमध्ये या रचना परस्परपूरक कार्ये करत असतात, तसेच त्यांच्या कार्याचा परस्परांवर परिणाम घडून येत असतो. यांच्यामधील सहचार्य आणि सहकार्यामधून राजकीय व्यवस्थेला स्थिर स्वरूप प्राप्त होत असते आणि ज्या अवस्थेत या रचनांमध्ये असे परस्पर पूरकत्व किंवा परस्परावलंबित्व नसेल तेथे राजकीय व्यवस्थेला अस्थिरता निर्माण होते. राजकीय व्यवस्था सुरळित चालण्यासाठी आवश्यकतेनुसार अनेक नवीन व्यवस्थांचा उदय होत असतो. तसेच निरुपयोगी ठरलेल्या रचना नष्ट होत असतात. थोडक्यात निरनिराळ्या प्रकारची कार्ये पार पाडणाऱ्या परस्परसंबंधित रचनांचा संच म्हणजे राजकीय व्यवस्था.

डेव्हीड ईस्टन यांनी पहिल्यांदा आधुनिक व्यवस्थावादी सिध्दांत १९५३ साली ‘पॉलिटिकल सिस्टीम’ या ग्रंथातून मांडला. त्यानंतर १९६५ साली सिध्द झालेल्या ‘राजकीय विश्लेषणासाठीचा आकृतीबंध’ आणि ‘राजकीय जीवनाचे व्यवस्थात्मक विश्लेषण’ या ग्रंथांमध्ये त्याचे सविस्तर स्पष्टीकरण केले. अनेक सामाजिक शास्त्रांमधील काही संकल्पनांचा व अभ्यास पध्दतींचा अभ्यास करून त्या स्वीकारल्या. तसेच नैसर्गिक शास्त्रांमधील प्रामुख्याने जीवशास्त्रांमधील संकल्पनांचा अभ्यास करून त्यांनी व्यवस्थात्मक दृष्टीकोन मांडला.

♦ व्याख्या :

डेव्हीड ईस्टनच्या मते, ‘राजकीय व्यवस्था म्हणजे आंतरक्रियांचा असा संच की, ज्यायोगे समाजासाठी मूल्यांचे अधिकारयुक्त निर्धारण अथवा वितरण होते व हे मूल्यांचे वितरण राज्यव्यवस्थेचे प्रमुख कार्य आहे.’

♦ **राजकीय व्यवस्थेची वैशिष्ट्ये :**

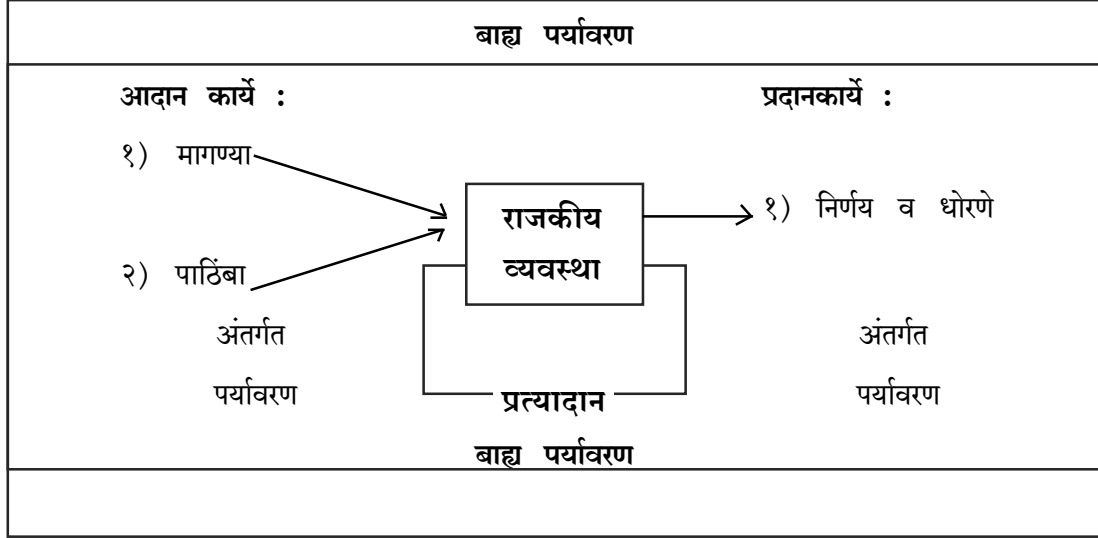
डेव्हीड ईस्टन यांच्या राजकीय व्यवस्थेची पुढील प्रमुख वैशिष्ट्ये सांगता येतील.

१. **व्यवस्था म्हणजे आंतरक्रियांचा संच :** ईस्टनने राजकीय व्यवस्थेची व्याख्या करताना तिला आंतरक्रियांचा संच असे संबोधले आहे, ज्यायोगे समाजासाठी मूल्यांचे अधिकारयुक्त निर्धारण किंवा वितरण होते. या ठिकाणी ईस्टनला मूल्य या संकल्पनेचा अर्थ आलमंड म्हणतो त्याप्रमाणे लोकांच्या आस्था, भावना किंवा मत असा अभिप्रेत नाही. तर कदाचित तो याकडे तो अर्थशास्त्रीय संकल्पना म्हणून पाहतो त्याच्यासाठी मूल्य म्हणजे किंमत आणि या किंमतीचे निर्धारण सत्तेत असलेल्या व्यक्तिकडून केले जाते.
२. **राजकीय व्यवस्था ही एका सजीव प्राण्याप्रमाणे आहे :** ईस्टनच्या मते, नैसर्गिक व्यवस्था व सामाजिक व्यवस्थेमध्ये काही समान वैशिष्ट्ये आढळतात. सजीव प्राण्यांमध्ये जसा सातत्याने बदल होतो. त्याचप्रमाणे राजकीय व्यवस्थेतही बदल होत असतो. सजीवांप्रमाणे राजकीय व्यवस्थेतही प्रतिसाद आणि स्वयंनियमनाची यंत्रणा असते. सजीवांप्रमाणेच राजकीय व्यवस्थेतही आदान-प्रदानाची प्रक्रिया सुरू असल्याने राजकीय व्यवस्था जीवंत राहते.
३. **राजकीय व्यवस्थेवर पर्यावरणाचा परिणाम होतो :** राजकीय प्रक्रिया विशिष्ट पर्यावरणात कार्य करत असते. त्या पर्यावरणाचा परिणाम राजकीय व्यवस्थेवर होत असतो. पर्यावरणाच्या बदलाबरोबर राजकीय व्यवस्थेचे स्वरूप बदलते. ईस्टनच्या मते, राजकीय व्यवस्था दोन प्रकारच्या पर्यावरणामध्ये कार्य करत असते. ते म्हणजे,
अ) व्यवस्थेअंतर्गत पर्यावरण, उदा. कुटुंब, समाजव्यवस्था, विवाह, धर्मसंस्था, जातसंस्था इ.
ब) व्यवस्थाबाह्य पर्यावरण, उदा. आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील पर्यावरण.
ईस्टनच्या मते, राजकीय व्यवस्थेमध्ये होणाऱ्या मूल्यांच्या अधिकारयुक्त वाटपावर या दोनही पर्यावरणाचा परिणाम होत असतो.
४. **राजकीय व्यवस्थेला पर्यावरणातील दबावाला तोंड द्यावे लागते :** राजकीय व्यवस्थेला नेहमीच वातावरणामध्ये कार्यरत होणाऱ्या शक्तीपासून निर्माण होणाऱ्या आव्हानांना सामोरे जावे लागते. ईस्टन अशा शक्तींना दबाव असे संबोधतो आणि या दबावामधून राजकीय व्यवस्थेमध्ये प्रतिसादात्मक क्रिया घडून येते. हे दबाव दोन प्रकारचे असतात.
अ) **मागण्यांचा दबाव :** जेव्हा एखाद्या व्यवस्थेमध्ये लोकांच्या मागण्या प्रचंड वाढतात, परंतु व्यवस्था त्या मागण्यांची पूर्तता करू शकत नाही किंवा राजकीय व्यवस्थेच्या मूळ प्रदान व्यवस्थेमध्ये निर्माण झालेल्या मागण्यांना यशस्वीपणे पूर्ण करू शकत नाही, तेव्हा मागणीचा दबाव वाढतो.
ब) **पाठिंब्याचा दबाव :** प्रत्येक व्यवस्थेला लोकांचा पाठिंबा असतो. परंतु काही वेळा अशीही परिस्थिती उद्भवू शकते की, ज्यामध्ये लोकांचा पाठिंबा कमी होतो.

५. **राजकीय व्यवस्थेत आदान-प्रदान प्रक्रिया सुरू असते :** राजकीय प्रक्रियेमध्ये, सातत्याने आदान-प्रदान प्रक्रिया घडून येत असते. (आदान-प्रदान प्रक्रियेमधील आदान व प्रदानामधील संतुलनावर राजकीय व्यवस्थेचे स्थैर्य अवलंबून असते.) आदान प्रक्रियेमध्ये मागण्या व पाठिंबा व्यवस्थेमध्ये जात असतात तर प्रदान प्रक्रियेमध्ये निर्णय व धोरणे व्यवस्थेमधून बाहेर पडत असतात.
६. **राजकीय व्यवस्था ही गंभीर अवस्थेमध्ये असते :** काही वेळा अशी शक्यता निर्माण होते की, व्यवस्थेमध्ये आदान व प्रदानामध्ये समतोल असतो परंतु असेही कधी-कधी घडते की, मागण्यांचा दबाव वाढतो आणि व्यवस्थेच्या प्रदान कार्यामधून निर्माण झालेले निर्णय किंवा धोरणे राजकीय व्यवस्थेला विघटन किंवा विभाजन होण्यास पुरेसे ठरतात.
७. **राजकीय व्यवस्थेत संरचनात्मक आधार असतात :** राजकीय व्यवस्थेला कार्यान्वित राहण्यासाठी काही संरचनात्मक आधार आवश्यक असतात. या संरचनात्मक आधारांमध्ये निवडणूक यंत्रणा, कायदे मंडळ, कार्यकारी मंडळ, न्याय मंडळ, राजकीय पक्ष अशा काही संस्थात्मक रचना तसेच लोकांच्या राजकीय आस्था, दृष्टीकोन यासारख्या बिगर संस्थात्मक संरचनांचा समावेश होतो. ईस्टन या दोन्ही आधारांना 'व्यवस्थेचे पाठिंब्याचे घटक' असे संबोधतो.
८. **व्यवस्थेच्या पाठिंब्याचे घटक तीन प्रकारचे असतात :** राजकीय समाज, सरकार, घटनात्मक व्यवस्था आणि अधिकारी, हे व्यवस्थेच्या पाठिंब्याचे तीन घटक आहेत. 'राजकीय समाज' म्हणजे आपल्या राजकीय व्यवस्थेच्या समस्या सोडवण्याच्या इच्छेने एकत्र राहणारा लोकांचा गट, सरकार किंवा अधिकारी बदलले तरी राजकीय समाजाचे अस्तित्व कायमस्वरूपी असते. 'सरकार' किंवा 'घटनात्मक व्यवस्था' म्हणजे अनेक नियम, कायदे व मूल्य आधारित राजकीय व्यवस्था आधारित असते. तसेच मूल्यांचे अधिकारयुक्त वाटप करण्याची जबाबदारी ज्या लोकांना दिलेली असते त्यांना अधिकारी म्हणतात. थोडक्यात हे राज्यकर्ते असतात जे निर्णय घेऊन (प्रक्रियेतून) पर्यावरणीय परिस्थितींच्या परिणामाचा प्रतिसाद म्हणून आदान घटकांचे प्रदानामध्ये रूपांतर करतात.
९. **राजकीय व्यवस्थेत विविध उपव्यवस्था असतात :** राजकीय व्यवस्थेत विविध प्रकारच्या उपव्यवस्था असतात. या उपव्यवस्थांचे स्वरूप राजकीय असतेच असे नाही. तरीही त्या निर्णय निर्धारण प्रक्रियेत प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षरित्या सहभागी होत असतात. उदा. शिक्षण व्यवस्था, धार्मिक स्थळे, संस्कृती, विविध गट इ. ईस्टन या व्यवस्थांना 'समांतर-राजकीय व्यवस्था' (para-political systems).

डेव्हिड ईस्टन त्यांच्या राजकीय व्यवस्थेच्या प्रारूपामध्ये प्रामुख्याने 'व्यवस्था' आणि व्यवस्था ज्या वातावरणात कार्यरत असते ते 'वातावरण' यामधील परस्पर संबंधांचे चित्रिकरण दिसते. व्यवस्थेतील राजकीय व बिगर राजकीय व्यवहारांचे अस्तित्व व त्यांच्यामधील संबंध यांचे त्यांनी विश्लेषण केले आहे. डेव्हिड ईस्टन यांनी त्यांच्या राजकीय व्यवस्थेच्या प्रारूपाच्या मूलभूत घटकांची 'आदान' व 'प्रदान' या दोन शीर्षकांखाली केली आहे. डेव्हिड ईस्टनच्या राजकीय व्यवस्थेच्या प्रारूपाची चर्चा खालील मुद्द्यांमध्ये करता येईल.

डेव्हिड ईस्टनचे राजकीय व्यवस्थेचे प्रारूप

पर्यावरण : डेव्हिड ईस्टनच्या मते, राजकीय व्यवस्था विशिष्ट पर्यावरणात कार्यरत असते. हे पर्यावरण दोन प्रकारचे असते.

१) अंतर्गत पर्यावरण व २) बाह्य पर्यावरण.

१. **अंतर्गत पर्यावरण :** यामध्ये देशांतर्गत सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक घटक, आर्थिक स्थिती, भौगोलिक घटक, हवामान, नैसर्गिक साधनसामुग्री यांचा समावेश होतो. या सर्व देशांतर्गत वातावरणाचा अनुकूल व प्रतिकूल परिणाम राजकीय व्यवस्थेवर पडत असतो, राजकीय व्यवस्थेच्या निर्णय प्रक्रियेवर होत असतो.

२. **बाह्य पर्यावरण :** राजकीय व्यवस्थेवरच्या निर्णयक्षमतेवर बाह्य वातावरणाचा देखील परिणाम होतो. देशाबाहेरील घटकांचा समावेश बाह्य पर्यावरणामध्ये होतो. आंतरराष्ट्रीय घडामोडी, स्थिती, आंतरराष्ट्रीय संरचना इ. चा विचार करून निर्णय निर्धारण केले जाते.

या वातावरणामधील संभाव्य घटक कशा प्रकारे राजकीय व्यवस्थेशी संसूचन करतात. हे समजावून देण्यासाठी डेव्हिड ईस्टनने आदान-प्रदान प्रारूपाची मांडणी केली त्याची चर्चा पुढील मुद्द्यांमध्ये करता येईल.

१. आदान कार्ये :

आदान कार्यामध्ये मागण्या व पाठिंबा या महत्वाच्या असतात. आदान प्रक्रियेमध्ये मागण्या या व्यवस्थेमध्ये जात असतात. मागण्यांमागे हितसंबंध असतात. राजकीय व्यवस्थेकडे अनेक मागण्या येतात. सर्व मागण्या पूर्ण करणे व्यवस्थेला कधीच शक्य नसते. मागण्या व्यवस्थेमध्ये आल्यानंतर त्या मागण्यांना पाठिंबा कसा आहे यावर निर्णय घेऊन व्यवस्था अंमलबजावणी करते. मागण्या पूर्ण झाल्या नाही तर ते लोकांकडून पुन्हा मागण्यांच्या रूपाने राजकीय व्यवस्थेकडे येतात.

❑ मागण्या

- ♦ समाजातील लोकांच्या सुप्त इच्छा आकांक्षांचे सुसूत्रीकरण करणे. राजकीय पक्ष व दबाव गट लोकांच्या इच्छा-आकांक्षाचा शोध घेऊन त्यांचे एकत्रीकरण करण्याचे कार्य करतात.
- ♦ सुसूत्रित स्वरूपात प्रकटीकरण किंवा आविष्करण केले जाते आणि त्या इच्छा व आकांक्षा हितसंबंधांच्या मुद्द्यांच्या स्वरूपात राजकीय व्यवस्थेपुढे मांडले जाते ते जर मान्य झाले नाही तर निवेदन, मोर्चा, दबावगट इ. द्वारे मागण्या व्यवस्थेपुढे मांडले जाते.

निर्माण होणाऱ्या सर्वच मागण्या व्यवस्थेपर्यंत पोहचत नाहीत. बऱ्याच मागण्या सीमेवरील यंत्रणांमार्फत अडविल्या जातात, यालाच राजकीय व्यवस्थेची मागण्यांचा भार पेलण्याची क्षमता म्हणतात. या क्षमतेमुळे मागण्यांचा विचार करूनच निर्णय घेतले जातात. सीमेवरील या यंत्रणा म्हणजे द्वारपाल, यंत्रणा, सांस्कृतिक यंत्रणा, संसूचन यंत्रणा व कपात यंत्रणा होय.

या यंत्रणाद्वारे मागण्याची अयोग्य परिस्थिती विसंगत असणाऱ्या मागण्या नाकारल्या जातात व ज्या मागण्या परिस्थिती अनुकूल असतात त्या सर्व मागण्याच्या पूर्ततेसंदर्भात निर्णय घेतले जातात.

❑ पाठिंबा :

ईस्टनच्या मते, राजकीय व्यवस्था जोपर्यंत लोकमताचा आदर करते तोपर्यंत राजकीय व्यवस्थेला लोकांचा पाठिंबा मिळतो. पाठिंबा हा दोन प्रकारचा असतो.

१. **प्रत्यक्ष किंवा खुला पाठिंबा** : प्रत्यक्ष किंवा खुला पाठिंबा म्हणजे व्यवस्थेकडून घेतलेल्या निर्णयांचे पालन करणे. उदा. कर भरणे, सार्वजनिक क्षेत्रात सहभागी होणे.
२. **अप्रत्यक्ष पाठिंबा** : अप्रत्यक्ष पाठिंबा म्हणजे लोक समाजव्यवस्थेबद्दल आदर व्यक्त करतात. हा पाठिंबा मूल्याधिष्ठीत असतो. उदा. राष्ट्रीय बोध चिन्हे, राष्ट्र ध्वज, राष्ट्रगीत, राज्यघटना इत्यादी बद्दल आदर व्यक्त करणे.

लोक राजकीय व्यवस्थेला तीन प्रकारे पाठिंबा देतात.

- १) संपूर्ण राजकीय समूहाला पाठिंबा देणे.
- २) ज्याची सत्ता आहे त्यांना पाठिंबा देणे.
- ३) राजकीय सत्तेला किंवा नोकरशाहीला पाठिंबा देणे.

जोपर्यंत लोक राजकीय व्यवस्थेला पाठिंबा देतात. तोपर्यंत राजकीय व्यवस्था टिकून राहते. थोडक्यात, राजकीय व्यवस्थेचे स्थैर्य हे लोकांच्या पाठिंब्यावर अवलंबून असते.

२. प्रदान कार्ये :

मागण्या आणि पाठिंब्याच्या स्वरूपात व्यवस्थेमध्ये आदान प्रक्रिया घडून येते. या आदान प्रक्रियेच्या माध्यमातून आलेल्या मागण्या व पाठिंबा या घटकांचे प्रदानामध्ये रूपांतर होण्यासाठी

व्यवस्था निर्णय निर्धारण तसेच धोरण निर्मिती करत असते. कायदेमंडळ, कार्यकारीमंडळ व न्यायमंडळ यासारख्या संस्थांच्या माध्यमातून हे निर्णय घेतले जातात, त्यामुळे त्यांना राजकीय प्रदान असेही म्हणतात. तसेच वैधानिक संस्थांकडून हे कार्य होत असते म्हणून ईस्टन त्याला 'अधिकारयुक्त निर्णय' असेही संबोधतो, त्यामधून व्यवस्थेची मूल्ये देखील निर्धारित होतात. व्यवस्था निर्णय घेते त्यावर समाजाच्या प्रतिक्रिया असतात. त्या अनुकूल किंवा प्रतिकूल असू शकतात. या प्रतिक्रिया पुन्हा एकदा प्रत्यादान प्रक्रियेतून (Feedback Process) मांडल्या जातात.

३. प्रत्यादान प्रक्रिया :

राजकीय व्यवस्थेकडून प्रदानांच्या माध्यमातून जे निर्णय व्यवस्था घेते त्याचे लोकांकडून स्वागत किंवा विरोध होतो. या मागण्या प्रत्यादानामार्फत पुन्हा व्यवस्थेकडे पाठविल्या जातात, त्याला प्रत्यादान (feedback) असे म्हणतात. प्रत्यादान प्रक्रिया व्यवस्थेमध्ये सातत्याने सुरू असते. त्यामधील पायऱ्या खालील प्रमाणे सांगता येतील.

- १) व्यवस्थेकडून प्रदानाची निर्मिती.
- २) व्यवस्थेतील लोकांकडून प्रदानाला मिळणारा प्रतिसाद.
- ३) प्रतिसादाबद्दलच्या माहितीचे व्यवस्थेकडे होणारे संसूचन.
- ४) शेवटी व्यवस्थेकडून घेतल्या गेलेल्या यशस्वी कृती ज्यामुळे कृतीचे नवीन चक्र सुरू होते.

व्यवस्थेतील दबावाला सामोरे जाण्याची व्यवस्थेची क्षमता निश्चित करण्याच्या प्रक्रियेमध्ये प्रत्यादान प्रक्रिया अतिशय महत्वाची आहे.

अशाप्रकारे डेव्हिड ईस्टन यांनी आपले राजकीय व्यवस्थेबद्दलचे आदर्श प्रारूप मांडले आहे. मानवी जीवनाच्या व्यवहारामध्ये राजकीय प्रक्रिया सर्वव्यापी दिसून येते. तसेच मानवी जीवनाचे राजकारण समजून घ्यायचे असेल तर राजकीय व्यवस्था समजून घेतली पाहिजे. म्हणून राजकीय व्यवस्था समजून घेण्यासाठी ईस्टननेचे हे आदान-प्रदान प्रारूप समजून घेणे आवश्यक ठरते.

१.२.४.३ मार्क्सवादी दृष्टिकोन

१९व्या शतकात भांडवलशाहीच्या विकासामुळे व्यक्तिस्वातंत्र्य, उत्पादन वाढ, राहणीमान वाढ इ. अनेक फायदे होतील असे प्रतिपादीत केले गेले होते. परंतु प्रत्यक्षा मध्ये मात्र आर्थिक विषमता, बेकारी, खालावत जाणारे राहणीमान, गरीब वर्गाची पिळवणूक असे तोटेच दिसू लागल्याने भांडवली अर्थव्यवस्थेवर टिका होऊ लागली होती आणि नव्या प्रकारची राज्य व्यवस्था व अर्थव्यवस्था स्थापन केली जावी अशा प्रकारची मागणी केली जाऊ लागली. त्याचदरम्यान १८४८ मध्ये प्रसिध्द झालेल्या "Communist Manifesto" या पुस्तकातमधून मार्क्सवादी दृष्टीकोन पुढे आला. 'एंगल्स व मार्क्सच्या दृष्टीकोनामध्ये स्टॅलीन, लेनिन व माओ इत्यादी विचारवंतांनी भर घातली.' त्यामुळेच हा दृष्टीकोन आजही तितकाच महत्वपूर्ण आहे.

आधुनिक दृष्टीकोनामध्ये डेव्हीड ईस्टन, गॅब्रिअल आल्मंड यासारख्या विचारवतांनी राजकीय व्यवस्थेच्या स्थैर्याला किंवा समतोलाला महत्त्व दिलेले दिसते. परंतु मार्क्सवादी दृष्टीकोनामध्ये व्यवस्थेच्या स्थैर्याला महत्त्व न देता राजकीय व्यवस्थेचा विलय होऊन राज्यविहीन व वर्गविहीन समाजाची निर्मिती होईल याची मांडणी केली आहे. दुसऱ्या शब्दांत आधुनिक दृष्टीकोन व्यवस्थेचे व पर्यायाने जगाचे विवेचन करण्यावर भर देतो तर मार्क्सवादी दृष्टीकोन राज्यव्यवस्था व पर्यायाने संपूर्ण जग बदलण्याची मांडणी करतात.

मार्क्सवादी दृष्टीकोनाचे महत्त्व यावरून अधोरेखित होते की, हा दृष्टीकोन राजकारणाचा अर्थ व स्वरूप यांचे अधिक सखोल परीक्षण करण्याचा प्रयत्न करतो. व्यवस्थेमधील औपचारिक संरचना व उपसंरचना यावर भर देण्यापेक्षा तो व्यवस्थेच्या मूळापर्यंत पोहोचण्यावर भर देतो. या दृष्टीकोनाने समाजाचे ऐतिहासिक दृष्टीकोनातून विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न केला आहे. मार्क्सवादी दृष्टीकोन हे गृहित धरतो की, उत्पादनाच्या संघटनांमध्ये जसजसा बदल होत गेला त्याप्रमाणे व्यवस्थेतील वर्ग संबंध बदलत गेले. ऐतिहासिक भौतिकवाद किंवा द्वंद्वात्मक भौतिकवाद या संकल्पनांचा आधार घेऊन मानवी विकासातील बदलले टप्पे वर्गीय संघर्षाच्या माध्यमातून मांडण्याचा आणि त्यायोगे शास्त्रीय पद्धतीने विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न केला आहे. राज्यामध्ये 'आहे रे' व 'नाही रे' असे वर्ग दिसून येतात व 'आहे रे' वर्ग हा 'नाही रे' वर्गाचे शोषण करत असतो. अशाप्रकारे सत्तेचा संघर्ष हा दोन द्वंद्वात्मक वर्गांमधील संघर्षाच्या संदर्भात समजून घेतला पाहिजे आणि मार्क्सवादी दृष्टीकोनाच्या मते, केवळ समाजवादी समाजरचनेच्या स्थापनेच्या माध्यमातून हा विरोधाभास संपुष्टात येईल. त्याहिपुढे मार्क्स 'आहे रे' राज्य, त्या वर्गाच्या हातात असणारे पिळवणुकीचे साधन म्हणजे राज्याचा विलय हे अंतिम ध्येय ठेवतो. राज्याचा विलय झाल्यानंतर जी वर्गविहीन, राज्यविहीन समाजरचना प्रस्थापित होईल, तिथे पिळवणूकीला थारा असणार नाही. अशाप्रकारे तुलनात्मक राजकारणाचा मार्क्सवादी दृष्टीकोन राज्यव्यवस्थेकडे पूर्णतः वेगळ्या दृष्टीकोनातून पाहतो.

तुलनात्मक राजकारणाचा मार्क्सवादी दृष्टीकोन मार्क्सच्या ऐतिहासिक भौतिकवाद किंवा द्वंद्वात्मक भौतिकवाद तसेच मार्क्सने व्यवस्थेच्या प्रारूपाचे जे विवेचन केले त्यातून स्पष्ट होतो, त्याची चर्चा खाली केली आहे.

□ मार्क्सचा ऐतिहासिक भौतिकवाद व द्वंद्वात्मक भौतिकवाद :

मार्क्सवादी दृष्टीकोन, तुलनात्मक राजकारणाचे ऐतिहासिक भौतिकवाद किंवा द्वंद्वात्मक भौतिक-वादाच्या माध्यमातून आकलन करण्याचा प्रयत्न करतो. राजकीय व्यवस्थेचा उदाय केव्हा व कसा झाला याचे विश्लेषण यात आढळते. मार्क्सच्या मते, उत्पादनाच्या साधनांमुळे समाजात वर्गनिर्मिती होते. यातूनच उत्पादनाची साधने बाळगणारे म्हणजे 'आहे रे' व उत्पादनांच्या साधनांची मालकी नसणारे, केवळ श्रम करणारे म्हणजे 'नाही रे' वर्ग असे दोन वर्ग समाजात निर्माण होतात.

मार्क्सच्या मते, उत्पादनाच्या साधनांमध्ये जसा बदल होत गेला त्याप्रमाणे समाजातील वर्गसंबंधांमध्ये परिवर्तन घडून आले. मनुष्याची बुद्धी व विवेक यामुळे तो उत्पादनांची नवनवीन साधने

आत्मसात करतो. या परिवर्तनामुळे उत्पादन शक्ती व आर्थिक विकास यात परिवर्तन होताना दिसते. ऐतिहासिक भौतिकवादाच्या मांडणीतून मार्क्स व एंजल्स यांनी इतिहासाचे चार टप्पे सांगितले आहेत.

त्या वर्गांमध्ये सातत्याने संघर्ष होताना दिसतो. यामध्ये, 'आहे रे' वर्ग 'नाही रे' वर्गाची पिळवणूक करताना दिसतो.

कार्ल मार्क्स व फ्रेड्रिक एंजल्स यांचे हे विचार 'मार्क्सच्या साम्यवादी जाहीरनामा-१८४८' (Communist Manifesto), दास कॅपिटल-१८६७ (Das Capital) आणि एंजल्सच्या 'The Origin of the Family, Private Property and the State' या ग्रंथात सविस्तरपणे मांडले आहेत.

१. **प्राथमिक साम्यवाद :** प्राथमिक साम्यवादी अवस्थेमध्ये मानवाचे जगणे हे निसर्गावर व वन्य प्राण्यांवर अवलंबून होते. एकत्र शिकार करणे व मिळालेले अन्न वाटून खाणे हेच माणसाचे जीवन होते. उत्पादन करण्याइतके मानवी जीवन प्रगत झाले नव्हते. कालांतराने माणसाला शेतीचा शोध लागला व तो शेती करू लागला. शेतीच्या स्वरूपात उत्पादन करू लागला परंतु त्यावेळी खाजगी संपत्तीचा उदय झाला नव्हता त्यामुळे हे उत्पादन सर्वजण वाटून घेत होते. त्यामुळे राज्यसंस्थेची आवश्यकताही नव्हती. तसेच वर्गांचे अस्तित्वही नव्हते.
२. **गुलामगिरीचा कालखंड :** शेतीचा शोध लागल्यानंतर माणूस बऱ्याचअंशी एका ठिकाणी राहून जमीनीवर शेती करू लागला व अधिकाधिक उत्पन्न घेऊ लागला. त्यावेळी शेतीसाठी वापरली जाणारी जमीन, उपयोगी पडणारे पशू यांची मालकी कोणाची यासंबंधी प्रश्न निर्माण झाले व यातूनच खाजगी संपत्तीचा उदय झाला. स्त्रिया एकीकडे शेती करू लागल्या तर पुरुष त्यांच्यावर मालकी हक्क गाजवू लागले. यातूनच पुरुषसत्ताक वारसाहक्काची निर्मिती झाली व भिन्नता केवळ कुटुंब व घर एवढ्यापुरते मर्यादित करण्यात आले. अशाप्रकारे या काळात उत्पादनाच्या व वितरणाच्या साधनांवर मालकी असणारा 'आहे रे' व उत्पादनाची मालकी नसणारा गुलांमाचा 'नाही रे' असे दोन वर्ग निर्माण झाले. अतिरिक्त उत्पादनातून निर्माण झालेली संपत्ती व तिचे रक्षण करण्यासाठी राज्यसंस्था निर्माण झाली.
३. **सरंजामशाहीचा कालखंड :** शेती व शेतीच्या साधनांची मालकी असणारा सरंजामदार वर्ग या कालखंडामध्ये निर्माण झाला. तसेच, ज्या वर्गाकडे कोणतीही शेती किंवा साधनांची मालकी नाही असा शेतमजूर वर्ग देखील निर्माण झाला. बदलत्या उत्पादनाच्या साधनांमुळे वर्ग बदलले परंतु त्यावर्गांमध्ये संघर्ष किंवा द्वंद्व कायम राहिले. परंतु त्याचे स्वरूप मात्र बदलले.
४. **भांडवलशाहीचा टप्पा :** हा टप्पा मानवाच्या इतिहासामध्ये आमूलाग्र बदल घडविणारा ठरला. औद्योगिक क्रांतिमुळे उत्पादनाची साधने बदलली. शेती हे केवळ उत्पादनाचे साधन न राहता कारखान्यातून होणारे उत्पादन हे एक साधन निर्माण झाले. औद्योगिकीकरणामुळे शेती पासून कारखान्यांपर्यंत उत्पादनाची साधने तसेच वितरणाची साधने देखील बदलली. या बदलांचा वर्गीय रचनेवरून पुन्हा परिणाम झाला व भांडवलदार व कामगार असे दोन वर्ग निर्माण झाले

व 'आहे रे' असलेल्या भांडवलदार वर्गाकडून 'नाही रे' असलेल्या कामगार वर्गाची पिळवणूक होताना दिसते. अशाप्रकारे या दोन वर्गांत देखील संघर्ष दिसून येतो.

इतिहासाच्या कालखंडामधील बदलत्या आर्थिक घटकांच्याआधारे मार्क्सने इतिहासाचे विवेचन केले, म्हणूनच मार्क्सची ही मांडणी भौतिकवादी आहे. इतिहासाच्या प्रत्येक टप्प्यावर उत्पादनाच्या साधनांमध्ये झालेल्या बदलाच्या आधारावर समाजामध्ये कशाप्रकारे वर्ग निर्मिती झाली व उत्पादनाच्या साधनांची मालकी व त्यामुळे निर्माण झालेली आर्थिक विषमता यामुळे दोन्ही वर्गांमध्ये कशाप्रकारे संघर्ष निर्माण होतो याचे विश्लेषण मार्क्सने केले आहे. उत्पादनाच्या साधनांमध्ये झालेल्या बदलाच्या परिणामस्वरूप सामाजिक, सांस्कृतिक, बौद्धिक अशा सर्वच प्रक्रियांमध्ये बदल होतात, असे मार्क्सवादी दृष्टीकोन मानतो. उत्पादन पद्धतीचा राज्यसंस्था, सामाजिक जाणिवा, धर्म, संस्कृती, विचार या सर्वांशी असणारा संबंध स्पष्ट करण्यासाठी मार्क्सने 'पाया' व 'इमारत' असे प्रारूप मांडले. म्हणजेच उत्पादन पद्धती हा पाया आहे आणि बाकीच्या सगळ्या गोष्टी ही इमारत आहे. उत्पादनाच्या साधनांमध्ये म्हणजेच पायामध्ये जसा बदल होतो तसास राज्यसंस्था, सामाजिक जाणिवा, धर्म, संस्कृती, विचार अशा गोष्टींमध्येही बदल होतो. अर्थात पाया व इमारत या दोहोंमधील संबंध द्वंद्वात्मक असतात.

परंतु मार्क्सवादी दृष्टीकोनाला काही मर्यादा देखील आहेत. मार्क्सवादी दृष्टीकोनात काही गोष्टी गृहीत धरण्यात आल्या आहेत. उदा. भांडवलदार व कामगार या दोन वर्गांमध्ये संबंध संघर्षाचे असल्याचे गृहीत धरण्यात आले आहे. परंतु प्रत्यक्षात अनेकवेळा हे संबंध सलोख्याचे असू शकतात. कामगार वर्गाच्या हिताच्या दृष्टीनेही अनेक भरीव गोष्टी भांडवलदार किंवा उद्योगपतींकडून केल्या जातात. याचा विचार मार्क्सच्या विवेचनात दिसत नाही.

मार्क्सवादी दृष्टीकोनाला काही मर्यादा असल्या तरीही तुलनात्मक राजकारणाचे विश्लेषणात्मक अध्ययन करण्यासाठी हा दृष्टीकोन अत्यंत उपयुक्त आहे. तुलनात्मक राजकारणात आधुनिक दृष्टीकोन तिसऱ्या जगातील व्यवस्थांच्या अभ्यासावर भर देतो. तुलनात्मक राजकारणाचा मार्क्सवादी दृष्टीकोन तिसऱ्या जगातील व्यवस्था यांच्या संबंधांचा तुलनात्मक अभ्यास करण्यास ही मार्क्सवादी दृष्टीकोन उपयुक्त ठरतो. आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचा विचार करता आजच्या जागतिकीकरणाच्या जगात पाश्चिमात्य प्रगत व्यवस्था 'आहे रे' वर्गांचे तर तिसऱ्या जगातील व्यवस्था 'नाही रे' वर्गांचे प्रतिनिधीत्व करताना दिसतात. पाश्चिमात्य व्यवस्थांकडून तिसऱ्या जगातील व्यवस्थांची पिळवणूक केली जाते. ज्याला आज आपण नववसाहतवाद ही संज्ञा वापरतो. या संपूर्ण राजकारणाचे तुलनात्मक आकलन व विश्लेषण करण्यासाठी मार्क्सवादी दृष्टीकोनाला अतिशय महत्त्व आहे.

१.३ सारांश

या घटकामध्ये आपणास तुलनात्मक राजकारणाचा अर्थ, व्याख्या व महत्त्व तसेच राजकीय व्यवस्था कसे कार्य करते याची माहिती मिळाली. तसेच तुलनात्मक राजकारणाचा विकास व व्याप्ती याचे आकलन झाले.

तुलनात्मक राजकारणासंबंधीचे व्यवस्था दृष्टीकोन, रचनात्मक कार्यात्मक दृष्टीकोन व मार्क्सवादी दृष्टीकोन यांची सविस्तर माहिती मिळाली. राजकीय व्यवस्थेचे अस्तित्व हे लोकांच्या

इतिहासाचा टप्पा	प्राथमिक साम्यवाद	गुलामगिरीचा कालखंड	सरंजामशाहीचा कालखंड	भांडवलशाहीचा कालखंड
आर्थिक घटक	निसर्ग व वन्य-प्राण्यांवर अवलंबून	शेती उत्पन्नाचे साधन	मोठ्या प्रमाणावर शेती	औद्योगिक क्रांती.
समाजातील वर्ग	राज्यविहिन व वर्गविहिन समाज व्यवस्था	मालक वर्ग गुलाम वर्ग	सरंजामदार वर्ग शेतमजूर वर्ग	भांडवलदार वर्ग कामगार वर्ग

पाठिंब्यावर अवलंबून असते. म्हणूनच आपले अस्तित्व टिकविण्यासाठी राजकीय व्यवस्था आपली कार्ये व भूमिका पार पाडत असते व निर्णय निर्धारण व धोरणनिर्मितीच्या माध्यमातून लोकांच्या मागण्यांची पूर्तता करण्याचा प्रयत्न करत असते. या संपूर्ण राजकीय प्रक्रियेचे चिकित्सक अध्ययन या घटकामधून झाले.

१.४ पारिभाषिक शब्द व शब्दार्थ

- ♦ **राजकीय कृती** : राजकारणासंबंधीत केलेल्या कृती
- ♦ **राजकीय सहभाग** : राजकीय प्रक्रियेमध्ये लोकांचा सहभाग
- ♦ **निर्वसाहतिकरण** : १९५० नंतर अनेक देश इंग्लंड व इतर युरोपियन देशांपासून स्वतंत्र झाले. यास निर्वसाहतिकरण असे म्हणतात.

१.५ स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न

□ अ) रिकाम्या जागा भरा.

१. अमेरिकेतील राजकीय शास्त्रज्ञांनी च्या दशकापासून राजकारणामध्ये तुलनात्मक दृष्टीकोन अंगीकारून राजकीय क्षेत्रात स्थित्यंतर घडवून आणले.

(अ) १९५०

(ब) १९६०

(क) १९७०

(ड) १९८०.

२. राजकीय व्यवस्था (Political System) हा ग्रंथ याने लिहिला.
 (अ) गॅब्रिअल आल्मंड (ब) डेव्हिड ईस्टन
 (क) मार्क्स (ड) जॉन लॉक.
३. गॅब्रिअल आल्मंड यांनी दृष्टीकोन मांडला.
 (अ) रचनात्मक कार्यवादी (ब) ऐतिहासिक भौतिकवाद
 (क) व्यवस्था दृष्टीकोन (ड) राजकीय प्रक्रिया.
४. हा तुलनात्मक राजकारण या अभ्यासविषयाचा जनक मानला जातो.
 (अ) प्लेटो (ब) कार्ल मार्क्स
 (क) ऑरिस्टॉटल (ड) डेव्हिड ईस्टन.
५. ऐतिहासिक भौतिकवादाचा सिद्धांत यांनी मांडला.
 (अ) डेव्हिड ईस्टन (ब) गॅब्रिअल आल्मंड
 (क) रॉबर्ट मर्टन (ड) कार्ल मार्क्स.

□ जोड्या जुळवा.

‘अ’ गट	‘ब’ गट
१. डेव्हिड ईस्टन	अ) रचनात्मक कार्यवादी.
२. गॅब्रिअल आल्मंड	ब) व्यवस्था सिद्धांत
३. कार्ल मार्क्स	क) तुलनात्मक राज्यशास्त्र जनक
४. ऑरिस्टॉटल	ड) ‘The Origin of the Family, Private Property and the State.’
५. फ्रेड्रिक एंजल्स	इ) मार्क्सवादी दृष्टीकोन.

१.६ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

- अ) १. (अ) १९५०
 २. (ब) डेव्हिड ईस्टन.
 ३. (अ) रचनात्मक कार्यवादी.
 ४. (क) ऑरिस्टॉटल
 ५. (ड) कार्ल मार्क्स.

- अ) १. (ब) व्यवस्था सिद्धांत
२. (अ) रचनात्मक कार्यवादी.
३. (इ) मार्क्सवादी दृष्टीकोन.
४. (क) तुलनात्मक राज्यशास्त्र जनक.
५. (ड) 'The Origin of the Family, Private Property and the State.'

१.७ सरावासाठी स्वाध्याय

□ अ) पुढील प्रश्नांची सविस्तर उत्तरे लिहा.

१. राजकीय व्यवस्था म्हणजे काय?
२. तुलनात्मक राजकारणाचे महत्त्व काय?
३. संरचनांचे विभिन्नीकरण म्हणजे काय?
४. ऐतिहासिक भौतिकवाद म्हणजे काय?

□ ब) थोडक्यात टिपा लिहा.

१. तुलनात्मक राजकारणाचे महत्त्व.
२. राजकीय प्रक्रिया.
३. राजकीय कृती.
४. राजकीय सत्ता.
५. राजकीय सामाजिकरण.

□ क) दीर्घोत्तरी प्रश्न.

१. तुलनात्मक राजकारणाचा अर्थ, स्वरूप व व्याप्ती स्पष्ट करा.
२. डेव्हिड ईस्टन यांचा व्यवस्थावादी दृष्टीकोन स्पष्ट करा.
३. गॅब्रिअल आल्मंडचा रचनात्मक कार्यवादी दृष्टीकोनाची चर्चा करा.
४. तुलनात्मक राजकारणाचा मार्क्सवादी दृष्टीकोन स्पष्ट करा.
५. तुलनात्मक राजकारणाचा विकासाचे टप्पे सांगा.

१.८ संदर्भ ग्रंथ

१. **Almond G. A. and Powell G. B.** : “*Comparative Politics.*”
२. **Maheshwari S. R.** (2010) : “*Comparative Government and Politics*”, Lakshmi Narain Agarwal, Agra.
३. **Johari J. C.** (1996) : “*Comparative Politics*”, Sterling Publishers Private Limited, New Delhi.
४. **चौसाळकर, अशोक** (२०१०) : “*माक्सवाद, उत्तर माक्सवाद*”, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे.
५. **प्रा. घांगरेकर, चिं. घ.** : “*तुलनात्मक राजकीय व्यवस्था*”.
६. **डॉ. ढोबळे, रमेश** (जून, २००४) : “*तुलनात्मक शासन व राजकारण*”, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद.
७. **प्रा. लोटे, रा. ज.** (२०११) : “*तुलनात्मक शासन आणि राजकारण*”, पिंपळापुरे अँड कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर.
८. **Macridis R. C.** : “*The Study of Comparative Government.*”
९. **Wheare, K. C.** : “*Federal Government*”.

घटक - २

संविधानवाद

- २.० उद्दिष्टे
- २.१ प्रास्ताविक
- २.२ विषय विवेचन
 - २.२.१ संविधान व संविधानवादाचा अर्थ
 - २.२.२ संविधानवादाची वैशिष्ट्ये
 - २.२.३ संविधानवादाचा विकास
 - २.२.४ इंग्लंडच्या संविधानवादाची पार्श्वभूमी
 - २.२.४.१ इंग्लंडच्या संविधानाची वैशिष्ट्ये
 - २.२.५ अमेरिकेच्या संविधानवादाची पार्श्वभूमी
 - २.२.५.१ अमेरिकेच्या संविधानाची वैशिष्ट्ये
 - २.२.६ संविधानवादापुढील आव्हाने
- २.३ सारांश
- २.४ पारिभाषिक शब्द व शब्दार्थ
- २.५ स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न
- २.६ स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- २.७ सरावासाठी स्वाध्याय
- २.८ संदर्भ ग्रंथ

२.० उद्दिष्टे

तुलनात्मक राजकारण या अभ्यासक्रमाच्या पहिल्या घटकात आपण तुलनात्मक राजकारणाचा अर्थ, स्वरूप आणि व्याप्ती; तसेच तुलनात्मक राजकारणाच्या अभ्यासाचे संरचनात्मक कार्यवादी, व्यवस्थावादी आणि मार्क्सवादी दृष्टिकोन याचे अध्ययन केले. संविधानवाद या प्रस्तुत घटकात आपण संविधानवादाचा अर्थ, व्याख्या, विकास, वैशिष्ट्ये आणि ब्रिटन व अमेरिकेच्या संविधानवाद

यांचा विस्ताराने आढावा घेणार आहोत. प्रस्तुत घटकाच्या अभ्यासाअंती आपणांस -

१. संविधानवादाचा अर्थ, व्याख्या व विकास समजेल.
२. इंग्लंडच्या संविधानवादाचा विकास व वैशिष्ट्ये आत्मसात होतील.
३. अमेरिकेमधील संविधानवादाचा विकास व वैशिष्ट्ये ज्ञात होईल.

२.१ प्रास्ताविक

समाज विकासाच्या निरनिराळ्या कालखंडात राज्यसंस्थेचे स्वरूप, वैशिष्ट्ये व कार्ये वेगवेगळी होती. समाजाच्या विकासाबरोबरच अनेक नव्या संस्था उदयाला व आकाराला आल्या व त्यांचा विस्तार झाला. त्यातूनच अनेक परस्परविरोधी हितसंबंधही निर्माण झाले. त्यामुळे समाजातील विविध व्यक्तींचे व संस्थांचे परस्परसंबंध निर्धारित करण्यासाठी तसेच त्यांचे नियंत्रण व नियमन करण्यासाठीची गरज निर्माण होते. यासाठी राज्याची अत्यंतिक आवश्यकता असते. परिणामी एक परिपक्व राजकीय समाज अस्तित्वात आला. राज्याच्या उदयापासून राज्य ही मानवी जीवनाच्या विविधांगी वाटचालीमधील एक अत्यंत महत्त्वाची संस्था आहे.

समाजजीवनाच्या गतिमानतेबरोबरच राज्याचे स्वरूप, त्याची कार्ये, त्याचे आधार व आशय, अधिकार व अधिकारक्षेत्रे बदलत जातात. आधुनिक काळातील राज्याची प्रमुख दोन वैशिष्ट्ये दिसून येतात. ती म्हणजे आधुनिक राज्याची अतिविस्तृत कार्यक्षेत्रा व राजकीय प्रक्रियेत वाढलेला जनतेचा राजकीय सहभाग होय. १९ व्या शतकातील औद्योगिक क्रांती, विज्ञान व तंत्रज्ञान यांच्या क्रांतीमधून, लोकशाही, समाजवाद यासारख्या पुरोगामी विचारसरणीमधून राज्याच्या कार्यक्षेत्राचा झालेला विस्तार अटळ ठरू लागला व राज्याचे कार्यक्षेत्र अधिकाधिक विस्तारित होत गेले. व्यक्तीचा व समाजाच्या सर्वांगीण विकासाची जबाबदारी राज्याने घेतली पाहिजे, ही भावना घट्ट झाली. व्यक्ती व समाजाच्या कल्याणासाठी सामाजिक सेवाक्षेत्रात अधिकाधिक कार्यान्वित होणारी ती आदर्श राज्यपद्धती असे मानले जाऊ लागले. आधुनिक राज्ये ही कल्याणारी राज्ये म्हणून ओळखली जातात. राज्यांच्या या कार्यविस्तारामुळे राज्यांचे अधिकारक्षेत्रही विस्तारित झाले. ज्या यंत्रणेमार्फत राज्य आपली उद्दिष्टे, कार्ये पूर्ण करीत असते. त्या शासनसंस्थेच्या स्वरूपात, कार्यात आणि अधिकारांत कालमनाने बदल होत गेले. राज्यसत्ता सर्वस्पर्शी व सर्वकष बनू लागली.

औद्योगिक क्रांतीनंतर इंग्लंडमध्ये व फ्रेंच राज्यक्रांतीनंतर फ्रान्समध्ये शासनप्रक्रियेत सहभागी होण्याचा जनतेला अधिकार आहे. ही प्रवृत्ती दृढ होऊ लागली. एवढेच नव्हे तर राज्याच्या सार्वभौम सत्तेचा उगम जनता आहे, जनतेच्या प्रतिनिधीमार्फत सार्वभौम सत्ता कार्यान्वित झाली पाहिजे, अशी लोकशाही विचारसरणी प्रत्यक्षात प्रभावी होऊ लागली. प्रत्येक देशातील भौगोलिक, आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक स्थिती भिन्न असल्यामुळे लोकांच्या परिस्थितीसापेक्ष गरजा पूर्ण करण्यासाठी व समस्या दूर करण्यासाठी शासनव्यवस्था स्थिर व समर्थ असली पाहिजे ही भावना दृढ होऊ लागली. त्यासाठी राज्यपद्धतीत अंतर्भूत असणारी सत्तानीती व सत्तासंरचना यांची उभारणी काही स्थिर तत्त्वांवर व दृढ पायांवर झाली पाहिजे, म्हणजेच राज्यसंस्था व शासनसंस्था आणि

व्यक्ती व इतर संस्था, शासक व शास्ते यांच्यातील परस्परसंबंध यांची मांडणी, आखणी व कार्यवाही विशिष्ट मुलभूत आराखड्यानुसार होणे आवश्यक ठरते. सत्तासंबंधाचा हा मुलभूत आराखडा देशाच्या मूळ कायद्यात किंवा संविधानात स्पष्ट केला जातो.

संविधानाचे अस्तित्व हा विकसनशील समाजजीवनाचा परिणाम आहे. संविधानानुसार राज्यसंस्था कार्यान्वित होणे हे आधुनिक राज्यसंस्थेचे व्यवच्छेदक वैशिष्ट्य आहे. म्हणजेच आधुनिक राज्य व शासनसंस्थेचे स्वरूप, तिचे संघटन, कार्यपद्धती, उद्दिष्टे इत्यादी गोष्टी संविधानात अंतर्भूत केल्या पाहिजेत. म्हणून संविधानाचा अभ्यास राज्य व शासनसंस्थेच्या समग्र आकलनासाठी आवश्यक आहे. प्रत्येक देशातील समाजाची ऐतिहासिक, आर्थिक, भौगोलिक, सामाजिक, सांस्कृतिक परिस्थिती भिन्न असल्यामुळे त्या परिस्थितीच्या उत्क्रांतीमधून निर्माण होणारे राजकीय व शासकीय संघटन हेही भिन्न स्वरूपाचे असते. यामुळे विविध स्वरूपाच्या संविधानाची निर्मिती होते. यापैकी काही महत्त्वाच्या संविधानांमध्ये अंतर्भूत असलेल्या राज्य व शासनपद्धती यांचा तौलनिक अभ्यास करणे क्रमप्राप्त ठरते.

२.२.१ संविधान व संविधानवाद अर्थ

प्रत्येक देशाचा राज्यकारभार काही विशिष्ट नियम व कायद्यांनुसार सुरू असतो. त्याच्या मर्यादित राहून शासनातील वेगवेगळ्या घटकांना आपली कार्ये पार पाडावी लागतात. त्या सर्व नियम व कायद्यांना संविधान असे म्हटले जाते. शासनसंस्थेच्या वेगवेगळ्या घटकांचे परस्परसंबंध, शासन आणि जनता यांचे संबंध, शासन व नागरिक यांचे अधिकार व कर्तव्ये याबाबत निर्धारित करण्यात आलेली तत्त्वे, नागरिकांच्या स्वातंत्र्याची हमी आणि ते वृद्धिंगत करण्यासाठी किंवा टिकवून ठेवण्यासाठी करण्यात आलेल्या तरतुदी या सर्व गोष्टींचा समावेश संविधानात केलेला असतो. राज्याची निर्मिती जरी संविधानामुळे होत नसली तरीही प्रत्येक राज्याला संविधानाची आवश्यकता असते; कारण राज्याचे अस्तित्व आणि शासनपद्धती याविषयीही आधारभूत मूल्ये व तत्त्वे संविधानात अंतर्भूत केलेली असतात. असे संविधान हे लिखित किंवा अलिखित अशा दोन्ही स्वरूपाचे असू शकते. केवळ लोकशाही शासनव्यवस्थांमध्ये संविधानाची आवश्यकता असते असे नव्हे, तर सर्व प्रकारच्या शासनव्यवस्था सुव्यवस्थितपणे चालविण्यासाठी संविधान आवश्यक असते. प्रत्येक शासनव्यवस्थेत संविधानाचे स्वरूप भिन्न असते. प्रख्यात जर्मन विचारवंत जेलिकच्या मते, “संविधान-शिवाय राज्य म्हणजे राज्य नसून, अराजक अवस्था किंवा बेबंदशाही होय.”

✽ संविधानाचा अर्थ

अनेक अभ्यासकांनी संविधानाच्या व्याख्या स्वतःच्या आकलनानुसार केलेल्या असल्यामुळे संविधानाची एक निश्चित व्याख्या सांगता येत नाही. त्याबरोबरच संविधानाचे स्वरूप व व्याप्ती याविषयी एकाच व्याख्येमुळे समग्र आकलन होत नाही. म्हणूनच संविधानाच्या अनेक व्याख्या विचारांत घेऊन त्याचा अर्थ, स्वरूप व व्याप्ती याचे आकलन करून घेणे क्रमप्राप्त ठरते. संविधानाच्या केलेल्या काही व्याख्या पुढीलप्रमाणे :

१. **ऑरिस्टॉटल** : संविधानामुळे राज्यातील निरनिराळ्या सत्तांची मुख्यतः सर्वोच्च सत्तेची मांडणी व्यवस्थितपणे करता येते. तसेच राज्य आणि राज्याचे घटक म्हणजे नागरिकांचे परस्परसंबंध निगडित ठेवण्याचा एक मार्ग म्हणजे संविधान होय.
२. **जॉन ऑस्टिन** : “ज्यामुळे राज्यातील सर्वोच्च सरकारची रचना निश्चित केली जाते, त्याला संविधान म्हणतात.”
३. **ए. व्ही. डायसी** : “संविधान म्हणजे असे सर्व नियम की, ज्याद्वारे प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षरित्या राजसत्तेचे वितरण होते किंवा राज्याची सार्वभौम सत्ता उपयोगात आणली जाते.”
४. **लॉर्ड ब्राईस** : “ज्या नियमांप्रमाणे किंवा कायद्यांप्रमाणे शासनसंस्थेची रचना आणि नागरिकांची शासनसंस्थेविषयी कर्तव्ये व अधिकार निर्धारित केले जातात, त्या सर्वांचा अंतर्भाव संविधानात केला जातो.”
५. **सी. एफ. स्ट्रॉंग** : “संविधान म्हणजे अशा तत्वांचा समूह होय की, ज्यामुळे शासनसंस्थेचे अधिकार, नागरिकांचे अधिकार व कर्तव्ये आणि शासनसंस्था व जनता यांच्यातील परस्परसंबंध निश्चित होतात. ”
६. **प्रो. जे. एच. गिलख्रिस्त** : “ज्या कायद्यान्वये किंवा नियमांन्वये शासनाची रचना केल जाते, तसेच शासनसंस्थेच्या निरनिराळ्या घटकांत सत्तेची विभागणी केली जाते आणि त्याची अंमलबजावणी कोणत्या तत्वांच्या आधारे करावयाची हे निर्धारित केले जाते, अशा लिखित किंवा अलिखित कायद्यांचा किंवा नियमांचा समुच्चय म्हणजे संविधान होय.”

वरील सर्व व्याख्यांचा आशय विचारांत घेता असे म्हणता येईल की, कोणत्याही राज्याची मुलभूत चौकट संस्थात्मक पातळीवर उभे करण्याचे काम संविधानाद्वारे होत असते. संविधान हे लिखित किंवा अलिखित नियम किंवा कायद्यांचा असा समुच्चय आहे की, ज्यांच्या माध्यमातून शासनसंस्थेची रचना, अधिकार व कार्ये निर्धारित केली जातात. तसेच शासनसंस्थेच्या सर्व विभागांमध्ये सत्तेचे व जबाबदाऱ्यांचे वितरण केले जाते. शासनाची सत्ता प्रत्यक्षात आणण्याविषयीच्या सिद्धांतांचे व तत्वांचे निर्धारण करण्याचे कार्यही संविधानाच्या माध्यमातूनच केले जाते. राज्यनिर्मितीच्या उद्दिष्टांची परिपूर्ती करण्याचे कार्य संविधानाच्या साहाय्याने केले जाते.

संविधानवाद म्हणजे काय ?

संविधानवाद ही एक आधुनिक संकल्पना असून ती कायदा व नियमांद्वारे शासित राजकीय व्यवस्थेचा पुरस्कार करते. ती व्यक्तीऐवजी कायद्याच्या सर्वोच्चतेचा पुरस्कार करते. यात राष्ट्रवाद, लोकशाही आणि मर्यादित शासनाच्या सिद्धांताचा समावेश होतो. फ्रेडरिकच्या मते, “अधिकारांचे विभाजन करून संविधानवाद शासकीय कार्यावर प्रभावी नियंत्रणाच्या पद्धतीची व्यवस्था करतो. संविधानवादाच्या अभ्यासातून आपणाला अशा कायदा आणि तत्वांचा शोध घ्यावा लागतो. ज्यामुळे मर्यादित शासन-व्यवस्था आकाराला येण्यास मदत होते. संविधानवाद अशा नियम व कायद्यांचा

समुच्चय आहे जो निष्पक्ष व्यवहार सुनिश्चित करतो आणि सरकार जनतेप्रती उत्तरदायी बनते.” संविधानवाद राज्यात संविधानाच्या अस्तित्वाचे समर्थन करतो. कारण संविधान शासनव्यवस्थेची मुलभूत आणि पायाभूत चौकट निर्धारित करते. ज्याचा उद्देश शासनाच्या बेबंद व्यवहारांवर निर्बंध आणणे, शासकांच्या अधिकारांवर योग्य बंधने घालणे आणि सर्वोच्च सत्तेचे संचलन व्यवस्थितपणे करण्याचे असते.

संविधानवाद ही राज्याची सत्ता मर्यादित करणारी विचारसरणी आहे. ती सत्तेच्या केंद्रिकरणाऐवजी विकेंद्रिकरणाचा पुरस्कार करते. कारण अशा विकेंद्रिकरणातून शासनाच्या अधिकार व कार्यावर सकारात्मक बंधनाची व्यवस्था केली जाते. तसेच शासनाला अधिकाधिक जबाबदार व उत्तरदायी बनविले जाते. शासनाला अधिकाधिक उत्तरदायी व जबाबदार बनविणाऱ्या कायदा व नियमांचा समुच्चय म्हणजे संविधानवाद होय. उदारमतवाद, व्यक्तिवाद आणि विवेकवाद या तीन विचारधारा संविधानवादाच्या मूलभूत धारणा आहेत आणि यातील प्रत्येक विचारधारेचे संविधानवादाच्या उभारणीत महत्त्वपूर्ण योगदान आहे.

कोणत्याही देशाच्या संविधानातून असे विचार, सिद्धांत किंवा तत्वांचा संकेत होतो की, ज्यांच्या माध्यमातून राजकीय सत्तेवर प्रभावी नियंत्रण ठेवणे शक्य होते. संविधानवाद ही संवैधानिक शासनाचा मुलभूत आधार आहे. शांततापूर्ण सत्ता परिवर्तन घडवून आणण्याची व्यवस्था निर्माण करणे हे संविधानवादाचे उद्दिष्ट आहे. संवैधानिक व्यवस्थेमध्येच सत्ता ही योग्यरित्या व सहजपणे नियंत्रित केली जाऊ शकते. म्हणूनच सर्वंकष किंवा हुकूमशाही शासनव्यवस्थेत संविधानवादाचा अभाव असतो. सर्वंकष सत्ताधारी किंवा हुकूमशहा स्वतःच्या इच्छेनुसार संविधानाची निर्मिती करताना जनतेच्या इच्छा-आकांक्षाची मुस्कटदाबी करीत असतो. ही व्यवस्था संविधानवादाच्या विरोधी असते. म्हणूनच संविधानापेक्षा संविधानवादाचा अर्थ अधिक व्यापक व समग्र आहे. तसेच संविधान ही प्राचीन संकल्पना आहे, तर संविधानवाद ही आधुनिक व अर्वाचीन संकल्पना आहे.

अनेक अभ्यासकांनी संविधानवादाच्या व्याख्या पुढीलप्रमाणे केलेल्या आहेत :

१. केरी व अब्राहम : “प्रचलित संविधानातील शासनकारभाराच्या पद्धतीला संविधानवाद असे म्हणतात.”
२. कार्टन व हर्ज : “मुलभूत अधिकार आणि स्वतंत्र न्यायालयीन व्यवस्था ही संविधानवादाची सर्वसामान्य आणि अनिवार्य अशी विशेषतः आहे.”
३. पिनाँक व स्मिथ : “शासनाची सत्ता मर्यादित करण्याची प्रक्रिया आणि मर्यादित शासनसंबंधीचे खरे वास्तव यांना संबोधण्याचे एक नाव म्हणजे संविधानवाद होय.”

वरील व्याख्यांवरून असे लक्षात येते की, शासनाची सत्ता मर्यादित आणि नियंत्रित करणाऱ्या विचारसरणीला संविधानवाद असे म्हणतात. संविधानवादामध्ये शासन व शासकांना संविधानाने निश्चित केलेल्या मूल्यांच्या आणि तत्वांच्या चौकटीत काम करण्यास बाध्य करण्यात येते.

२.२.२ संविधानवादाची वैशिष्ट्ये

संविधानवादाचा अर्थ समजावून घेतल्यानंतर त्याची वैशिष्ट्ये पाहणे क्रमप्राप्त ठरते.

१. **सांस्कृतिक अधिष्ठान** : प्रत्येक देशाची एक स्वयंभू व वैशिष्ट्यपूर्ण संस्कृती असते. त्या संस्कृतीच्या आधारे तेथील राजकीय संस्कृती आकाराला येत असते आणि त्या राजकीय संस्कृतीच्या मूल्यांच्या, तत्त्वांच्या आणि धारणांच्या अधिष्ठानावर संविधानाची निर्मिती करण्यात येते. म्हणजेच प्रत्येक देशाच्या संस्कृतीने जोपासलेल्या मूल्यांचे, तत्त्वांचे व धोरणांचे अधिष्ठान तेथील संविधानाला असते. त्या सांस्कृतिक मूल्यांचे, तत्त्वांचे आणि धारणांचे रक्षण करण्याचे उत्तरदायित्व जनतेवर म्हणजेच पर्यायाने संविधानावर असते. प्रत्येक देशातील जनतेच्या भावना तेथील संस्कृतीशी जोडलेल्या असल्यामुळे तेथील राज्यकर्त्यांना त्याचा आदर करावा लागतो. ब्रिटिश लोक हे आपल्या सांस्कृतिक वारशाविषयी अधिक जागरूक असतात. त्यामुळे ब्रिटिश संविधानावर तेथील सांस्कृतिक मूल्यांचा, तत्त्वांचा आणि धारणांचा अनन्यसाधारण प्रभाव दिसून येतो. त्याचप्रमाणे भारतातील सांस्कृतिक वैविध्य विचारांत घेऊन त्यानुसार संविधानात प्रत्येक समूहाचे सांस्कृतिक वेगळेपण जपण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. म्हणजेच प्रत्येक देशातील संविधानवादाचा विकास हा त्या देशातील सांस्कृतिक मूल्यांचा, तत्त्वांच्या आणि धारणांच्या आधारे होतो.

२. **मूल्याधारित संकल्पना** : प्रत्येक देशाने जतन केलेल्या संस्कृतीची काही मूल्ये व तत्त्वे असतात आणि त्याचा आधार त्या देशातील संविधानाला व संविधानवादाला असतो. त्या मूल्यांशी व तत्त्वांशी तेथील जनतेची भावनात्मक नाळ जोडलेली असते. म्हणून त्यांचे संरक्षण करण्यासाठी कोणताही त्याग करण्याची तयारी तेथील जनता ठेवते. न्याय, स्वातंत्र्य, समता, व्यक्तिस्वातंत्र्य, कायद्याचे राज्य अशा मूल्यांच्या संरक्षणासाठी संविधानवाद आग्रही भूमिका घेते. आधुनिक काळातील राज्यांनी आपल्या संविधानातच या तत्त्वांचा समावेश केलेला आहे. आधुनिक राज्यव्यवस्थेत लोकशाही हा शासनप्रकार सर्वमान्य झालेला आहे. त्यामुळे लोकशाहीच्या अंगभूत मूल्यांचा अंगिकार करणे सर्वांना अनिवार्य झालेले आहे. समाजवादी राज्यव्यवस्थेत 'आर्थिक समानता', 'उत्पादन साधनांवर सार्वजनिक मालकी', या मूल्यांना आधारभूत मानण्यात आले आहे. थोडक्यात, संविधानवाद ही एक मूल्याधारित संकल्पना आहे.

४. **गतिशील संकल्पना** : प्रत्येक संविधानामध्ये स्थैर्याबरोबरच एक प्रकारची गतिशीलता व प्रगतिशीलताही असते. कोणत्याही संविधानाला आपली गतिशीलता व प्रगतिशीलता टिकविण्यासाठी बदलत्या काळाप्रमाणे आपल्यात बदल करण्याची गरज असते. म्हणून प्रत्येक संविधानात दुरुस्ती करण्याच्या तरतुदींचा समावेश केलेला असतो. समाजाच्या काळानुरूप बदलत्या गरजांचा विचार करून संविधानात आवश्यक ते बदल न केल्यास संविधान कालबाह्य होण्याची व सामाजिक आणि राजकीय अस्थैर्य निर्माण होण्याचा धोका असतो. त्यासाठी संविधानात आवश्यकतेनुरूप बदल करून त्याला कालसुसंगत स्वरूप प्राप्त करून द्यावे लागते. त्यामुळे एकाच वेळी संविधानात स्थैर्य व विकास यांचा समतोल राखला जातो. संविधानाच्या माध्यमातून शांततापूर्ण व सनदशीर मार्गाने परिवर्तन घडवून आणले जाते.

४. **संविधानाला प्रमाणभूत मानणारी विचारसरणी** : प्रत्येक देशाच्या संविधानात राज्याकडून जनतेच्या असणाऱ्या आशा-आकांक्षा अभिव्यक्त होत असतात. संविधान हा त्या देशाच्या मुलभूत कायदा असतो. ज्याच्या आधारे त्या देशातील सर्व राज्ययंत्रणा कार्य करीत असते. संविधानात देशातील सर्व संस्था, संघटनांची रचना, अधिकार व कार्ये, जनता व राजकीय संस्था-संघटनांचे परस्परसंबंध, जनतेचे अधिकार व कार्ये यांची मांडणी केलेली असते. त्या आधारे सर्व कारभार चालत असतो. म्हणजेच संविधानवाद ही संविधानाला प्रमाणभूत मानणारी विचारसरणी आहे.

५. **सहभागी संकल्पना** : प्रत्येक देशातील राजकीय संस्थांचे स्वरूप जरी भिन्न असले तरीही राजकीय मूल्ये, तत्त्वे, आदर्श आणि आस्था या बऱ्याच बाबतीत एकसमान स्वरूपाच्या असतात. त्यामुळे संवैधानिक तरतुदींमध्येही एक समान धागा असतो. सर्वच लोकशाही देशांनी स्वातंत्र्य, कायद्यापुढे समानता, न्याय, समता, शिक्षण व संस्कृती, धार्मिक स्वातंत्र्य असे अनेक अधिकार मान्य केलेले आहेत. साम्यवादी राजवट असणाऱ्या देशांमध्ये ही तत्त्वे मान्य झालेली असली तरीही त्यामध्ये मात्रात्मक व गुणात्मक अंतर स्पष्टपणे दिसून येते. लोकशाही व्यवस्थांच्या संवैधानिक प्रक्रियेत जनतेचा सहभाग अधिक असल्यामुळे तेथील व्यवस्थांना स्थैर्य प्राप्त होते, तर सर्वेकष व्यवस्थांमधील संवैधानिक प्रक्रियेत जनतेचा सहभाग नाममात्र किंवा अल्प असल्यामुळे त्यांना सातत्याने अस्थिरतेला सामोरे जावे लागते. म्हणजेच संविधानवाद ही एक सहभागी संकल्पना आहे.

२.२.३ संविधानवादाचा विकास

संविधान ही एक प्राचीन संकल्पना आहे. प्राचीन ग्रीक नगरराज्यांमध्ये संविधानाचे अस्तित्व होते. परंतु एक सिद्धांत म्हणून 'संविधानवाद' ही एक आधुनिक संकल्पना आहे. मानवी जीवनाच्या प्रदीर्घ अशा ऐतिहासिक प्रक्रियेचा परिपाक म्हणून संवैधानिक शासनसंस्थांचा विकास झालेला आहे. शासनसंस्थेच्या अधिकारांवर संवैधानिक मर्यादा घालून मर्यादित शासनाची निर्मिती करणे, हे संविधानवादाचे महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्य आहे. आधुनिक काळात थॉमस पेन, अलेस्की टॉकव्हील, जेम्स ब्राईस, हरमन फायनर, हॅरॉल्ड लास्की आणि आयविन अशा अनेक विचारवंतांनी संविधानवादाचा पुरस्कार केलेला आहे. आधुनिक कालखंडात 'संविधानवाद' ही संकल्पना सर्वमान्य झालेली आहे. त्यामुळे त्याचा विकास कसा झाला, हे पाहणे क्रमप्राप्त ठरते.

१. **ग्रीक संविधानवाद** : प्राचीन ग्रीकांना संविधानवादाचे उद्गाते म्हटले जाते. नगरराज्यव्यवस्था प्राचीन ग्रीकांमध्ये प्रचलित होती. सॉक्रेटिस व ऑरिस्टॉटल या नगरराज्य व्यवस्थेचे पुरस्कर्ते होते. ज्यामध्ये केवळ स्वतंत्र व्यक्तींनाच नागरिकत्वाचे अधिकार होते. बहुतेक सर्व प्राचीन ग्रीक नगरराज्यांमध्ये प्रत्यक्ष लोकशाही शासनव्यवस्था कार्यरत होती, पण स्पार्टामध्ये सैनिकशाही व्यवस्था कार्यरत होती. प्लेटोने आदर्शवादी किंवा काल्पनिक नैतिक दृष्टीकोनातून आदर्श राज्यविषयक विचार मांडून तत्त्वज्ञ राज्यकर्त्याला त्याने सर्वशक्तीमान बनविले. मात्र ऑरिस्टॉटलने वास्तववादी दृष्टीकोनातून १५८ संविधानांचा तुलनात्मक अभ्यास करून समतोल सत्तेला आदर्श राज्य मानले व खऱ्या अर्थाने संविधानवादाचा पाया घातला. प्लेटोने आदर्श राज्याचे एक काल्पनिक चित्र उभे केले तर ऑरिस्टॉटलने कायद्याच्या अधीन एक व्यवहार्य राज्याचा विस्तार प्रस्तुत केला. तरीही या दोहोंनी

नगरराज्यापलीकडील दुसऱ्या शासनप्रणालीची कल्पना केली नव्हती. त्यामुळे ग्रीक संविधानवाद इतिहासाच्या बदलत्या राजकीय परिस्थितीशी एकरूप होऊ शकला नाही. कालांतराने नगरराज्य व्यवस्थेचाही न्हास झाला.

२. रोमन संविधानवाद : रोमन साम्राज्यात मानवाच्या बौद्धिक जीवनाचा अधिक विस्तार झाला आणि त्याचे विभिन्न शाखांमध्ये रूपांतर झाले. राज्य आणि समाज यांचे स्थान समान पातळीवर न राहता राज्याबरोबरच व्यक्ती हाही एक चिंतनाचे केंद्र बनला. रोमन साम्राज्यात व्यक्तिवाद आणि विश्वबंधुत्ववाद राजकीय तत्त्वज्ञानाचे अविभाज्य भाग बनले. रोमनांनी मर्यादित शासनव्यवस्थेच्या स्वरूपात आपल्या संविधानाचा विकास केला. राजतंत्राच्या अस्तानंतर गणराज्यांचा उदय झाला. या नव्या गणराज्यांनी मिश्र शासनव्यवस्थेचा अंगीकार केला. यात कौन्सल्स, सिनेट आणि असेंब्ली असे तीन विभाग कार्यरत होते. कौन्सल्स हे राजेशाहीचे, सिनेट हे महाजनशाहीचे आणि असेंब्ली सामान्य जनतेचे प्रतिनिधित्व करीत होते. कालांतराने रोमनांमध्ये उत्तरदायित्वविहीन एकतंत्राला सुरुवात झाली आणि सम्राट पदाची पुन्हा एकदा निर्मिती करण्यात आली. तरीही रोमनांनी संविधानवादाच्या विकासात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. त्यांनी आपल्या कायद्यांचे संहितीकरण केले आणि जबाबदार शासनासाठीच्या सिद्धांताचे निर्धारण केले, जे संविधानवादाच्या अत्यंत महत्त्वाच्या सिद्धांतांपैकी एक होते. थोडक्यात, रोमनांनी राज्य आणि समाज या दोन संस्थांमध्ये भेद निर्माण करून व्यक्तीला स्वतंत्र अस्तित्व प्रदान केले. राज्य आणि व्यक्ती यांच्या अधिकार व कर्तव्यांचे निर्धारण केले. राज्याला एक संवैधानिक संस्थेचे स्थान देऊन त्याचे अधिकार मर्यादित केले.

३. मध्ययुगीन संविधानवाद : इ.स. ६ व्या शतकात रोमन साम्राज्याचा अंत झाल्यानंतर जगात अनेक मोठे बदल झाले. रोमन साम्राज्याच्या जागी अनेक छोटी-मोठी सामंतवादी राज्ये आकाराला आली. राजकीयदृष्ट्या सामंतशाही व्यवस्थेने अराजकीय युगाचे चित्र निर्माण केले. कारण प्रत्येक सामंतशहा युद्धाचे नेतृत्व करीत होता, व्यापाराचे नियमन करीत होता, स्वतःचे चलन निर्माण करीत होता. तसेच न्यायदानाचे कामही करीत होता. या काळात राजाला ईश्वराचा अंश मानून त्याच्या सत्तेचे समर्थन दैवी सिद्धांताच्या आधारे केले जाऊ लागले होते. या काळात ख्रिश्चन धर्माचा प्रसार मोठ्या प्रमाणात झाला होता आणि रोमन कायद्याची जागा बायबलच्या कायद्याने घेतली होती. याच काळात दैवी सत्तेचा दावा करणारे राजे आणि चर्च यांच्यात संघर्षाला सुरुवात झाली होती. त्यातून काही काळ चर्चला ख्रिश्चन जगातील सर्व प्रकारची सत्ता प्राप्त झाली. सेंट ऑगस्टीन व सेंट थॉमस अक्विनास यांच्या विचारांचे अनुकरण करून राजकीय विचारवंतांनी राजाला ख्रिश्चन धर्माच्या अधीन ठेवले. राजा पोपच्या अधीन बनल्यामुळे राजसत्ता कमजोर बनली. ८व्या शतकापर्यंत या दयनीय अवस्थेत कोणतीही सुधारणा झाली नाही. त्यानंतर काही राष्ट्रवादी वृत्तीच्या राजांनी पोपच्या सत्तेचा यशस्वीपणे प्रतिकार करून त्याचे उच्चाटन केले. राष्ट्रवादाचा उदय विशेषतः फ्रान्स, इंग्लंड आणि स्पेनमध्ये झाला. तेथे आधुनिक संवैधानिक राज्याची सुरुवात झाली. कारण तेथेच कायद्याच्या राज्याचीही सुरुवात झाली आणि रोमन साम्राज्याच्या पाऊलखुणा पुसल्या गेल्या.

४. प्रबोधन युगातील संविधानवाद : इ. स. १४ व्या शतकात मॅक्यव्हेलीने धर्मनिरपेक्ष राजकीय विचारांची मांडणी करून मध्ययुगाचा शेवट केला आणि आधुनिक युगाची सुरुवात केली. प्रबोधनाच्या काळात मानवतावादी आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोनाला चालना मिळाली. यातून युरोपमध्ये एक नवीन चेतना निर्माण झाली आणि सामान्य जनतेत स्वातंत्र्याबद्दलची उर्मी जागृत झाली. कला, साहित्य आणि विज्ञान क्षेत्रात नवीन तत्त्वे आणि मूल्ये यांचा शोध लागला. त्यामुळे मध्ययुगीन तत्त्वे आणि मूल्ये नष्ट होण्यास मोठा हातभार लागला. प्रबोधनाबरोबरच सुरू झालेल्या धर्मसुधारणा चळवळीनेही मध्ययुगाच्या शेवटाची घोषणा केली. धर्मसुधारणा चळवळीमुळे धार्मिक सार्वभौमत्व व पुरोहितवाद यासारख्या मध्ययुगीन संकल्पनांचा ऱ्हास झाला. तसेच लोकप्रिय सर्वोच्च सत्तावादी राष्ट्रराज्यांची स्थापना झाली. यातूनच पुढे निरंकुश राजतंत्राची निर्मिती होऊन संवैधानिक राज्याच्या विकासाला खीळ बसली. पोपच्या निरंकुशतेचे स्थान निरंकुश राजांनी काबीज केले. या निरंकुश राजांच्या सत्तेला विरोध करण्यासाठी जनतेने क्रांतीचा मार्ग अनुसरला. पुढील काळात जेथे-जेथे क्रांती यशस्वी झाली तेथे-तेथे संविधानाची निर्मिती करण्यात आली. संविधान निर्मितीचा पहिला प्रयत्न १६४९ साली क्रॉमवेलच्या अध्यक्षतेखाली इंग्लंडमध्ये झाला. फ्रेंच राज्यक्रांतीने जगाला स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या मानवतावादी तत्त्वांची देणगी दिली. पुढे सर्व जगाने या तत्त्वांचा उद्घोष केला व त्यांचा समावेश आपल्या नवनिर्मित संविधानात केला. अशा प्रकारे प्रबोधन युगाने जगाला मानवी अधिकार आणि स्वातंत्र्याच्या प्रकाशाकडे नेऊन संविधानवादाच्या विकासाला मोठी गती प्रदान केली.

५. आधुनिक काळातील संविधानवाद : संविधानवादाच्या विकासात ब्रिटनचे योगदान अनन्य-साधारण आहे. १६८८ च्या गौरवशाली क्रांतीने ब्रिटनमध्ये संसदेच्या सर्वोच्चतेचा पाया घातला. त्यानंतरही शासनाच्या लोकशाहीकरणाची चळवळ सुरूच होती. परिणामी १८३२, १८६७ आणि १८८४ साली सुधारणा कायदे संमत करून अधिकाधिक लोकांना मतदानाचा अधिकार प्रदान करण्यात आला. ब्रिटनमधील द्विपक्ष पद्धतीच्या उदयामुळे संविधानवादाच्या विकासात महत्त्वाची भूमिका बजावली. यामुळे संसदीय शासनाच्या जबाबदारीच्या तत्त्वाला प्रत्यक्ष रूप दिले. या सर्व घटनांमुळे ब्रिटनच्या सर्वोच्च शासकाचा (म्हणजेच राजाचा) राजकीय अधिकारक्षेत्राशी प्रत्यक्ष संबंध राहिला नाही. सत्तेचा प्रत्यक्ष वापर पंतप्रधान आणि मंत्र्यांद्वारे केला जाऊ लागला, जे संसदेला जबाबदार होते आणि देशाचे सर्व नागरिक आपल्या सामाजिक आणि राजकीय स्थितीच्या आधारे कोणत्याही प्रकारच्या भेदभावाशिवाय स्वातंत्र्य आणि समतेचा उपभोग घेऊ शकत होते. ज्याला ए. व्ही. डायसीने 'कायद्याचे राज्य' असे म्हटले होते.

फ्रान्सही संविधानवादाच्या प्रभावापासून अलिप्त राहू शकला नाही. रूसोच्या सामाजिक कराराचा प्रभाव १७८९ साली फ्रान्सच्या राष्ट्रीय कायदेमंडळाद्वारे संमत केल्या गेलेल्या मानवाधिकाराच्या घोषणापत्रात स्पष्टपणे दिसून येतो. या घोषणापत्रातील अधिकारांच्या आधारावर बनविल्या गेलेल्या १७९१ च्या संविधानाला अधिक काळ चालविले गेले नाही. कारण ज्या कायदेमंडळाला संविधान आणि शासनाच्या अधीन बनविले गेले, ते देशातील अराजकसदृश्य

परिस्थिती दूर करण्यास अपयशी ठरले. १७९१ च्या संविधानानुसार ज्या राजतंत्राची समाप्ती करण्यात आली होती त्याचा उदय १७९९ साली पुन्हा झाला. फ्रान्समध्ये राजेशाहीचा पूर्ण अंत १८१४ साली सम्राटाच्या पूर्ण पराजयाने झाला. १८७० च्या तिसऱ्या गणराज्याच्या निर्मितीपर्यंत फ्रान्समध्ये अनेक राजांचा उदय व अस्त झाला. तिसऱ्या गणराज्यात संसदीय शासन होते. संवैधानिक राष्ट्रपती आणि जबाबदार मंत्रीमंडळ होते. फ्रान्समध्ये १९४६ साली चौथ्या गणराज्याचा उदय झाला. ज्यामध्ये संसदीय सरकार व जबाबदार शासन आणि संवैधानिक राष्ट्रपती होता. १९५८ साली पाचव्या गणराज्याची निर्मिती झाली. या संविधानानुसार शक्तिशाली राष्ट्रपती, शक्तिहीन पंतप्रधान आणि कमकुवत संसदेची व्यवस्था करण्यात आली. याला 'राजतांत्रिक संविधान' असे संबोधले गेले.

रुसोच्या सामाजिक करार सिद्धांताची प्रतिक्रिया अमेरिकेतही उमटली. १७७६ च्या स्वातंत्र्याच्या जाहीरनाम्यात त्याचा स्पष्ट उल्लेख केला गेला व नागरिकांच्या नैसर्गिक अधिकारांचा पुरस्कार केला गेला. जनतेच्या नैसर्गिक अधिकारांचे दमन जेव्हा सरकारकडून होईल तेव्हा सरकारला विरोध करण्याचा आणि नव्या सरकारची निर्मिती करण्याचा अधिकार जनतेला देण्यात आला. या आदर्शांच्या आधारे अमेरिकेचे संविधान निर्माण करण्यात आले आणि त्यामध्ये शासनाच्या अधिकारांचे विभाजन करण्यात येऊन संघीय सरकारची स्थापना करण्यात आली. पण अमेरिकन संविधानकर्त्यांनी सत्ताविभाजन सिद्धांताला विकसित करून परस्पर नियंत्रण आणि संतुलनाच्या आधारावर संशोधित केले. त्यामुळे कार्यकारी, कायदेविषयक व न्यायिक अधिकार क्रमशः राष्ट्रपती, काँग्रेस आणि सर्वोच्च न्यायालयामध्ये निहित झाले. या संवैधानिक व्यवस्थेच्या परिणामस्वरूप अमेरिकेत लोकशाही व्यवस्था जनतेप्रती अधिकाधिक उत्तरदायी बनली. अमेरिकन संविधानातील या तरतुदींमुळे संविधानवादाच्या विकासाला मोठा हातभार लागला. राज्यकर्त्यांच्या अधिकारांवर संवैधानिक तरतुदींनुसार मर्यादा लादण्यात आल्या.

पहिल्या विश्वयुद्धाच्या समाप्तीनंतर जगात संविधानवादाच्या विकासाऐवजी त्याच्या विरुद्धच्या प्रतिक्रियांमध्ये वाढ झाली. अनेक सर्वंकष व्यवस्था निर्माण झाल्या. त्यामध्ये रशियात साम्यवाद, इटलीत फॅसिस्टवाद आणि जर्मनीमध्ये नाझीवादाचा जन्म झाला. या देशातील संविधानात दोन अशी तत्त्वे होती, ज्यामुळे संवैधानिक राज्याऐवजी त्याला राजकीय हुकूमशाहीचे स्वरूप प्राप्त झाले. या देशात केवळ एकाच राजकीय पक्षाचे अस्तित्व होते. सर्वाधिकारवादी व्यवस्था आर्थिक, सामाजिक आणि धार्मिक जीवनाच्या प्रत्येक अंगाला नियंत्रित करून त्याला निर्देशित करण्यासाठी राजकीय तंत्राचा वापर करित होती. तरीही पहिल्या विश्वयुद्धानंतरची सर्वात महत्त्वाची घटना म्हणजे 'लीग ऑफ नेशन्स' या आंतरराष्ट्रीय संघटनेची स्थापना ही होय. या संघटनेचे एक महत्त्वपूर्ण उद्दिष्ट म्हणजे सर्वोच्च सत्तात्मक राज्यातील संघर्षांना संवैधानिक पद्धतीने आळा घालून त्यांचा निपटारा शांततेच्या मार्गाने करणे होय. संविधानवादाच्या विकासाच्या दृष्टिकोनातून ही एक नवी व अभूतपूर्व घटना होती. या संघटनेच्या माध्यमातून आंतर-राष्ट्रवादाचा विकास झाला तसेच संविधानवादाला गती मिळाली.

दुसऱ्या महायुद्धाच्या समाप्तीनंतर इटली, जर्मनी आणि जपानमधील सर्वंकष व्यवस्था नष्ट झाल्या. तथापि सोव्हिएट रशियातील साम्यवादी व्यवस्था केवळ बळकटच झाली नाही, तर तिचा प्रसारही अन्य देशांमध्ये झाला. यामुळे संविधानवादाचे एक नवे प्रारूप उदयास आले, जे साम्यवादी देशांमध्ये पहावयास मिळू लागले. दुसऱ्या महायुद्धानंतर आशिया व आफ्रिका खंडातील अनेक देश स्वतंत्र झाले आणि त्यांनी ब्रिटिश किंवा अमेरिकन किंवा या दोहोंच्या संविधानाच्या प्रारूपाच्या मिश्रणाचा स्वीकार करून संविधानाची निर्मिती करण्याचा प्रयत्न केला गेला. लीग ऑफ नेशन्स अपयशी ठरल्यानंतर त्याच्या ऐवजी संयुक्त राष्ट्र संघटनेची स्थापना करण्यात आली. या संघटनेमुळे राष्ट्रवाद, लोकशाही आणि आंतरराष्ट्रवाद या तत्वांना प्रोत्साहित केले. त्यातून संविधानवादाचा विकास झाला. आंतरराष्ट्रवादाच्या तत्वाला विशेष महत्त्व प्राप्त झाले. १९४६ सालच्या जपानी संविधानात युद्धाचा त्याग करण्याची तरतूद करण्यात आली. भारतीय संविधानाच्या मार्गदर्शक तत्वांच्या प्रकरणात आंतरराष्ट्रीय शांततेचा व न्यायाचा जोरदार पुरस्कार करण्यात आला. आंतरराष्ट्रीय विवाद शांततापूर्ण मार्गांनी सोडविण्याची तरतूद करण्यात आली.

अशाप्रकारे संविधानवादाचा विकास हा इ.स. पूर्व तिसऱ्या शतकातील ग्रीक काळापासून सुरू झाला. त्यात काळानुरूप बदल होत गेले. आज देखील काही वेळा संविधानवादाला धक्का निर्माण होताना दिसून येतो.

२.२.४ इंग्लंडचा संविधानवाद - पार्श्वभूमी

इंग्लंडची संसदीय शासनपद्धती ही संपूर्णतः लिखित संविधानावर आधारलेली नाही. इंग्लंडच्या राजकीय इतिहासाच्या उत्क्रांतीमधून ती विकसित व कार्यान्वित झालेली आहे. हा संवैधानिक विकासाचा क्रम जवळ-जवळ एक हजार वर्षांपूर्वी म्हणजेच साधारणपणे आंग्ल-सॅक्सन लोकांनी इंग्लंडमध्ये प्रवेश केला तेव्हापासून सुरू झाला. पुढील काळात वेळोवेळी निर्माण झालेल्या राजकीय परिस्थितीचा विचार करून, तर कधी गरज म्हणून, तर कधी अपरिहार्यतः म्हणून अनेक महत्त्वाचे निर्णय घेण्यात आले. हे निर्णय पुढे इंग्लंडच्या संविधानाचे आधारस्तंभ ठरले. सध्याची इंग्लंडची संसदीय शासनपद्धती, राजपद, प्रिन्सीपल, कौन्सिल, पार्लमेंट, पंतप्रधान, मंत्रिमंडळ, न्यायसंस्था आणि राजकीय पक्षपद्धती यांच्या परस्परसंबंधातील समुच्चयाने निर्माण झालेली आहे. या शासनपद्धतीचे मूलभूत तत्त्व म्हणजे इंग्लंडच्या पार्लमेंटचे सर्वश्रेष्ठत्व होय. पंतप्रधान आणि मंत्रिमंडळाची निर्मिती पार्लमेंटचे सदस्यांमधूनच होते आणि ते पार्लमेंटला जबाबदार राहून आपली कार्ये करीत असतात. जोपर्यंत पार्लमेंटचा कनिष्ठ सभागृहाचा विश्वास पंतप्रधान आणि मंत्रिमंडळावर आहे तोपर्यंतच हे आपल्या पदावर राहू शकतात. म्हणजेच पंतप्रधान आणि मंत्रिमंडळाचा कार्यकाळ पार्लमेंटच्या इच्छेवर अवलंबून असतो. इंग्लंडमध्ये द्विपक्षपद्धती असल्यामुळे सार्वत्रिक निवडणुकीत बहुमत प्राप्त पक्ष सत्ताधारी बनतो. इंग्लंडच्या शासनव्यवस्थेत राजा किंवा राणी हे संवैधानिक नामधारी कार्यकारी प्रमुख असतात तर पंतप्रधान आणि त्याचे मंत्रिमंडळ वास्तविक कार्यकारी प्रमुख असतात. या सर्वांचा राजकीय संस्थांमधील परस्पर संबंधाचा आकृतिबंध काळाच्या किंवा इतिहासाच्या विकासक्रमात बदलत जाऊन आजचे स्वरूप त्याला प्राप्त झालेले आहे. म्हणूनच इंग्लंडच्या

संविधानाच्या स्वरूपाचा अभ्यास करण्यापूर्वी तिच्या संवैधानिक विकासाचा आढावा घेणे आवश्यक आहे.

इंग्लंडच्या संविधानाचा विकासक्रम

१. आंग्ल-सॅक्सन परंपरा

इंग्लंडमधील राजकीय संस्थांच्या विकासातील पहिला कालखंड म्हणून इ. स. ५व्या शतकापासून इ. स. १०६६ पर्यंतच्या काळाचा विचार करावा लागतो.

अँग्लो-सॅक्सन व वेसेक्स राजांनी इंग्लंडच्या संस्कृतीचा पाया घातला. तरीही ते कमकुवत राजे होते. सॅक्सनांनी राजा ही संस्था निर्माण केली. मात्र हे राजपद हे वंशपरंपरेने प्राप्त न होता त्याची निवड बुद्धीवंतांच्या मंडळाकडून केली जात असे. मात्र ही निवड राजपुत्रांमधूनच होत असे. राजाची नेमणूक करणारे व त्याच्यावर नियंत्रण ठेवणारे बुद्धीवंतांचे मंडळ किंवा 'विटन' ही अत्यंत महत्त्वाची संस्था होती. या मंडळात राजघराण्यातील प्रमुख अधिकारी, धर्मगुरू, निरनिराळ्या परगण्यातील प्रतिष्ठित व ज्येष्ठ नागरिक आणि राजाने नियुक्त केलेले बुद्धिवंत यांचा समावेश होत असे. या संस्थेचे प्रमुखत्व राजाकडे होते. या मंडळाच्या कार्यात कर निर्धारण, शांतता करार करणे, सैन्य उभारणी, धर्मगुरूंची नियुक्ती करणे, धार्मिक हुकूमनामे काढणे, अधिकाऱ्यांची नियुक्ती व पदच्युत करणे इ. कार्यांचा समावेश होत असे. काही वेळा विटन सर्वोच्च न्यायमंडळ म्हणूनही काम करित होते. राजा हा या मंडळाचा प्रमुख असला तरी त्याला निरंकुश पद्धतीने राज्यकारभार करता येत नव्हता. सल्लागारांच्या सल्ल्याचे बंधन व नियंत्रण त्याच्यावर होते. राजाच्या हातात या मंडळाची निर्मिती, तिच्या बैठका बोलविण्याची सत्ता असली तरी, ती राजावर नियंत्रण ठेवणारी एक शक्ती होती. कारण राजाची निवड व पदच्युती या दोन्ही गोष्टी विटनच्याच हाती होत्या. यामुळे राजाची सत्ता मर्यादित झाली होती. म्हणजेच आधुनिक काळातील मर्यादित राजसत्तेची मुळे याच काळात रुजली होती.

अँग्लो-सॅक्सन राजांच्या काळातील राजकीय व शासकीय जीवनात स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे स्थान अनन्यसाधारण होते. या काळात बहुसंख्य लोक ग्रामीण भागात राहात होते व त्यांचा प्रमुख व्यवसाय शेती होता. प्रत्येक खेड्याचे सामाजिक, आर्थिक व राजकीय जीवन सामूहिक होते.

२. मॅग्नम कॉन्सिलियम आणि क्युरिया रेजिस

राजाला शासन चालविण्यात व शासनाचे धोरण निर्धारित करण्यात मदत व्हावी यासाठी विल्यमने सॅक्सन काळातील 'सूझमंडळ' ही संस्था रद्द करून त्याऐवजी 'महासमिती' (Magnum Conselium or Great Council) व 'लहान समिती' (Curia Regis or King's Court) या दोन संस्था निर्माण केल्या होत्या. या समित्यांमध्ये प्रतिष्ठित व्यक्ती, बिशपस्, राजघराण्यातील अधिकारी, जमीनदार व अन्य काही लोक यांची नियुक्ती राजाकडून केली जात होती. या समित्या राजाच्या आदेशानुसार वर्षातून तीन किंवा चार वेळा भरत. ते राज्याचे धोरण ठरविणे, राजकारभाराचे परीक्षण करणे, न्यायदान करणे आणि कायदेनिर्मिती किंवा त्यात दुरुस्ती करणे याबाबत राजाला साहाय्य

करीत असत. सुरुवातीला लहान समिती ही महासमितीचाच एक भाग होती. पण बदलत्या परिस्थितीचा व राज्यकारभाराच्या सोयीचा विचार करून महासमिती व लहान समिती यात विभागणी करून त्या स्वतंत्रपणे विकसित करण्यात आल्या. लहान समितीच्या कार्याची व्याप्ती जसजशी वाढत गेली, तसतशी कायदा, अर्थ व अन्य क्षेत्रातील तज्ञ, अनुभवी व प्रशिक्षित लोकांचा समावेश त्यामध्ये केला जाऊ लागला. पुढील काळात लहान समितीचा एक विभाग सर्वसामान्य कार्यसमिती म्हणून अस्तित्वात आला. यालाच कार्यसमिती व नंतर ग्रिंही कौन्सिल म्हणून ओळखण्यात येऊ लागले.

३. मॅनाचार्ट

१२१५ हे वर्ष इंग्लंडच्या संवैधानिक विकासातील महत्वाचे वर्ष समजले जाते. कारण १२१५ साली राजाने मॅग्राचार्टाला मान्यता दिली आणि इंग्लंडच्या संवैधानिक विकासाला चालना मिळाली. दुसऱ्या हेन्रीनंतर सत्तेवर आलेले राजे विकसित होणाऱ्या शासनयंत्रणेवर प्रभावी नियंत्रण ठेवण्यास असमर्थ होते. त्यांच्या असमर्थतेचा फायदा घेऊन जमीनदार, सरदार, सरंजामदार व पुरोहित वर्गाने आपल्या हिताच्या अनेक मागण्या राजापुढे ठेवल्या. त्या मान्य न झाल्यास राजाने यादवी युद्धास सज्ज राहावे अशी धमकी दिली. सुरुवातीला काही काळ राजाने या मागण्यांकडे दुर्लक्ष केले, पण त्यांच्या दबावाला बळी पडून १२१५ साली 'रेनीमेड' येथे त्या मागण्यांना मान्यता द्यावी लागली. या मागण्यांनाच 'मॅनाचार्ट' असे म्हटले जाते.

राजाच्या विशेषाधिकारांच्या गैरवापरापासून, शोषणापासून सरंजामदारांच्या अधिकारांच्या संरक्षणासाठी आवश्यक अशा तरतुदींचा समावेश या महान सनदेत करण्यात आला होता. दरम्यानचा दोन-तीन शतकांत या सनदेकडे राजांनी दुर्लक्ष केले, तरी १७ व्या शतकात राजा आणि पार्लमेंट यांच्यातील संघर्ष तीव्र झाला, तेव्हा या सनदेचा पुनर्घोष करण्यात आला. या संघर्षात ही महान सनद मध्यमयुगीन सरंजामशाहीच्या अधिकाऱ्यांनी निर्बाधित असलेली सनातन राजेशाही व पार्लमेंटच्या कायद्यांनी निर्बाधित असलेली आधुनिक संवैधानिक राजेशाही यांना जोडणारी दुवा ठरली.

४. इंग्लिश पार्लमेंटचा उदय आणि विकास

१२१३ साली राजाने परगण्यातील सरदारांना महासमितीच्या बैठकीसाठी बोलाविण्याची पद्धत सुरू केली. १२५४ साली बैठकीसाठी परगण्यातील सरदारांना आमंत्रित करण्यात आले, तेव्हा हे सरदार परगण्यातून निर्वाचित झालेले असावेत अशा सूचना शेरीफना देण्यात आल्या. १२६१ साली झालेल्या यादवी युद्धातील विजयी सरंजामदारांच्या गटाचा नेता सायमन-डी-मॉंटफोर्ड याने १२६४ साली पार्लमेंटची बैठक बोलावली. निर्वाचित सरदारांबरोबरच नगरांनी निवडून दिलेले दोन नागरिक पार्लमेंटमध्ये पाठवावेत असे १२६५ साली निश्चित करण्यात आले. पुढील तीस वर्षांत अनेक वेळा पार्लमेंट भरविण्यात आली. त्यात नागरिकांच्या प्रतिनिधींची उपस्थिती नव्हती. पण १२९५ साली पहिल्या एडवर्डने राष्ट्रीय आणीबाणीच्या प्रसंगी समाजातील जे जे घटक मदत करण्यास समर्थ आहेत, त्यांना पार्लमेंटच्या बैठकीसाठी आमंत्रित केले. या पार्लमेंटला पुढील काळात राष्ट्रीय

प्रतिनिधीगृहाचे स्वरूप प्राप्त झाले. या गृहात जमीनदार, सरंजामदार, पुरोहित, प्रत्येक परगण्याचे दोन सरदार, आणि नगरांचे दोन प्रतिनिधी असे एकूण ४०० लोक यात समाविष्ट होते.

५. पार्लमेंटच्या दोन गृहांची निर्मिती

पूर्वी राजाच्या सोयीनुसार पार्लमेंटच्या बैठका होत असत. राजाभोवती राज्याचे अधिकारी आणि सरंजामदार दर्जानुक्रमे बसत. राजाच्या भाषणानंतर उमराव व सामान्य लोकांचे प्रतिनिधी आपल्या स्वतंत्र बैठका घेऊन राज्याच्या निवेदनावर विचारविनिमय करीत. नंतर एकत्रित येऊन आपापल्या प्रतिनिधींमार्फत आपले निर्णय स्पष्ट करीत. १३ व्या शतकाच्या अखेरपर्यंत पार्लमेंटमध्ये राजा, अँबॉट्स, उमराव व सरंजामदारांचा आणि कनिष्ठ पुरोहित, परगण्याचे सरदार, नागरिकांच्या प्रतिनिधींचा समावेश होत असे. परंतु १४व्या शतकाच्या मध्यास मोठे सरंजामदार व बडे पुरोहित पार्लमेंटच्या उमरावगृहात अर्थात वेगळ्या सभागृहात बसू लागले. सामान्य जनतेचे प्रतिनिधी 'कॉमन्स' सभागृहात बसू लागले. अशा प्रकारे इंग्लंडच्या पार्लमेंटची दोन सभागृह निर्माण झाली. हाऊस ऑफ लॉर्ड्स (उमराव सभागृह) वरिष्ठ सभागृह आणि हाऊस ऑफ कॉमन्स - कनिष्ठ सभागृह म्हणून पुढे विकसित झाली.

६. पार्लमेंटचे वाढते महत्त्व

अर्थविषयक अधिकारक्षेत्राबरोबरच कायदेविषयक अधिकारक्षेत्रातही पार्लमेंटचे महत्त्व वाढत गेले. प्रारंभी राजा हा कायदेविषयक सत्तेचे उगमस्थान होता. १५व्या शतकात सर्वसामान्य नागरिकांच्या विनंत्यांना, निवेदनांना व प्रस्तावांना कायदेशीर स्वरूप देण्याच्या प्रक्रियेतील सहभागाचा अधिकार प्रस्थापित केला. शासनाचा व युद्धांच्या वाढीव खर्चाची भरपाई करण्यासाठी वारंवार पार्लमेंटच्या बैठका बोलाविणे राजाला भाग पडत होते. यातूनच कायदा करण्याची व कर आकारण्याचा अधिकार पार्लमेंटच्या हातात येऊ लागला. सत्तासमर्थ असलेल्या ट्युडर राजांनीही आपल्या अंतर्गत व परराष्ट्रीय धोरणाला मान्यता मिळविण्यासाठी पार्लमेंटचा उपयोग केला.

७. यादवी युद्ध : १७ व्या शतकाच्या प्रारंभी पहिले स्टुअर्ट राजे अमर्यादित राजेशाही व दैवी सत्तेचे समर्थक होते. त्यानंतर सत्तेवर आलेल्या पहिल्या जेम्सने पार्लमेंटची मुस्कटदाबी करण्यास सुरुवात केली व पार्लमेंट ११ वर्षे रद्द केली. त्याला आलेल्या अपयशानंतर १६४० साली त्याला पार्लमेंटची बैठक बोलाविणे भाग पडले. तरीही राजा व पार्लमेंटमधील मतभेद आणखी तीव्र होऊन यादवी युद्धाला सुरुवात झाली. सुरुवातीला पार्लमेंटच्या गटाचा उद्देश पार्लमेंटचेच सरकार बनवावे असा नव्हता, तर राजाने आपली आश्वासने पाळावीत व कायदानुसार राज्यकारभार करावा असा होता. परंतु यादवी युद्धात मिळू लागलेले यश, बदललेली राजकीय स्थिती व अनुकूल लोकमत यामुळे पार्लमेंटची गटाने राजेशाही व उमरावगृह नष्ट केले. ग्रेट ब्रिटन हे प्रजासत्ताक राज्य असेल असे त्यांनी घोषित केले. प्रजासत्ताक राज्याचा हा प्रयोग दोन वर्षे टिकला. हद्दपार करण्यात आलेल्या राजघराण्यातील दुसऱ्या चार्ल्सने पार्लमेंटच्या मागण्यांना संमती दिल्यामुळे १६६० साली इंग्लंडचा राजा म्हणून मान्यता देऊन त्याचे स्वागत करण्यात आले.

८. **रक्तहीन राज्यक्रांती** : इंग्लंडमध्ये १६६० साली राजेशाहीची पुनर्स्थापना झाली तरी राजा व पार्लमेंट यांच्यातील मतभेद पूर्णतः संपुष्टात आले नव्हते. दुसऱ्या चार्ल्सच्या कारकिर्दीत ते मतभेद सुप्तावस्थेत होते. तरीही चार्ल्सच्या कारकिर्दीत पार्लमेंटने इंग्लंडच्या जनतेच्या स्वातंत्र्याची हमी देणारा 'हेबिअस कॉर्पस' कायदा १६७९ साली संमत केला होता. दुसऱ्या चार्ल्सच्या मृत्यूनंतर सत्तेवर आलेल्या दुसऱ्या जेम्सने पार्लमेंट तहकूब केली. इंग्लंडमध्ये प्रोटेस्टंटोंची बहुसंख्या होती, तर जेम्स राजा कॅथॉलिक पंथीय होता. त्यामुळे लोकांमध्ये त्याच्याविरुद्ध आधीच असंतोष होता. त्याने पार्लमेंट तहकूब केल्यामुळे पार्लमेंटही त्याच्या विरोधात गेली. १६८७ साली इंग्लंडच्या प्रस्थापित चर्चच्या कारभारात त्याने हस्तक्षेप करण्याचा आदेश काढला. या सर्व घडामोडींमुळे इंग्लंडमध्ये रक्तहीन राज्यक्रांतीला सुरुवात झाली. जून १६८८ मध्ये पार्लमेंटमधील महत्त्वाच्या व्यक्तींनी विल्यम व त्याची पत्नी यांना इंग्लंडमधील जनतेच्या स्वातंत्र्याच्या संरक्षणासाठी सैन्यासह येण्याचे आमंत्रण दिले. पार्लमेंटने विल्यम व मेरी यांना राजपदावर बसविले. रक्ताचा एक थेंबही न सांडता ही क्रांती झाली होती. त्याचे दूरगामी परिणाम इंग्लंडच्या संविधानाच्या पुढील वाटचालीवर व संसदीय शासनपद्धतीवर झाले.

९. **हक्काची सनद** : १६८९ साली भरलेल्या पार्लमेंटने सुरुवातीलाच हक्कांची सनद संमत करण्यात आली. त्यानुसार कर व कायदा नियंत्रित करण्याचा पार्लमेंटचा अधिकार पुनर्मान्य करण्यात आला. पार्लमेंटने संमत केलेले कायदे तहकूब किंवा रद्दबातल करण्याचा राजाचा अधिकार, पार्लमेंटच्या मान्यतेशिवाय राजाने केलेली कर आकारणी, राजाने नियुक्त केलेल्या समित्या किंवा न्यायालये आणि शांतताकाळात पार्लमेंटच्या संमतीशिवाय उभारलेले सैन्य या सर्व बाबी बेकायदेशीर व विघातक म्हणून घोषित केल्या. राजाकडे दाद मागण्याचा जनतेचा अधिकार, पार्लमेंटच्या सदस्यांचा अभिव्यक्ती व चर्चा स्वातंत्र्याचा अधिकार यांचा स्पष्ट पुनरुच्चार या सनदेत करण्यात आला होता. याशिवाय पार्लमेंटच्या निवडणुका स्वतंत्र व निष्पक्ष वातावरणात व्हाव्यात व निर्वाचित पार्लमेंट नियमितपणे भरविले जावे अशी मागणी या सनदेद्वारे करण्यात आली होती.

१०. **अॅक्ट ऑफ सेटलमेंट** : पार्लमेंटने १७०१ साली 'अॅक्ट ऑफ सेटलमेंट' संमत केला. १६८९ ची हक्कसनद व १७०१ चे अॅक्ट ऑफ सेटलमेंट हे इंग्लंडच्या संवैधानिक विकासातील क्रांतिकारक टप्पे आहेत. या दोन्ही घटनांमुळे पार्लमेंट श्रेष्ठत्व अधोरेखित करण्यात आले.

११. **संसदीय शासनपद्धतीचा विकास** : राणी अँनच्या मृत्यूनंतर १७०१ च्या कायद्यान्वये व्हॅनोव्हर घराण्यातील पहिला जॉर्ज सत्तारूढ झाला. पहिल्या व दुसऱ्या जॉर्ज यांना इंग्लिश भाषा येत नसल्यामुळे पार्लमेंटच्या कामकाजात त्यांना सहभागी होता येत नव्हते. यातूनच पंतप्रधान पद प्रभावी व अधिकारसंपन्न झाले. मंत्रिमंडळाचे नेतृत्व पंतप्रधानांकडे आले. हळूहळू मंत्रिमंडळ पद्धती रूढ होऊ लागली. तसेच पार्लमेंटचे श्रेष्ठत्व निर्विवाद होत होते. राजाचे विशेषाधिकार व सत्ता पार्लमेंट व मंत्रिमंडळाकडे हस्तांतरित होऊ लागली. दरम्यान अमेरिकन स्वातंत्र्ययुद्धात इंग्रजांचा पराभव झाला. या सर्वांचा परिणाम म्हणून राजाचे विशेषाधिकार कमी झाले व तो केवळ प्रतिकात्मक प्रमुख बनला. राजा राज्य करतो, पण शासन करीत नाही. अशी स्थिती निर्माण झाली. राजाची सर्व सत्ता पंतप्रधान व मंत्रिमंडळाकडे हस्तांतरित झाली.

राजाकडून पंतप्रधान व मंत्रिमंडळाकडे सत्तांतर होत असतानाच पूर्वी राजाला जबाबदार असणारा मंत्री आता पार्लमेंटला उत्तरदायी बनला. संसदीय शासनपद्धतीच्या मंत्रिमंडळाचे पार्लमेंटला असणारे उत्तरदायित्व हे तत्त्व दृढमूल झाले. यातूनच इंग्लंडच्या शासनपद्धतीला बळ मिळाले. इंग्लंडमधील पक्षपद्धतीमुळे समान विचारसरणीचे मंत्रिमंडळ पंतप्रधानाच्या नेतृत्वाखाली काम करीत असल्यामुळे शासन सुव्यवस्थितपणे काम करू शकते व त्याला स्थैर्यही प्राप्त होते, हे स्पष्ट झाले. मंत्रिमंडळाची कार्ये सामुहिक उत्तरदायित्व, कनिष्ठ गृहाचे श्रेष्ठत्व, वरिष्ठ गृहाचे कमी होत जाणारे अधिकार, पक्षपद्धतीचा विकास, पार्लमेंटमधील कामकाजपद्धती, सनदी नोकरशाही या संबंधात मुलभूत स्वरूपाचे बदल १८, १९ व २०व्या शतकात सातत्याने होत राहिले. या सर्वांच्या परिणामस्वरूप इंग्लंडचे संविधान आणि संसदीय शासनपद्धती विकसित होत गेली.

२० व्या शतकात हाऊस ऑफ कॉमन्स सभागृहाचे अधिकारात वाढ झाली. १९१८ साली ३० वर्षांवरील स्त्रियांना मताधिकार देण्यात आला. १९२८ साली २१ वर्षांवरील सर्व स्त्री-पुरुष यांना मताधिकार देण्यात आला. १९४८ च्या कायद्याने 'एक व्यक्ती-एक मत' हे तत्त्व अमलात आले. अशा प्रकारे इंग्लंडच्या संविधानवादाचा विकास ही एक प्रदीर्घ काळाचा इतिहास आहे.

२.२.४.१ इंग्लंडच्या संविधानाची वैशिष्ट्ये

इंग्लंडच्या संविधानाचा विकासक्रम व तिचे कालमानानुसार बदलत जाणारे स्वरूप आपण पाहिले. यातून इंग्लंडच्या संविधानाची काही प्रमुख वैशिष्ट्ये आपणाला दिसून येतात. ती पुढीलप्रमाणे -

१. **अलिखित संविधान :** इंग्लंडच्या संविधानाचे सर्वात महत्त्वाचे वैशिष्ट्ये म्हणजे हे संविधान मुख्यत्वे अलिखित स्वरूपाचे आहे. अमेरिका, भारत किंवा रशियाच्या संविधानाप्रमाणे एकाच वेळी विशिष्ट समितीने ती शब्दबद्ध केलेले नाही. इतिहासात विकासक्रमात निर्माण झालेल्या रूढी, प्रथा, परंपरा, संकेत आणि चालीरिती यांना एकत्रित करून इंग्लंडचे संविधान निर्माण झाले आहे; म्हणूनच त्याला अलिखित संविधान म्हणतात. इंग्लंडच्या राजकीय जीवनाची सर्व तत्त्वे कोणत्याही एका ग्रंथात समाविष्ट केलेली नाहीत. संसदीय शासनपद्धती, मंत्रिमंडळाचे अस्तित्व, पंतप्रधान, नाममात्र राजपद या सर्व गोष्टी प्रथांवर आधारलेल्या आहेत. मॅग्नाचार्टा, बिल ऑफ राईट्स, अँक्ट ऑफ सेटलमेंट आणि रिफॉर्म अँक्ट असे काही लिखित भाग असले आणि इंग्लंडच्या संविधानाचे स्वरूप काही अंशी बदलले असले तरीही प्रत्यक्षात हा लिखित भाग म्हणजे इंग्लंडचे पूर्ण संविधान नाही. इंग्लंडच्या संविधानाचे संवैधानिक संकेत, सामान्य कायदा इत्यादी घटकांचे स्वरूप हे अलिखित असून त्याचा फार मोठा प्रभाव प्रचलित राजकीय व्यवस्थेवर पडलेला आहे.

२. **विकास व सातत्य :** इंग्लंडचे संविधान हे उत्क्रांतीचे अपत्य आहे. ते एका दीर्घकालीन विकासाचा परिपाक आहे. साधारणपणे मागील एक हजार वर्षात इंग्लंडमध्ये जी अनेक स्थित्यंतरे झाली त्या सर्वांचा प्रभाव इंग्लंडच्या संविधानावर दिसून येतो. संविधानाच्या विकासाचा हा क्रम अव्याहतपणे आजपर्यंत सुरू आहे. इंग्लंडमध्ये संवैधानिक राज्यपद्धती बदलत्या काळाशी, गरजांशी

सर्जनशील संवाद साधण्यात यशस्वी झालेली आहे. त्यामुळे शतकानुशतके चालत आलेल्या जनमानसाला आदरणीय असणाऱ्या प्राचीन संस्था, परंपरा, प्रथा आणि चालीरिती यांना अनुलक्षून त्यांना नवे स्वरूप व सामर्थ्य देण्याचा यशस्वी प्रयत्न इंग्लंडच्या राजकीय जीवनात सातत्याने सुरू आहे. जेनिंग्जच्या मते, “इंग्लंडचे संविधान निर्माण केलेले नसून विकसित झालेले आहे.”

३. परिवर्तनीय व लवचिक : इंग्लंडच्या संविधानाची परिवर्तनीयता व लवचिकता ही अंगभूत वैशिष्ट्ये आहेत. म्हणजेच काळानुरूप बदलत्या परिस्थितीशी जुळवून घेण्याचे अंगभूत सामर्थ्य इंग्लंडच्या संविधानात आहे. गेला एक हजार वर्षात इंग्लंडमध्ये अनेक क्रांतिकारक बदल शांततामय व सनदशीर मार्गाने झालेले आहेत. यावरून वर्तमानाशी अर्थपूर्ण व सर्जनशील संवाद प्रस्थापित करण्याची संविधानाची क्षमता दिसून येते. आवश्यकतेनुरूप नवे विचार, प्रवाह, प्रथा, संकेत व परंपरा निर्माण करून त्यांना सामावून घेत इंग्लंडची राज्यपद्धती पुढे जात आहे. बदलत्या परिस्थितीशी परिणामकारक समन्वय साधता यावा म्हणून संविधानात आवश्यक त्या दुरुस्त्या कराव्या लागतात. संविधानात दुरुस्ती करण्याचे मार्ग जितके साधे व सोपे असतात तितके ते संविधान लवचिक व परिवर्तनशील असते. इंग्लंडमध्ये सामान्य कायदा ज्या पद्धतीने संमत करता येतो त्याच पद्धतीने संविधानात दुरुस्तीही करता येते. म्हणजेच इंग्लंडचे पार्लमेंट सध्या बहुमताने संविधानातील कोणत्याही भागात बदल करू शकते. संवैधानिक कायदा व सामान्य कायदा असा कोणताही भेद इंग्लंडमध्ये केला जात नसल्यामुळे प्रत्येक कायदा हा संविधानाचाच भाग असतो. इंग्लंडमध्ये संविधानात दुरुस्तीची कोणतीही विशेष पद्धत अस्तित्वात नाही किंवा संविधानात त्या आशयाची कोणतीही तरतूद नाही. म्हणूनच इंग्लंडचे संविधान जगातील सर्वात परिवर्तनीय आहे.

४. एकात्म शासनपद्धती : इंग्लंडचे संविधान एकात्म स्वरूपाचे आहे. संघराज्य शासनपद्धतीप्रमाणे इंग्लंडमध्ये सत्ताविभाजन केंद्र सरकार आणि घटकराज्य सरकारांमध्ये झालेले नसून सत्तेचे केंद्रीकरण केंद्रसरकारमध्ये झालेले आहे. केंद्र सरकार आपल्या इच्छा व सोयीनुसार काही अधिकार घटकराज्य सरकार, प्रादेशिक संस्था व विभागांना देते. तसेच त्यांना दिलेले अधिकार केंद्राशी परत घेऊ शकते. प्रशासकीय उपयुक्ततेच्या दृष्टीने संपूर्ण देशाचे काऊन्टी किंवा जिल्ह्यात विभाजन केलेले असले तरीही या संस्थांद्वारे वापरल्या जाणाऱ्या सर्व सत्तेचे मूल स्थान केंद्रसरकार किंवा राष्ट्रीय सरकारच असते. केंद्रसरकार या संस्था कधीही निर्माण करू शकते. त्यांचे अधिकार कमी-अधिक करू शकते किंवा या संस्था बरखास्तही करू शकते.

५. पार्लमेंटचे सार्वभौमत्व : संवैधानिकदृष्ट्या इंग्लंडचे पार्लमेंट हे सार्वभौम व सर्वश्रेष्ठ आहे. पार्लमेंटला कोणताही कायदा करण्याचा, प्रस्थापित कायद्यात दुरुस्ती करण्याचा किंवा तो रद्दबातल करण्याचा अधिकार आहे. संवैधानिक संकेत, सामान्य कायदा आणि न्यायालयीन निर्णय हे जे संविधानाचे विविध घटक आहेत. त्यामध्येही पार्लमेंट दुरुस्ती करू शकते. पार्लमेंटने केलेल्या कायद्यात बदल करण्याचा अधिकार किंवा सत्ता पार्लमेंटखेरीज अन्य कोणालाही नाही.

अमेरिका आणि भारताप्रमाणे इंग्लंडच्या पार्लमेंटने केलेला कायदा तेथील न्यायालये असंवैधानिक ठरवू शकत नाहीत. म्हणजेच पार्लमेंटची सत्ता निरंकुश आहे. तरीही व्यवहारात त्यावर

काही निश्चित बंधने आहेत. इंग्लंडचे लोक हे रूढी-प्रथा आणि परंपरांबद्दल अभिमान बाळगणारे असल्यामुळे पार्लमेंटला त्यांचा आदर करावाच लागतो. भविष्यातील प्रत्येक पार्लमेंट सार्वभौम व स्वतंत्र असल्यामुळे त्या पार्लमेंटला बंधनकारक होईल अशी कोणतीही गोष्ट करता येत नाही. एखाद्या पार्लमेंटने एखादी कायमस्वरूपी योजना निर्माण केल्यास भविष्यातील पार्लमेंटला ती बदलता येते. प्रसिद्ध न्यायाधीश एडवर्ड कोक यांच्या मते, “पार्लमेंटची शक्ती तसेच अधिकारक्षेत्र इतके निरपवाद आहे की ते कोणत्याही कारणास्तव किंवा कोणत्याही व्यक्तीद्वारे मर्यादित होऊ शकत नाही. नैसर्गिकदृष्ट्या जे अशक्य नाही ते सर्व काम पार्लमेंट करू शकते.”

६. संसदीय शासनपद्धती : इंग्लंडच्या शासनपद्धतीला ‘संसदीय शासनपद्धतीची जननी’ म्हणतात. राजा हा नामधारी कार्यकारी प्रमुख असून प्रत्यक्षात संसदेच्या कनिष्ठ सभागृहात बहुमत असलेल्या पक्षाचा नेता व त्याचे सहकारी वास्तवतः सत्तेचा वापर करीत असतात. ते संयुक्तरित्या पार्लमेंटला जबाबदार असतात व त्यांच्यावर पार्लमेंटचा विश्वास असेपर्यंत ते सत्तेवर राहू शकतात. म्हणजेच पार्लमेंटच्या कनिष्ठ सभागृहाचा विश्वास गमाविल्यानंतर पंतप्रधान आणि त्याच्या मंत्रिमंडळाला आपला राजनामा द्यावा लागतो. मंत्री पार्लमेंटमध्ये आपल्या खात्याच्या कारभाराबाबत उत्तरदायी असतो. मंत्रिमंडळाचे सदस्य पार्लमेंटचे सभासद असल्यामुळे कार्यकारी मंडळ व कायदेमंडळ यांच्यात क्वचितच मतभेद निर्माण होतात. त्यांच्यातील मतभेदांमुळे सत्तारूढ पक्षाने आपले बहुमत गमाविल्यास पंतप्रधान राजीनामा देऊन कनिष्ठ सभागृह बरखास्त करण्याचा सल्ला राजाला देतो किंवा राजा विरोधी पक्षाला बहुमत असल्यास त्याला सरकार स्थापन करण्याची संधी देतो. इंग्लंडमध्ये मंत्रिमंडळ संसदेतूनच निर्माण होत असल्यामुळे सत्ताविभाजन सिद्धांतावर आधारित अध्यक्षीय शासनपद्धतीतील कार्यकारीमंडळ व कायदेमंडळात आढळून येणारा संघर्ष इंग्लंडमध्ये दिसून येत नाही.

७. कायद्याचे राज्य : ‘कायद्याचे अधिराज्य’ (Rule of Law) हे इंग्लंडच्या संविधानाचे मूलभूत तत्त्व आहे. कायद्याचे अधिराज्य म्हणजे इंग्लंडमध्ये कायदा सर्वश्रेष्ठ असून कायद्यासमोर देशातील सर्व नागरिक समान आहेत. कायद्याच्या संमतीखेरीज नागरिकांमध्ये कोणताही भेदभाव करता येत नाही. शासनही कायद्याच्या अधीन राहून काम करीत असते. कायद्याच्या अधिराज्यात बेकायदेशीरपणे नागरिकांना अटक करता येत नाही किंवा त्यांच्या स्वातंत्र्याचे तसेच संपत्तीचे अपहरण केले जाऊ शकत नाही. कोणत्याही व्यक्तीला न्यायालयाच्या निर्णयाशिवाय शिक्षा दिली जाऊ शकत नाही. अशाप्रकारे कायद्याचे राज्य, कायद्याच्या श्रेष्ठतेबरोबरच सर्वांसाठी समान कायदा आणि कायद्याचे समान संरक्षण प्राप्त करून देते. अर्थात या नियमाला राजपद हा एकमेव अपवाद आहे. इंग्लंडमध्ये राज्यप्रमुख (म्हणजेच राजा) हा कायद्यापेक्षा श्रेष्ठ समजला जातो.

८. मूलभूत अधिकारांचा अनुल्लेख : इंग्लंडच्या संविधानात अमेरिकन किंवा भारतीय संविधानाप्रमाणे नागरिकांच्या मूलभूत अधिकारांचा उल्लेख नाही. जगातील बहुतेक देशांच्या संविधानात नागरिकांच्या मूलभूत अधिकारांचा उल्लेख स्वतंत्रपणे केलेला आहे; पण इंग्लंड त्याला अपवाद आहे. इंग्लंडचे संविधान अलिखित असल्यामुळे त्यामध्ये मूलभूत अधिकारांचा समावेश नाही. संविधानात मूलभूत

अधिकारांचा उल्लेख नसला तरीही जगातील अन्य राष्ट्रांप्रमाणेच इंग्लंडचे नागरिकही स्वातंत्र्य व अधिकारांचा उपभोग घेतात. इंग्लंडच्या संविधानात मूलभूत अधिकारांचा समावेश न करण्याची कारणे अनियंत्रित राजेशाहीविरुद्ध जनतेने केलेल्या संघर्षात आहेत. जनतेच्या अधिकारांच्या स्थापनेसाठी राजाविरुद्ध अनेक शतके चाललेल्या संघर्षाची परिणती म्हणूनच 'कायद्याचे अधिराज्य' हे तत्त्व विकसित झाले. हे तत्त्वच इंग्लंडमधील जनतेच्या मुलभूत स्वातंत्र्याची निर्मिती करते व अधिकारांची शाश्वती देते. त्यामुळेच इंग्लंडमधील जनतेच्या मुलभूत अधिकारांचा व स्वातंत्र्याचा उल्लेख कोणत्याही एका सनदेत किंवा कायद्यात नाही.

९. सिद्धांत व व्यवहार यातील अंतर : इंग्लंडच्या संविधानाची तत्त्वे व प्रत्यक्ष राजकीय व्यवहार यामध्ये मोठी तफावत दिसून येते. अशा प्रकारचे सैद्धांतिक व व्यावहारिक अंतर अन्य देशांमध्ये मोठ्या प्रमाणात आढळून येत नाही. इंग्लंडच्या संविधानाचा संघ विकासक्रम, अलिखित संकेत, प्रथा, रूढी आणि वहिवाटी यांचा प्रभाव व लोकांची परंपरा प्रियता यामुळे संवैधानिक आशय आणि प्रत्यक्ष व्यवहार यांत मोठे अंतर निर्माण होते. सैद्धांतिकदृष्ट्या इंग्लंडमध्ये अनियंत्रित राजेशाही आहे. राजा हा राज्यप्रमुख आहे. तसेच तो पार्लमेंटचा अविभाज्य भाग आहे. त्याच्या संमतीशिवाय कोणताही कायदा केला जाऊ शकत नाही. कायदा व न्याय यांचे उगमस्थान राजा आहे. इंग्लंडमध्ये राजाची सत्ता चालू शकत नाही अशी कोणतीही गोष्ट नाही. परंतु राजाची ही सत्ता मंत्रिमंडळ, पंतप्रधान यांच्याकडून वापरली जाते. पंतप्रधानाचा सल्ला किंवा निर्णय राजा नाकारू शकत नाही. संविधानानुसार पार्लमेंट-राजा हे कायदा करित असले तरीही प्रत्यक्षात संसदेचे कॉमन्स सभागृह संसदीय सार्वभौमत्व उपभोगत असते, कायदे करित असते. मंत्रिमंडळ कॉमन्स सभागृहालाच जबाबदार असते. मंत्रिमंडळाचा उल्लेख संविधानात नसला तरी प्रत्यक्ष सर्व राज्यकारभार तेच करित असते. म्हणून संवैधानिकदृष्ट्या अनियंत्रित राजेशाही व्यावहारिकदृष्ट्या मर्यादित राजेशाही आणि लोकशाही प्रजासत्ताक असे वर्णन इंग्लंडच्या राज्यपद्धतीचे वर्णन करता येईल.

१०. द्विपक्षपद्धती : संसदीय शासनपद्धती या इंग्लंडच्या संविधानाच्या वैशिष्ट्यातून अपरिहार्यपणे पक्षपद्धती निर्माण झाली व तिचा विकास झाला. त्यामुळेच इंग्लंडचे संसदीय शासन सुस्थिर, प्रभावी व कार्यक्षम बनले. बेगहॉटच्या मते, 'पक्षीय सरकार हे प्रातिनिधिक सरकारचे महत्त्वाचे तत्त्व आहे.' इंग्लंडच्या शासनपद्धतीच्या यशाचे रहस्य त्याच्या पक्षपद्धतीत आहे. पक्षपद्धती ही संसदीय शासनपद्धतीची प्रेरक शक्ती असते. संसदीय शासनव्यवस्थेत पार्लमेंट जनतेचे प्रतिनिधित्व करित असते. जो राजकीय पक्ष सार्वत्रिक निवडणुकीत जनतेद्वारे बहुमताने पार्लमेंटमध्ये निवडला जातो. त्या पक्षाचे सरकार बनते व ते आपले धोरण व कार्यक्रमांची अंमलबजावणी करते. बहुसंख्य जनतेच्या पाठिंब्याच्या बळावर एकसंध, प्रभावी व स्थिर शासन शक्य होते. शासन व जनता यांच्यामध्ये दुवा साधण्याचे काम राजकीय पक्ष करित असतो. इंग्लंडच्या राजकीय पक्षपद्धतीच्या विकासक्रमात मुख्यतः दोनच तुल्यबळ पक्ष आघाडीवर राहिल्यामुळे इंग्लंडमधील द्विपक्षपद्धती संसदीय शासनाच्या यशाला कारणीभूत ठरली. द्विपक्षपद्धतीमध्ये एक 'सत्ताधारी पक्ष' व दुसरा 'शक्तिशाली विरोधी पक्ष' अशी स्थूल विभागणी झाल्यामुळे इंग्लंडच्या राजकीय जीवनातील सत्तांतरे भ्रष्ट मार्गाने किंवा हिंसक मार्गाने न होता निवडणुकीच्या मार्गाने झाली.

२.२.५ अमेरिकेचा संविधानवाद - पार्श्वभूमी

आधुनिक जगात आपल्या राजकीय, आर्थिक, वैज्ञानिक, लष्करी आणि तंत्रज्ञानात्मक सामर्थ्याने संपूर्ण जगावर प्रभाव टाकणाऱ्या राष्ट्रांमध्ये अमेरिकेचा उल्लेख प्राधान्याने करावा लागतो. या सामर्थ्याची बीजे त्यांच्या राष्ट्रीय जीवनाच्या उभारणीत त्यांनी जी तत्त्वे अंगिकारली, ज्या राजकीय आणि आर्थिक पद्धती वृढमूल केल्या त्यात आहेत. अमेरिका हे १५व्या शतकाच्या अखेरपर्यंत जगाला माहीत नव्हते. परंतु इ.स. १४९२ मध्ये जेव्हा कोलंबस अमेरिकेत उतरला तेव्हापासून जगाला या नव्या भूमीची माहिती झाली.

१७ व्या शतकात व्यापाराच्या निमित्ताने अनेक ब्रिटीश वसाहती अमेरिकेत स्थापन झाल्या. १७३२ अखेर इंग्रजांनी १३ वसाहती स्थापन केल्या. या वसाहतींवर ब्रिटिशांची सत्ता होती. आर्थिक व राजकीय कारणांमुळे वसाहतींचा ब्रिटीश सत्तेशी संघर्ष सुरू झाला. १७७६ साली वसाहतींनी स्वातंत्र्याची घोषणा करून अमेरिकेचे स्वतंत्र राष्ट्र (USA) उदयाला आले व तेव्हापासून एका नव्या स्वतंत्र सार्वभौम समाजाच्या अभिनव राज्य व शासनपद्धतीला सुरुवात झाली. अमेरिकन संघराज्य हा शासनपद्धतीचा एक महान प्रयोग आहे, असे मानण्यात येते. अमेरिकेच्या श्रेष्ठत्वाला व सामर्थ्याला तिची राज्य व शासनपद्धती कारणीभूत आहे. म्हणूनच त्याचे स्वरूप समजावून घेणे हे त्यांच्या व अन्य राष्ट्रांच्या राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय जीवनाच्या संदर्भात महत्त्वाचे ठरते.

अमेरिकेच्या स्वातंत्र्यलढ्याचा इतिहास हा युरोपीय देशांच्या, प्रामुख्याने इंग्लंडच्या, वसाहतवादाविरुद्ध केलेल्या लढ्याचा इतिहास आहे. अमेरिकेच्या विकासात वसाहतीकडून स्वातंत्र्याकडे व स्वातंत्र्यातून समर्थ व संपन्न लोकशाहीकडे अशी स्थित्यंतरे दिसून येतात. या दोन्ही स्थित्यंतराच्या प्रेरणा एकसमान आहेत. त्या प्रेरणा कोणत्या, त्या कशा प्रकारे कार्यान्वित केल्या गेल्या, त्यांचे संस्थात्मक स्वरूप कसे आहे हे पाहणे गरजेचे आहे. ते पुढीलप्रमाणे -

१. वसाहतींची स्थापना : १४९२ साली कोलंबसने अमेरिकेचा शोध लावला आणि पुढील काळात संपूर्ण युरोपमधून अमेरिकेकडे स्थलांतराला सुरुवात झाली. १६व्या शतकाच्या अखेरपर्यंत हा विस्तीर्ण भूभाग दुर्लक्षित राहिला. १६०७ साली ब्रिटिशांनी 'व्हर्जिनिआ' ही पहिली वसाहत अमेरिकेत स्थापन केली. पुढील पंचवीस वर्षात ब्रिटिशांनी आणखी १२ वसाहती स्थापन केल्या. इंग्लंडमधील आर्थिक व धार्मिक कारणांमुळे लोक मोठ्या प्रमाणात अमेरिकेत स्थलांतरित होऊन तेथे वसाहती करून स्थायिक होऊ लागले. पुढील अनेक वर्षे संपूर्ण युरोपमधून अमेरिकेत मोठ्या प्रमाणावर स्थलांतर सुरू होते. इंग्लंडमधील लोक इतर युरोपीय देशांमधील लोकांपेक्षा तुलनेने अधिक असल्यामुळे स्वाभाविकपणे या वसाहतीत ब्रिटिशांनी वर्चस्व राहिले. अमेरिकेतील निरनिराळ्या वसाहतीत लोक स्थायिक झाल्यानंतर त्यांना सामाजिक स्वातंत्र्याची व आर्थिक सुबत्तेची संधी प्राप्त झाली. परंतु नव्याने निर्माण झालेल्या सामुहिक जीवनाला सुसंघटित रूप देणे आवश्यक होते. त्याचप्रमाणे नव्या परिस्थितीतील समस्यांना दूर करून प्रगतीचा नवा मार्ग खुला करणे, सामुहिक प्रयत्नाला एक निश्चित दिशा प्रदान करून नव्यानेच निर्माण होत असलेल्या समाजाचे सर्वांगीण सामर्थ्य वाढविणे आवश्यक होते. यासाठी वेगवेगळ्या वसाहतींनी आपापले स्वतंत्र शासन सुरू केले. प्रत्येक वसाहत हळूहळू राजकीयदृष्ट्या सुसंघटित व जागृत होऊ लागली.

या नव्या वसाहतींची स्थापना करण्यासाठी इंग्लंडच्या राजाच्या अधिकृत मान्यतेची आवश्यकता सुरुवातीला होती. ब्रिटिश राजाने अमेरिकेत वसाहती स्थापन करण्यासाठी काही व्यापारी संस्थांना व व्यक्तींना सनद दिल्या.

२. स्वातंत्र्ययुद्ध : युरोपीय राजकारणाचा मोठा प्रभाव अमेरिकेवर होत होता. इंग्लंड व फ्रान्समधील युद्धात इंग्लंडने फ्रान्सचा पराभव करून उत्तर अमेरिकेतून फ्रेंचांचे वर्चस्व नाहीसे केले होते. युद्धामुळे इंग्लंडची आर्थिक स्थिती बरीच खालावलेली असल्यामुळे अमेरिकन वसाहतींनी संरक्षण खर्चाचा व कर्जाचा भार उचलला पाहिजे, असे इंग्लंडला वाटू लागले होते. यासाठी राजाने विविध प्रकारचे कर अमेरिकन वसाहतींवर लादले. त्यासाठी पार्लमेंटने अनेक कायदे केले. या सर्व घडामोडींमुळे वसाहतींमधील जनतेत ब्रिटिशांबद्दल रोष वाढत होता. आतापर्यंत सनदशीर मार्गाने प्रतिकार करणारी अमेरिकन जनता हिंसक मार्गाचा अवलंब करू लागली. अमेरिकन वसाहतींना ब्रिटिश पार्लमेंटमध्ये प्रतिनिधित्व नव्हते. वसाहतींना प्रतिनिधित्व मिळाले पाहिजे, त्याशिवाय कर मिळणार नाही. 'No taxation without representation' या घोषणेवर आंदोलनाला सुरुवात झाली. कालांतराने प्रतिनिधीत्वाच्या मुद्यावरून सुरू झालेले आंदोलन क्रांती, स्वातंत्र्य, जनतेचे सार्वभौमत्व आणि मानवी अधिकार या प्रेरणांनी व्यापक व तीव्र झाले आणि समाजातील सर्व घटकांपर्यंत पोहोचले.

ब्रिटिशांनी या आंदोलनाविरुद्ध कठोर धोरण स्वीकारल्यानंतर नागरिकांनी लढाऊ कार्यक्रमाचा अंगिकार केला. १७६५ साली स्टॅंप अॅक्टविरोधी परिषदेत 'स्वातंत्र्याची अपत्ये' या नावाची एक क्रांतिकारक संघटना स्थापन करण्यात आली. ब्रिटिशांनी ही संघटना व स्वातंत्र्य आंदोलन दडपून टाकण्याचा प्रयत्न सुरू केला. मात्र त्यातून राष्ट्रीयत्वाची भावना अधिक भक्कम झाली. ५ सप्टेंबर १७७४ रोजी फिलाडेल्फिया येथे सर्व वसाहतींची एक परिषद बोलाविण्यात आली. या परिषदेने ब्रिटिशांच्या कायद्यांचे पालन न करण्याचा आदेश सर्व अमेरिकन जनतेला दिला. त्याचप्रमाणे आपल्या मागण्यांची एक सनद राजाला पाठवून दिली.

एप्रिल १७७५ मध्ये मॅसॅच्युसेट्स वसाहतीत ब्रिटिश लष्कर व अमेरिकन क्रांतिकारक यांच्यात युद्धाची पहिली ठिणगी पडली. तेथूनच अमेरिकन स्वातंत्र्ययुद्धाला खऱ्या अर्थाने सुरुवात झाली. क्रांतीला चालना देण्यासाठी, नेतृत्व प्रदान करण्यासाठी व क्रांतीच्या उद्दिष्टांचा उद्घोष करण्यासाठी १० मे १७७५ रोजी फिलाडेल्फिया येथे दुसरी कॉन्टिनेंटल काँग्रेस भरविण्यात आली. १७७५ साली वसाहतींना बंडखोर म्हणून घोषित करण्यात आले. अमेरिकन स्वातंत्र्ययुद्धाचे नेतृत्व जॉर्ज वॉशिंग्टन यांच्याकडे होते. थॉमस पेनने स्वातंत्र्य जाहीर करण्याचे आवाहन केले, तर व्हर्जिनियाच्या कायदेमंडळात 'वसाहती सार्वभौम व स्वतंत्र आहेत आणि तो जनतेचा अधिकार आहे', असा ठराव संमत करण्यात आला. ४ जुलै १७७६ रोजीच्या वसाहतींच्या काँग्रेसने वसाहतींचे स्वातंत्र्य जाहीर केले. स्वतंत्र झालेल्या वसाहतींना युद्ध, संरक्षण, स्वातंत्र्याचे रक्षण व विकास यासाठी राजकीयदृष्ट्या एकत्रित येणे अपरिहार्य असल्यामुळे १७७७ च्या कॉन्टिनेंटल काँग्रेसने वसाहतींच्या स्वतंत्र राज्यांच्या 'राज्यसंघ' (Confederation) निर्मितीचा ठराव संमत करून संविधान निर्माण केले व ते संविधान कायदेमंडळांनी मान्य करावे असा हुकूम सोडला. १७८१ पर्यंत १३ वसाहतींच्या कायदेमंडळांनी

त्याला मंजुरी दिली व अमेरिकन राज्यसंघाला संवैधानिक व कायदेशीर अधिष्ठान प्राप्त झाले. १७८१ साली ब्रिटिशांनी पराभव स्वीकारल्यानंतर १७८३ साली अमेरिकन वसाहतींच्या स्वातंत्र्याला त्यांनी स्वीकृती दिली.

१७८१ ते १७८८ या काळात १३ वसाहतींचा राज्यसंघ (Confederation) अस्तित्वात होता. परंतु त्याच्या मर्यादा असल्यामुळे तो दीर्घ काळ टिकू शकला नाही. त्याच राज्यसंघाचे पुढे अमेरिकन संघराज्यात (Federation) रूपांतर झाले.

३. अमेरिकन संघराज्याची निर्मिती : फिलाडेल्फिया परिषदेने संमत केलेले अमेरिकेचे संविधान १७८९ साली प्रत्यक्षात अस्तित्वात आले. त्यानुसार अमेरिकन संघराज्याची स्थापना झाली. जगात आज अस्तित्वात असलेल्या संघराज्यात अमेरिकेचे संघराज्य सर्वात जुने आहे. तसेच आदर्श संघराज्याच्या सर्व कसोट्याही अमेरिकन संघराज्याच्या स्वरूपावरूनच निर्धारित करण्यात आलेल्या आहेत. संघराज्य हे दोन परस्परविरोधी राजकीय प्रवृत्तींमध्ये समन्वय साधते. 'समान राष्ट्रीय हितसंबंधाचे' प्रतिनिधित्व करणारी राष्ट्रीय सत्ता व 'घटकराज्यांच्या हितसंबंधाचे' प्रतिनिधित्व करणारी घटकराज्य सत्ता यांचा सुख सुसंवाद अमेरिकन संघराज्यात दिसून येतो.

अमेरिकन संघराज्य हे केंद्राकर्षी प्रवृत्तीमधून निर्माण झालेले आहे. तेथे सर्व घटकराज्यांचा दर्जा समान असून केंद्रीय कायदेमंडळातील राज्यांच्या प्रतिनिधित्व करणाऱ्या सिनेट या सभागृहात प्रत्येक घटकराज्याला समान प्रतिनिधित्व देण्यात आलेले आहे. त्याचप्रमाणे संविधानाने निर्धारित केलेल्या सत्ताक्षेत्रात केंद्र व घटकराज्ये श्रेष्ठ व स्वायत्त आहेत. घटकराज्यांचे संविधान, त्यात दुरुस्ती करण्याचे अधिकार, स्वतंत्र न्यायदानव्यवस्था, स्वतंत्र सनदी नोकरवर्ग, स्वतंत्र नागरिकत्व यातून घटक-राज्यांचा स्वतंत्र, स्वायत्त व समान दर्जा अभिव्यक्त होतो. अमेरिकन संघराज्य घटकराज्यांना त्यांच्या प्रादेशिक सीमा निर्धारित करणे किंवा प्रदेशाची विभागणी करणे किंवा नव्या राज्याची निर्मिती करणे, अंतर्गत उठाव किंवा परकीय आक्रमणापासून संरक्षण करणे आणि घटकराज्यात प्रजासत्ताक-लोकसत्ताक शासन अबाधित राहील याची काळजी घेण्याचे संरक्षण व हमी देते.

२.२.५.१ अमेरिकन संविधानाची वैशिष्ट्ये

१७८९ साली अमेरिकेचे संविधान अस्तित्वात आले. तिने एका नव्या शासनपद्धतीला व राज्यपद्धतीला जन्म दिला. अमेरिकेचे संविधान आज सुमारे २३० वर्षांपेक्षाही अधिक काळ कार्यान्वित आहे. ब्रिटिश संविधानाचा अपवाद वगळता इतके जुने संविधान दुसरे नाही. निर्माण केलेल्या संविधानात अमेरिकेचे संविधान सर्वात जुने आहे. या संविधानाची काही प्रमुख वैशिष्ट्ये आहेत. ती खालीलप्रमाणे -

१. लिखित संविधान : अमेरिकन संविधान हे जगातील पहिले लिखित संविधान आहे. फिलाडेल्फिया परिषदेत संविधानाचा जो मसुदा संमत केला तेच अमेरिकेचे संविधान आहे. अमेरिकन वसाहतींमध्ये राहणाऱ्या नागरिकांना आपल्या स्वातंत्र्याच्या संरक्षणाची हमी लिखित संविधानामुळेच

मिळू शकेल असे वाटल्यामुळे तसेच संघराज्याच्या निर्मितीची आवश्यकता वाटल्यामुळे शासनाची मुलभूत तत्त्वे संकलित स्वरूपात संविधानात समाविष्ट केली. संघराज्य व्यवस्थेत राज्यांच्या अधिकारांची जाणीव अधिक तीव्र असल्यामुळे व आपल्या स्वायत्ततेवर केंद्राचे आक्रमण होऊ नये यासाठीही लिखित संविधान आवश्यक होते. संविधानाने सत्ताविभाजनाचे तत्त्व पुरस्कारले असल्यामुळे केंद्राची सत्ता मर्यादित करण्यासाठी लिखित संविधानाची आवश्यकता होती. मात्र अमेरिकन संविधान लिखित आहे याचा अर्थ ती संपूर्णपणे लिखित आहे असा नाही. संविधानाची अंमलबजावणी सुरू झाल्यापासून तिच्यावर अनेक रूढी व संकेतांची भर पडली आहे. मूळचे संविधान केवळ शासनाचे सर्वसामान्य तत्त्वज्ञान प्रतिपादित करते. प्रचलित काळात तिचा मूळ गाभा कायम ठेवून तिच्यात अनेक बदल घडवून आणण्यात आले आहेत. अमेरिकन संविधानाच्या लिखित भागात न्यायालयीन निर्णय, काँग्रेसनिर्मित अनेक कायदे यांचाही समावेश होतो.

२. संक्षिप्त स्वरूप : अमेरिकेचे संविधान जगातील सर्वात लहान व संक्षिप्त संविधान आहे. अमेरिकन संविधान हे केवळ चार हजार शब्दांनी बनलेले आहे. ते लहान असण्याचे कारण म्हणजे संविधान निर्मात्यांनी केवळ शासनाच्या मुलभूत तत्त्वांचा व नियमांचा उल्लेख संविधानात केलेला आहे. कोणतीही गोष्ट त्यांनी तपशीलवारपणे लिहिली नाही. लॉर्ड ब्राइसने अमेरिकेचे संविधान संक्षिप्त व लहान असूनही तिचे वर्णन करताना म्हटले आहे, “सर्व गोष्टी विचारात घेऊनही तिच्या योजनेतील आंतरिक श्रेष्ठत्व, जनतेपुढील जुळवून घेण्याची तिची प्रवृत्ती, साधेपणा, संक्षेप, भाषेतील अचूकपणा व तात्त्विक निश्चितपणा आणि तपशीलाबाबत परिवर्तनीयता यांचा संकर करण्याबाबत दाखविलेले चातुर्य याबाबत ती सर्व संविधानांपेक्षा श्रेष्ठ आहे.” संविधान निर्मात्यांनी केवळ सुरुवात करून दिली आहे आणि त्यांनी निर्माण केलेल्या सांगाड्याला परिस्थितीनुसार रूढी, राष्ट्रीय आणीबाणी, संकटे, आर्थिक विकास इत्यादी राष्ट्रीय हितावर प्रभाव टाकणाऱ्या गोष्टी त्यामध्ये समाविष्ट करण्याची जबाबदारी त्यांनी राज्यकर्ते, शासकीय संस्था व नागरिकांवर सोपविलेली आहे.

३. परिदृढता : संविधान दुरुस्तीच्या केलेल्या तरतुदींचा विचार करता अमेरिकेचे संविधान हे जगातील सर्वात परिदृढ संविधान आहे असे म्हणावे लागते. अमेरिकेच्या संविधानात दुरुस्ती करण्यासाठी विशेष पद्धतीचा अवलंब करावा लागतो. संविधान दुरुस्तीचे अधिकार केवळ काँग्रेसला नाहीत. संविधान दुरुस्तीची ही प्रक्रिया अत्यंत गुंतागुंतीची आहे. काँग्रेसने संमत केलेल्या संविधान दुरुस्तीच्या प्रस्तावाला किंवा विधेयकाला घटकराज्यांच्या मान्यतेची आवश्यकता असते. संविधान दुरुस्तीचे विधेयक काँग्रेसच्या दोन्ही सभागृहांनी २/३ बहुमताने संमत केल्यानंतर ३/४ घटकराज्यांनी मान्यता देणे आवश्यक असते. या पद्धतीमुळे अमेरिकेचे संविधान परिदृढ बनले आहे. त्यामुळे २३० वर्षांत अमेरिकेच्या संविधानात केवळ २७ दुरुस्त्या झालेल्या आहेत.

४. संघराज्यव्यवस्था : अमेरिकन संविधानाने संघराज्य शासनपद्धती अस्तित्वात आणली, संघराज्य पद्धतीमध्ये केंद्र सरकार व घटकराज्य सरकार यांच्यात अधिकारक्षेत्रांची विभागणी करण्यात आली आहे. अमेरिकेचे संघराज्य केंद्राकर्षी प्रवृत्तीमधून निर्माण झालेले आहे. घटकराज्यांनी आपल्याकडील सत्ता केंद्रसरकारला प्रदान केली व त्यातून केंद्रसत्ता (संघसत्ता) निर्माण झाली. केंद्रसरकारचे

अधिकारक्षेत्र संविधानाने निश्चित केलेले आहे. त्यामुळे केंद्राची सत्ता मर्यादित झाली व शेषाधिकार घटकराज्यांना दिल्यामुळे त्यांचे अधिकारक्षेत्र व्यापक बनले आहे. जे अधिकार केंद्राला दिलेले नाहीत व ज्यांचा वापर करण्यास बंदी घातलेली नाही ते अधिकार घटकराज्यांचे आहेत. अमेरिकेतील घटकराज्यांना आपले स्वतंत्र संविधान निर्माण करण्याचाही अधिकार आहे. त्याबरोबरच संविधानाने न्यायालयाची सर्वोच्चता आणि स्वातंत्र्य मान्य केले आहे.

५. **सत्ताविभाजन** : अमेरिकन संविधानकर्त्यांनी मॉटेस्क्यूच्या सत्ताविभाजन तत्त्वाचा अंगिकार केला आहे. मॉटेस्क्यूच्या सिद्धांतानुसार शासनाची कार्यकारी, कायदेविषयक आणि न्यायविषयक सत्ता एकाच व्यक्तीच्या किंवा व्यक्तीसमूहाच्या हातात केंद्रीत होता कामा नये. कारण सत्तेच्या केंद्रीकरणामुळे व्यक्तिस्वातंत्र्य नष्ट होते व जुलमी राजवटीला सुरुवात होते. या सिद्धांताचा मोठा प्रभाव अमेरिकन संविधानकर्त्यांवर होता. म्हणूनच त्यांनी संविधानात सत्ताविभाजन सिद्धांताचा पुरस्कार केला. अमेरिकन संविधानात कायदेनिर्मितीचा अधिकार काँग्रेसला आहे, अमलबजावणीचा अधिकार अध्यक्षाला आहे आणि न्यायविषयक अधिकार सर्वोच्च न्यायालयाला आहे. न्यायालयांनी संविधानाचा अर्थ विशद करतानाही सत्ताविभाजनाचे समर्थन केले आहे. परंतु शासनसंस्थेच्या प्रत्यक्ष व्यवहारात सत्ताविभाजन सिद्धांत काटेकोरपणे अमलात येत नाही. शासनाचे तीनही विभाग एकमेकांपासून स्वतंत्र असावेत, याचा अर्थ त्यांचा एकमेकांशी कोणताच संबंध असू नये हे अशक्य असते. म्हणूनच अमेरिकन संविधानकर्त्यांनी सत्ताविभाजनाबरोबरच नियंत्रण व संतुलनाची पद्धतीही अस्तित्वात आणली.

६. **जनतेचे सार्वभौमत्व** : अमेरिकेच्या संविधानाची सुरुवातच ‘आम्ही संयुक्त संस्थानांची जनता अमेरिकेच्या संस्थानांसाठी हे संविधान मान्य करून प्रस्थापित करतो’ अशी झालेली आहे. म्हणजेच जनतेचे सार्वभौमत्व हे अमेरिकेच्या शासनपद्धतीचे अधिष्ठान आहे. अमेरिकन संघराज्याची निर्मिती जरी १३ वसाहती एकत्र येऊन झालेली असली तरी ते जनतेचे राज्य आहे. जनतेला आपल्या सार्वभौम सत्तेचा उपयोग करून आपली शासनसंस्था निर्माण करण्याचा, बदलण्याचा किंवा नष्ट करण्याचा अधिकार आहे. त्यासाठी कोणत्या मार्गाचा अवलंब करावा हेही संविधानात स्पष्ट केले आहे. याचा अर्थ अमेरिकेतील राजकीय क्षेत्राच्या सर्व बाबी निश्चित करण्याचा सर्वोच्च अधिकार जनतेला आहे. थोडक्यात शासनामागील अंतिम नियंत्रक व निर्णायक शक्ती अमेरिकेची जनता आहे. आपल्या अधिकारांचे रक्षण, विकास व कल्याण यासाठी योग्य अशी राज्य व शासनयंत्रणा अमेरिकेची जनता निर्माण करू शकते. मेडिसनच्या मते, “स्वातंत्र्याचे आश्वासन प्रत्यक्षात आणणारी अमेरिकेची राज्यपद्धती जनतेच्या स्वयंशासनाच्या क्षमतेवर आधारलेली आहे.”

७. **अध्यक्षीय शासनपद्धती** : अमेरिकेच्या संविधानाने अध्यक्षीय शासनपद्धतीचा पुरस्कार केलेला आहे. अमेरिकेचा राष्ट्राध्यक्ष कार्यकारी मंडळाच्या सर्वोच्च सत्तेचा वापर करीत असतो. राष्ट्राध्यक्ष निवडून आल्यानंतर त्याला महाभियोगाच्या खटल्याशिवाय पदावरून दूर करता येत नाही. अमेरिकेच्या कार्यकारी मंडळाची निर्मिती कायदेमंडळामधून होत नाही आणि ते कायदेमंडळाला जबाबदार देखील

नसते. अमेरिकन राष्ट्राध्यक्षाचा कार्यकाल संविधानाने निश्चित केलेला असल्यामुळे कायदेमंडळाच्या पाठिंब्यावर त्याचे अस्तित्व अवलंबून नसते. राष्ट्राध्यक्षाची निवड जनतेकडून होत असल्यामुळे कायदेमंडळाप्रमाणेच तो जनतेचा प्रतिनिधी असतो. राष्ट्राध्यक्ष मंत्रिमंडळातील सदस्याची (सेक्रेटरीची) निवड स्वतःच्या विवेकानुसार करतो व त्यांना पदावरून दूरही करू शकतो. मंत्रिमंडळाचे सदस्य हे कायदेमंडळाचे सदस्य नसतात. राष्ट्राध्यक्ष हा एकाच वेळी राज्यप्रमुख आणि शासनप्रमुखही असतो. संसदीय शासनपद्धतीप्रमाणे अमेरिकेत दोन कार्यकारी प्रमुख नसतात. त्यालाच अध्यक्षीय शासनपद्धती म्हणतात.

८. न्यायसंस्थेचे श्रेष्ठत्व : अमेरिकेच्या संविधानाने संघराज्य शासनपद्धतीत न्यायसंस्थेला अनन्यसाधारण महत्त्व दिले आहे. केंद्र सरकार व घटकराज्य सरकार यांच्यातील अधिकारक्षेत्रविषयक संघर्षात किंवा राज्यराज्यातील संघर्षात निवाडा करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य सर्वोच्च न्यायालयाकडे असते. त्याबरोबरच संविधान संमत नागरिकांच्या मूलभूत अधिकारांच्या संरक्षणाची जबाबदारीही सर्वोच्च न्यायालयाकडे असते. अमेरिकेचे सर्वोच्च न्यायालय जगातील अन्य देशातील सर्वोच्च न्यायालयांपेक्षा अधिक शक्तिशाली आहे, तसेच त्याचे अधिकारक्षेत्रही व्यापक आहे. कारण अमेरिकन संविधान संक्षिप्त असल्यामुळे सर्वोच्च न्यायालयाला संविधानाचा अर्थ निर्धारित करावा लागतो. कायदेमंडळाने केलेल्या कायद्यांची वैधता तपासणे, संविधानाचा अर्थ स्पष्ट करणे आणि कार्यकारी मंडळाद्वारे काढलेल्या अध्यादेशांची योग्यता तपासण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य सर्वोच्च न्यायालयाला करावे लागते, यालाच 'न्यायालयीन पुनर्विलोकन' असे म्हणतात. अमेरिकेच्या सर्वोच्च न्यायालयाने दिलेल्या निर्णयांचा आधार जगातील अनेक देशांच्या न्यायालयांकडून घेतला जातो.

९. मूलभूत अधिकार : नागरिकांच्या मूलभूत अधिकारांचा संविधानात करण्यात आलेला समावेश हे अमेरिकेच्या संविधानाचे एक महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्य आहे. आपल्या संविधानात नागरिकांच्या मूलभूत अधिकारांचा समावेश करणारे अमेरिकन संविधान निर्माते हे पहिले आहेत. संविधानात नागरिकांच्या मूलभूत अधिकारांचा समावेश केल्यामुळे नागरिकांच्या संदर्भात शासनसंस्थेचे अधिकारक्षेत्र निश्चित झाले. त्यामुळे नागरिकांचे अधिकार व स्वातंत्र्य अबाधित राहिले. अमेरिकेच्या फिलाडेल्फीया येथील संविधानाच्या मसुद्यात मूलभूत अधिकारांचा समावेश नव्हता. त्यामुळे लोकांचे मूलभूत अधिकार व स्वातंत्र्य यांना बाधा निर्माण होण्याची शक्यता अधिक होती. म्हणून संविधान समितीतील काही सदस्यांनी संविधानात नागरिकांच्या मूलभूत अधिकारांचा समावेश करण्याचा आग्रह धरला. तसेच काही घटकराज्यांनी संविधानात मूलभूत अधिकारांचा समावेश न केल्यास आपण अमेरिकन संघराज्यात सामील होणार नाही, अशी भूमिका घेतली होती. त्यामुळे मूलभूत अधिकारांचा समावेश संविधानात करण्यात आला. परिणामी अमेरिकन नागरिकांना अदेय असे मूलभूत अधिकार प्राप्त झाले. अमेरिकन संविधानाचे अनुकरण करून जगातील अनेक राष्ट्रांनी मूलभूत अधिकारांचा समावेश आपल्या संविधानात केला.

२.२.६ संविधानवादापुढील आव्हाने -

संविधानवाद (Constitutionalism) हे एक मूलभूत राजकीय तत्त्वज्ञान आहे, जे संविधानाच्या माध्यमातून सत्ता आणि वैयक्तिक अधिकार यांच्यातील संबंधांचे नियमन करते. सरकारी अधिकारांवर मर्यादा घालणाऱ्या कायद्यांची चौकट निर्माण करून, संविधानवाद हे सुनिश्चित करतो की राज्याची सर्व कृती कायद्याच्या चौकटीतच केली जाईल. सत्तेचा गैरवापर रोखण्यासाठी आणि नागरिकांच्या स्वातंत्र्याचे रक्षण करण्यासाठी हा विचार 'कायद्याचे राज्य' (Rule of Law), 'सत्ताविभाजन' (Separation of Powers) आणि 'नियंत्रण व समतोल' (Checks and Balances) या तत्वांवर भर देतो. याचा अर्थ असा की, शासनाचे अधिकार हे मनमानी पद्धतीने किंवा स्वइच्छेनुसार न वापरता, प्रस्थापित राज्यघटनेच्या नियम, तत्वे आणि मर्यादांनुसार वापरले जावेत. संविधानवादामुळे राजकीय सत्ता उत्तरदायी आणि कायद्याच्या राज्याला अधीन राहते. व्यक्तीचे हक्क सुरक्षित ठेवणे, शासकीय संस्थांमध्ये परस्पर नियंत्रण व संतुलनाचे (Checks and Balances) तत्त्व राखणे आणि एकाच सत्तेकडे सर्व अधिकार एकवटण्यापासून रोखणे यांद्वारे संविधानवाद लोकशाही प्रशासनाला चालना देत असतो. संविधानवादाचा उदय हा निरंकुश राजेशाही आणि हुकूमशाहीकडून मर्यादित शासन व लोकशाही उत्तरदायित्वाकडे झालेला एक ऐतिहासिक बदल होता. घटनात्मक तरतुदीद्वारे, राज्यसंस्था राजकीय स्थिरता सुनिश्चित करण्याचा, नागरी स्वातंत्र्य जपण्याचा आणि संघर्षांचे शांततापूर्ण मार्गाने निराकरण करण्यासाठी यंत्रणा निर्माण करण्याचा प्रयत्न करतात. युनायटेड किंगडमसारखी संसदीय प्रणाली असो किंवा युनायटेड स्टेट्ससारखी अध्यक्षीय प्रणाली, संविधानवाद हा असा पाया ठरतो ज्यावर लोकशाही संस्था प्रभावीपणे आपली वाटचाल करतात. तथापि, संविधानवाद म्हणजे केवळ लिखित संविधान किंवा घटनात्मक दस्तऐवज असणे नव्हे. तर अनेक देशांकडे संविधान असूनही, ते प्रत्यक्ष व्यवहारात घटनात्मक तत्वांचे पालन करण्यात अपयशी ठरतात. संविधानवादासाठी घटनात्मक संकेतांचा आदर, कायद्याच्या राज्याप्रती निष्ठा, मूलभूत हक्कांचे संरक्षण, न्यायपालिकेचे स्वातंत्र्य आणि नागरिकांचा सक्रिय सहभाग यांची आवश्यकता असते. म्हणूनच, संविधानवाद हे एक कायदेशीर चौकट आणि राजकीय संस्कृती अशा दोन्ही बाबींचे प्रतिनिधित्व करीत असतो.

समकालीन जगात, राजकीय, सामाजिक, आर्थिक आणि तांत्रिक स्थित्यंतरांमुळे घटनात्मकतेला अनेक आव्हानांचा सामना करावा लागत आहे. वेगवान जागतिकीकरण, वाढत्या लोकवादी चळवळी, कार्यकारी मंडळाचे वर्चस्व, घटनात्मक हेराफेरी, राजकीय धुवीकरण, भ्रष्टाचार, दहशतवाद आणि डिजिटल पाळत यांमुळे घटनात्मक शासनावर नवीन दबाव निर्माण झाला आहे. ही आव्हाने अनेकदा लोकशाही संस्थांना कमकुवत करतात, नागरी स्वातंत्र्याला धोका निर्माण करतात आणि घटनात्मक प्रणालींवरील जनतेचा विश्वास डळमळीत करतात. विविध देश या आव्हानांना कसा प्रतिसाद देतात, याबद्दल तुलनात्मक राजकारण मौल्यवान अंतर्दृष्टी प्रदान करते. प्रस्थापित लोकशाही देशांना लोकवाद आणि कार्यकारी मंडळाचा अतिरेक यांसारख्या समस्यांना तोंड द्यावे लागत असताना, विकसनशील लोकशाही देशांना अनेकदा कमकुवत संस्था, भ्रष्टाचार आणि राजकीय अस्थिरतेशी संघर्ष करावा लागतो. परिणामी, विविध राजकीय संदर्भांमध्ये घटनात्मक शासनाची बलस्थाने आणि कमकुवतपणा यांचे मूल्यांकन करण्यासाठी संविधानवादापुढील आव्हाने समजून घेणे आवश्यक आहे. घटनात्मकतेपुढील आव्हानांचा अभ्यास एका मूलभूत प्रश्नावर प्रकाश

टाकतो: वाढत्या गुंतागुंतीच्या जगात लोकशाहीचे जतन करणे, हक्कांचे संरक्षण करणे आणि शासकीय शक्ती मर्यादित ठेवणे या बाबतीत घटनात्मक प्रणाली कशा प्रभावी राहू शकतात? या प्रश्नाचे उत्तर देणे महत्वाचे आहे, कारण घटनात्मक लोकशाहीचे अस्तित्व केवळ घटनात्मक मजकुरावरच नव्हे, तर राजकीय नेते, संस्था आणि नागरिक यांच्या घटनात्मक मूल्यांप्रति असलेल्या वचनबद्धतेवरही अवलंबून आहे. प्रस्तुत घटकात संविधानवादासमोरील प्रमुख आव्हानांची चर्चा करून लोकशाही शासन व राजकीय स्थैर्यावर होणाऱ्या त्यांच्या परिणामांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे.

संविधानवादापुढील आव्हाने

लोकशाही शासनासाठी संविधानवाद आवश्यक असला तरी, त्याच्या अंमलबजावणीत आणि देखभालीत अनेक आव्हानांना सामोरे जावे लागते. ही आव्हाने वेगवेगळ्या राजकीय प्रणाली आणि संस्कृतींमध्ये वेगवेगळी असली तरी, त्यांत अनेकदा समान सूत्रे आढळतात.

१. कार्यकारी वर्चस्व आणि शक्तीचे केंद्रीकरण

संविधानवादासमोरील सर्वात गंभीर आव्हानांपैकी एक म्हणजे कार्यकारी शाखेतील सत्तेचे वाढते केंद्रीकरण. संवैधानिक प्रणाली चेक आणि बॅलन्सद्वारे विविध संस्थांमध्ये अधिकार वितरीत करण्यासाठी डिझाइन केल्या आहेत. तथापि, राजकीय नेते अनेकदा घटनात्मक मर्यादितपलीकडे कार्यकारी अधिकारांचा विस्तार करण्याचा प्रयत्न करतात. अनेक देशांमध्ये, कार्यकारी अधिकारी राष्ट्रीय आणीबाणी, सुरक्षा चिंता, आर्थिक संकटे किंवा राजकीय अस्थिरतेचा हवाला देऊन अधिकाराच्या विस्ताराचे समर्थन करतात. अपवादात्मक परिस्थितीत तात्पुरते अधिकार आवश्यक असले तरी, दीर्घकाळापर्यंत कार्यकारी वर्चस्व विधायी पर्यवेक्षण आणि न्यायिक स्वातंत्र्य कमकुवत करते. सत्तेच्या एकाग्रतेमुळे घटनात्मक तत्त्वे कमी होतात कारण त्यामुळे जबाबदारी कमी होते आणि हुकूमशाही प्रवृत्तीचा धोका वाढतो. तुलनात्मक अभ्यासातून असे दिसून आले आहे की जेव्हा अधिकारी सरकारी अधिकारांवर अंकुश ठेवण्याच्या उद्देशाने संस्था कमकुवत करतात तेव्हा लोकशाही हळूहळू नष्ट होऊ शकते. परिणामी, शक्तीचे पृथक्करण कमकुवत होणे, विधायी पर्यवेक्षण कमी करणे, हुकूमशाही शासनाचा वाढलेला धोका आणि घटनात्मक उत्तरदायित्वाचा न्हास होणे असे गंभीर प्रश्न निर्माण होतात.

२. राजकीय लोकवाद आणि बहुसंख्यवाद

लोकसंख्यावादाचा उदय हे अनेक लोकशाहीत संविधानवादासाठी एक महत्वपूर्ण आव्हान बनले आहे. संवैधानिक संस्था, न्यायालये आणि विरोधी पक्षांना लोकप्रिय सार्वभौमत्वातील अडथळे म्हणून चित्रित करताना लोकप्रिय नेते अनेकदा लोकांच्या खऱ्या इच्छेचे प्रतिनिधित्व करण्याचा दावा करतात. लोकशाहीमध्ये बहुसंख्य शासनाचा समावेश असला तरी, संविधानवादासाठी अल्पसंख्याकांच्या हक्कांचे संरक्षण आणि कायदेशीर प्रक्रियांचे पालन आवश्यक आहे. लोकवादी चळवळी कधीकधी बहुसंख्य राजकारणाला प्रोत्साहन देतात जे घटनात्मक मर्यादा आणि संस्थात्मक सुरक्षेकडे दुर्लक्ष करतात. जेव्हा राजकीय नेते संवैधानिक मर्यादांपेक्षा निवडणूक आदेशांना प्राधान्य देतात, तेव्हा ते स्वतंत्र संस्था कमकुवत करण्याचा, न्यायालयीन पुनरावलोकन कमी करण्याचा आणि माध्यमांच्या स्वातंत्र्यावर मर्यादा घालण्याचा

प्रयत्न करू शकतात. अशा घडामोडींमुळे घटनात्मक लोकशाही हळूहळू नष्ट होऊ शकते. परिणामी, संवैधानिक नियंत्रण आणि समतोल कमकुवत करणे, अल्पसंख्याक समूहांचे दुर्लक्ष, संस्थात्मक स्वातंत्र्यात घट आणि वाढलेले राजकीय ध्रुवीकरण असे अनेक प्रश्न निर्माण होतात.

३. कायद्याच्या राज्याचा अभाव

‘कायद्याचे राज्य’ (Rule of Law) हा घटनात्मकतेचा एक मुख्य आधारस्तंभ आहे. याचा अर्थ असा की, सरकारी अधिकाऱ्यांसह सर्व व्यक्ती आणि संस्था कायद्याच्या अधीन असतात. तथापि, अनेक देशांना कायद्याचे राज्य प्रभावीपणे लागू करण्यात आल्यानांचा सामना करावा लागतो. कमकुवत कायदेशीर संस्था, न्यायालयीन प्रक्रियेतील राजकीय हस्तक्षेप, कायद्यांची निवडक अंमलबजावणी आणि न्यायापर्यंत पोहोचण्यातील असमानता यामुळे घटनात्मक प्रशासनाची घसरण होते. जेव्हा कायद्यांची अंमलबजावणी भेदभावपूर्ण पद्धतीने केली जाते, तेव्हा नागरिकांचा घटनात्मक संस्थांवरील विश्वास उडतो. अनेक विकसनशील देशांमध्ये, राजकीय उच्चभू वर्ग आपल्या हितसंबंधांचे रक्षण करण्यासाठी आणि विरोधकांना दडपण्यासाठी कायदेशीर प्रणालींचा वापर करू शकतो. अशा पद्धतींमुळे घटनात्मक तरतुदी आणि प्रत्यक्ष राजकीय वास्तव यांच्यात दरी निर्माण होते. परिणामी, संस्थांवरील लोकांचा विश्वास घटतो, कायदेशीर असमानतेत वाढ होते, राज्यघटनेच्या अंमलबजावणीची कमकुवत स्थिती आणि मनमानी कारभारात वाढ होणे असे गंभीर प्रश्न निर्माण होतात.

४. भ्रष्टाचार आणि प्रशासकीय समस्या

प्रशासनातील भ्रष्टाचार आणि अकार्यक्षमता संविधानवादाच्या तत्वांना कमजोर करू शकतात, ज्यामुळे लोकशाही संस्थांवरील जनतेचा विश्वास कमी होतो. भ्रष्टाचार हा संविधानवादाच्या समोरील एक मोठा धोका आहे, कारण तो लोकशाही प्रक्रिया विस्कळीत करतो आणि संस्थात्मक उत्तरदायित्व कमकुवत करतो. घटनात्मक व्यवस्था ही पारदर्शकता, सचोटी आणि जबाबदार प्रशासनावर अवलंबून असते. लाचखोरी, निधीचा अपहार, घराणेशाही, निवडणुकीतील फेरफार किंवा सार्वजनिक संसाधनांचा गैरवापर यांद्वारे भ्रष्टाचार होऊ शकतो. जेव्हा सरकारी अधिकारी वैयक्तिक फायद्यासाठी आपल्या पदाचा गैरवापर करतात, तेव्हा घटनात्मक तत्वे निष्प्रभ ठरतात. भ्रष्टाचारामुळे सरकारी संस्थांवरील नागरिकांचा विश्वास कमी होतो आणि घटनात्मक प्रशासनाची वैधता (Legitimacy) घटते. तसेच, यामुळे आर्थिक विकासावर मर्यादा येतात आणि सामाजिक असमानतेत भर पडते. परिणामी, संस्थात्मक विश्वासाहतेचा न्हास, लोकशाही उत्तरदायित्व कमकुवत होणे, सार्वजनिक संसाधनांचा गैरवापर आणि जनविश्वासाला ओहोटी लागण्यासारखे गंभीर प्रश्न निर्माण होतात.

५. घटना दुरुस्ती आणि हितसंबंधी राजकारण

बदलत्या परिस्थितीनुसार आवश्यक ते बदल करण्याची मुभा देत असतानाच स्थिरता प्रदान करणे, हा राज्यघटनेचा मूळ उद्देश असतो. तथापि, पक्षीय किंवा वैयक्तिक उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी घटनादुरुस्तीच्या प्रक्रियेत फेरफार केले जाऊ शकतात. कार्यकाळाची मर्यादा वाढवण्यासाठी, विरोधकांना कमकुवत करण्यासाठी, न्यायपालिकेचे स्वातंत्र्य कमी करण्यासाठी किंवा सत्ता केंद्रीकृत करण्यासाठी राजकीय नेते घटनात्मक तरतुदींमध्ये बदल करू शकतात. अशा दुरुस्त्या कायदेशीर प्रक्रियेचे औपचारिक पालन करत असल्या तरी,

त्या घटनात्मकतेच्या मूळ भावनेचे उल्लंघन करणाऱ्या असू शकतात. तुलनात्मक उदाहरणांवावरून असे दिसून येते की, घटनात्मक फेरफार हे अनेकदा लोकशाहीच्या अधोगतीचे आणि संस्थात्मक ऱ्हासाचे पूर्वसूचक ठरतात. परिणामी, घटनात्मक स्थिरतेचा ऱ्हास, राजकीय सत्तेचे वैयक्तिकरण, लोकशाही संकेतांचे (Norms) कमकुवत होणे, घटनात्मक वैधतेला धोका असे गंभीर प्रश्न निर्माण होतात.

६. न्यायिक स्वतंत्रता व अधिकारांचा गैरवापर

न्यायालयीन पुनर्विलोकन आवश्यक असले तरी, न्यायिक अधिकारांच्या गैरवापराची उदाहरणे, जिथे न्यायालये कायदेमंडळ किंवा कार्यकारी कार्यामध्ये अत्याधिक हस्तक्षेप करत असल्याचे मानले जाते, सत्तेच्या संतुलनास आव्हान निर्माण करू शकतात. तसेच घटनात्मकतेचे रक्षण करण्यात स्वतंत्र न्यायालयांची भूमिका अत्यंत महत्वाची असते. ती घटनांचा अर्थ लावतात, हक्कांचे संरक्षण करतात आणि सरकारी कृतींचे पुनरावलोकन करतात. तथापि, न्यायालयांना अनेकदा राजकीय दबाव, अर्थसंकल्पीय मर्यादा, नियुक्त्यांबाबतचे वाद आणि न्यायालयीन निर्णयांवर प्रभाव टाकण्याच्या सरकारी प्रयत्नांचा सामना करावा लागतो. जेव्हा न्यायालयीन स्वातंत्र्याला बाधा येते, तेव्हा घटनात्मक संरक्षणास धोका निर्माण होतो. घटनात्मक प्रशासनाची परिणामकता ही बऱ्याच अंशी न्यायसंस्थेच्या बाह्य हस्तक्षेपाशिवाय काम करण्याच्या क्षमतेवर अवलंबून असते. परिणामी, घटनात्मक अंमलबजावणी कमकुवत होणे, हक्कांचे संरक्षण कमी होणे, न्यायालयीन निर्णयांवर राजकीय प्रभाव, न्यायालयांवरील लोकांचा विश्वास कमी होणे असे प्रश्न निर्माण होतात.

७. मानवी हक्कांचे उल्लंघन

घटनात्मकतेचा मूलभूत हक्क आणि स्वातंत्र्यांच्या रक्षणाशी जवळचा संबंध आहे. तरीही, अनेक सरकारे नागरी, राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक हक्कांचे उल्लंघन करत असतात. सेन्सॉरशिप (निर्बंध), मनमानी स्थानबद्धता, भेदभाव, पोलिसांची क्रूरता आणि राजकीय सहभागावरील निर्बंध यांद्वारे मानवी हक्कांचे उल्लंघन होऊ शकते. अशा कृती घटनात्मक तत्वांच्या थेट विरोधात असतात. संघर्ष, आणीबाणी किंवा राष्ट्रीय सुरक्षेला धोका असलेल्या काळात हे आव्हान अधिक गुंतागुंतीचे बनते; कारण अशा वेळी सरकारे अनेकदा वैयक्तिक स्वातंत्र्यांचा बळी देऊन अधिक अधिकार मिळवण्याचा प्रयत्न करतात. परिणामी, नागरी स्वातंत्र्यांवर निर्बंध, लोकशाही संस्कृती कमकुवत होणे, दुर्बल घटकांना मुख्य प्रवाहापासून दूर सारले जाणे, घटनात्मक वैधता कमी होणे असे अनेक प्रश्न निर्माण होतात.

८. दहशतवाद आणि राष्ट्रीय सुरक्षा

आधुनिक राष्ट्रांना दहशतवाद, बंडखोरी आणि सीमापार सुरक्षा आव्हानांपासून वाढत्या धोक्यांचा सामना करावा लागतो. राष्ट्रीय सुरक्षेचे रक्षण करण्यासाठी सरकारे अनेकदा असाधारण उपाययोजना करतात. सुरक्षा आवश्यक असली तरी, आणीबाणीच्या अति-अधिकारामुळे घटनात्मक हक्क आणि लोकशाही उत्तरदायित्व धोक्यात येऊ शकते. पाळत ठेवण्याचे कार्यक्रम, प्रतिबंधात्मक स्थानबद्धता आणि अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यावरील निर्बंध यांचा घटनात्मक हमींशी संघर्ष होऊ शकतो. सुरक्षेच्या गरजा आणि घटनात्मक संरक्षण यांच्यात समतोल साधणे हेच मुख्य आव्हान आहे. परिणामी, कार्यकारी अधिकारांचा विस्तार, नागरी स्वातंत्र्यांवर निर्बंध, न्यायालयीन देखरेख कमी होणे, आणीबाणीच्या अधिकारांचा संभाव्य गैरवापर.

९. जागतिकीकरण आणि बाह्य प्रभाव

जागतिकीकरणाने जगभरातील राजकीय, आर्थिक आणि कायदेशीर व्यवस्थांमध्ये बदल घडवून आणले आहेत. आंतरराष्ट्रीय संस्था, बहुराष्ट्रीय कंपन्या आणि जागतिक करार देशांतर्गत प्रशासनावर अधिकाधिक प्रभाव पाडत आहेत. जागतिकीकरणामुळे सहकार्य आणि विकासाच्या संधी निर्माण होत असल्या तरी, त्यामुळे घटनात्मक सार्वभौमत्वासमोरही आव्हाने उभी राहू शकतात. देशांतर्गत घटनात्मक प्राधान्यक्रमांशी विसंगत असलेली धोरणे स्वीकारण्यासाठी सरकारांवर कधीकधी दबाव टाकला जातो. राष्ट्रांमधील वाढते परस्परअवलंबन घटनात्मक अधिकार आणि लोकशाही उत्तरदायित्वाबाबत महत्वाचे प्रश्न उपस्थित करते. महत्वाचे परिणामी, राष्ट्रीय सार्वभौमत्व आणि जागतिक दायित्वे यांच्यातील तणाव. धोरणात्मक स्वायत्ततेत घट, जटिल प्रशासन संरचना, नवीन घटनात्मक वादविवाद असे प्रश्न निर्माण होतात.

१०. तांत्रिक विकास आणि डिजिटल प्रशासन

तांत्रिक नवोपक्रमांमुळे नवीन घटनात्मक आव्हाने निर्माण झाली आहेत. डिजिटल तंत्रज्ञान, कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI), सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्म आणि व्यापक पाळत ठेवणाऱ्या प्रणाली (Mass Surveillance Systems) यांचा प्रशासन आणि नागरिकांच्या अधिकारांवर परिणाम होतो. प्रशासन आणि सुरक्षेसाठी सरकारे अधिकाधिक डिजिटल साधनांवर अवलंबून आहेत. तथापि, गोपनीयता, डेटा संरक्षण, चुकीची माहिती (Misinformation) आणि सायबर सुरक्षा यांबाबत चिंता निर्माण झाल्या आहेत. तंत्रज्ञानातील बदलांचा वेग अनेकदा पुरेसे नियमन करण्याच्या घटनात्मक चौकटीच्या क्षमतेपेक्षा जास्त असतो. त्यामुळे गोपनीयतेच्या अधिकाराला धोका निर्माण होणे, चुकीच्या माहितीचा प्रसार होणे तसेच निवडणूक प्रक्रियेच्या सचोटीस बाधा येणे यांसारख्या समस्या निर्माण होतात.

११. हुकूमशाही प्रवृत्ती आणि लोकशाही

जगभरात हुकूमशाही प्रवृत्ती वाढत असल्याची चिंता व्यक्त केली जात आहे, जिथे सरकारे सत्ता केंद्रीत करण्याचा आणि घटनात्मक तत्वांना कमजोर करण्याचा प्रयत्न करतात. अनेक लोकशाही देशांमध्ये वाढते राजकीय ध्रुवीकरण दिसून येत आहे. राजकीय गटांमधील तीव्र मतभेदांमुळे सहकार्य कमकुवत होऊ शकते, संस्थांवरील विश्वास डळमळीत होऊ शकतो आणि घटनात्मक संघर्ष तीव्र होऊ शकतात. राजकीय ध्रुवीकरणामुळे अनेकदा कार्यकारी मंडळ, कायदेमंडळ आणि न्यायपालिका यांच्यात घटनात्मक संघर्ष निर्माण होतात. यामुळे लोकशाही संस्थांवरील जनतेचा विश्वासही कमी होऊ शकतो. अतिशय टोकाच्या परिस्थितीत, ध्रुवीकरणामुळे लोकशाहीची पीछेहाट होऊ शकते, जिथे घटनात्मक संरक्षण यंत्रणा हळूहळू कमकुवत होतात. परिणामी, संस्थात्मक गतिरोध, लोकशाहीबाबतच्या एकमताचा नभाव, वाढते घटनात्मक संघर्ष तसेच शासनावरील विश्वासाहर्तेस ओहोटी यांसारखे प्रश्न समोर येतात.

१२. नागरिकांची उदासीनता

घटनात्मकता केवळ संस्थांवरच नाही, तर घटनात्मक मूल्यांची समज असणाऱ्या आणि त्यांना पाठिंबा देणाऱ्या नागरिकांवरही अवलंबून असते. नागरिकांची उदासीनता, राजकारणापासून अलिप्तता आणि

घटनात्मक जाणीवेचा अभाव यामुळे लोकशाहीतील सहभाग कमकुवत होतो. जेव्हा नागरिकांना त्यांच्या हक्कांची आणि जबाबदाऱ्यांची जाणीव नसते, तेव्हा प्रभावी विरोधाअभावी घटनात्मक उल्लंघन होऊ शकते. प्रभावी घटनात्मकतेसाठी नागरिकांचा सक्रिय सहभाग आणि लोकशिक्षण आवश्यक असते. अनेक समाजांमध्ये मजबूत घटनात्मक संस्कृती विकसित करणे हे एक मोठे आव्हान आहे.

२.३ सारांश

वरील विवेचनावरून अमेरिकेतील संविधानवादाची पार्श्वभूमी आपल्या लक्षात आली. तसेच संविधानवादाचा विकास व स्वरूप स्पष्ट झाले. अशा प्रकारे इंग्लंड व अमेरिकेतील संविधानवादाचा आढावा आपण या प्रकरणात घेतला आहे.

संविधानवाद हा लोकशाही प्रशासनाचा पाया आहे. राजकीय सत्तेचे कामकाज कायदेशीर आणि संस्थात्मक मर्यादित चालते याची राज्यघटनावाद खात्री देतो. तथापि, संविधानवादाला अनेक समकालीन आव्हानांचा सामना करावा लागत आहे; यामध्ये कार्यकारी मंडळाचे वर्चस्व, लोकानुनय (Populism), भ्रष्टाचार, कमकुवत कायद्याचे राज्य, न्यायपालिकेचा हस्तक्षेप, मानवी हक्कांचे उल्लंघन, सुरक्षेचे धोके, जागतिकीकरण, तांत्रिक बदल, राजकीय ध्रुवीकरण आणि नागरिकांची अलिप्तता यांचा समावेश आहे. ही आव्हाने दर्शवतात की संविधानवाद ही काही स्थिर संकल्पना नसून ती एक निरंतर चालणारी प्रक्रिया आहे, ज्यासाठी सतत संरक्षण आणि अनुकूलन आवश्यक आहे. घटनात्मक शासनाची परिणामकारकता ही सक्षम संस्था, स्वतंत्र न्यायव्यवस्था, जबाबदार राजकीय नेतृत्व, सक्रिय नागरी समाज आणि जागरूक नागरिक यांच्यावर अवलंबून असते. तुलनात्मक राजकीय विश्लेषणातून असे दिसून येते की, जरी विविध देशांमधील घटनात्मक आराखडे वेगळे असले, तरी एक मूलभूत आव्हान मात्र समानच राहते: ते म्हणजे बदलत्या राजकीय वास्तवाच्या पार्श्वभूमीवर घटनात्मक मूल्यांचे जतन करणे. संविधानवादाचे भवितव्य हे अधिकार आणि उत्तरदायित्व, सुरक्षा आणि स्वातंत्र्य, तसेच लोकशाही शासन आणि घटनात्मक संयम यांच्यात समतोल साधण्याच्या राज्यांच्या क्षमतेवर अवलंबून असेल. अशा प्रकारच्या समतोलातूनच आधुनिक जगात लोकशाही, न्याय आणि कायद्याचे राज्य यांच्या रक्षणासाठी संविधानवाद प्रभावीपणे कार्य करत राहू शकेल.

२.४ पारिभाषिक शब्द व शब्दार्थ

- * संविधान : देशाचा मुलभूत कायदा
- * संविधानवाद : मर्यादित शासन
- * परगणा : ब्रिटनमधील स्थानिक संस्था किंवा भूप्रदेश
- * विटन : ब्रिटनच्या राजाला सल्ला देणारे मंडळ.
- * प्रोटेस्टंट व कॅथॉलिक : ख्रिश्चन धर्मातील दोन प्रमुख पंथ किंवा मतप्रवाह
- * वसाहत : ब्रिटिशांनी जगातील विविध भागावर राज्य करण्यासाठी निर्माण केलेली १७ व १८ व्या शतकातील एक व्यवस्था.

२.५ स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न

(अ) गाळलेल्या जागा भरा.

१. ही एक आधुनिक विचारसरणी आहे.
(अ) संविधान (ब) संविधानवाद
(क) राज्य (ड) शासनसंस्था
२. ही राज्याची सत्ता मर्यादित करणारी विचारसरणी आहे.
(अ) संविधान (ब) समाजवाद
(क) साम्यवाद (ड) संविधानवाद
३. शासनव्यवस्थेत संविधानवादाचा अभाव असतो.
(अ) लोकशाही (ब) सर्वकष
(क) संघराज्य (ड) आधुनिक
४. संविधानवाद ही आधारलेली विचारसरणी आहे.
(अ) गतीशीलतेवर (ब) संस्कृतीवर
(क) मूल्यांवर (ड) बरील सर्व
५. संविधान ही एक संकल्पना आहे.
(अ) प्राचीन (ब) अर्वाचीन
(क) मध्ययुगीन (ड) आधुनिक
६. प्राचीन लोकांना संविधानवादाचे उद्गाते म्हटले आहे.
(अ) रोमन (ब) भारतीय
(क) चिनी (ड) ग्रीक
७. मॉंटेस्क्यूने सिद्धांत मांडला.
(अ) कायद्याच्या राज्याचा (ब) सत्ताविभाजनाचा
(क) सत्तासंतुलनाचा (ड) सामुहिक सुरक्षेचा
८. इंग्लंडने शासनपद्धती स्वीकारलेली आहे.
(अ) संसदीय (ब) अध्यक्षीय
(क) संघात्मक (ड) सर्वकष

१. इंग्लंडमधील राजकीय विकासातील १६८८ साली क्रांती झाली.
 (अ) हरीत क्रांती (ब) रक्तरंजित क्रांती
 (क) रक्तविरहित क्रांती (ड) यापैकी नाही.
१०. साली इंग्लंडच्या राजाने मॅग्नाचार्टाला मान्यता दिली.
 (अ) १२१५ (ब) १२१६
 (क) १२१७ (ड) १२१८
११. इंग्लंडमध्ये साली राजेशाहीची पुनर्स्थापना झाली.
 (अ) १६५५ (ब) १६६०
 (क) १६७० (ड) १६८०
१२. इंग्लंडमध्ये साली भरलेल्या पार्लमेंटने हक्कांची सनद संमत केली.
 (अ) १६५९ (ब) १६७९
 (क) १६६९ (ड) १६८९
१३. इंग्लंडच्या पार्लमेंटने साली अॅक्ट ऑफ सेटलमेंट संमत केला.
 (अ) १६०१ (ब) १६५१
 (क) १७०१ (ड) १७५१
१४. इंग्लंडचे संविधान स्वरूपाचे आहे.
 (अ) लिखित (ब) अलिखित
 (क) अंशतः लिखित (ड) अंशतः अलिखित
१५. इंग्लंडचे संविधान स्वरूपाचे आहे.
 (अ) एकात्म (ब) अनेकात्म
 (क) संघात्म (ड) सर्वकष
१६. इंग्लंडचे संविधान स्वरूपाचे आहे.
 (अ) क्रांती (ब) प्रतिक्रांती
 (क) उत्क्रांती (ड) सर्व
१७. हे इंग्लंडच्या संविधानाचे मुलभूत तत्त्व आहे.
 (अ) गणराज्य (ब) समाजवाद
 (क) कायद्याचे राज्य (ड) संघराज्य

१८. साली कोलंबसने अमेरिकेचा शोध लावला.

(अ) १६७६

(ब) १४९२

(क) १७४६

(ड) १७७६

१९. साली अमेरिकेन वसाहतींनी स्वतःला स्वतंत्र राष्ट्र म्हणून आपले स्वातंत्र्य घोषित केले.

(अ) १६७६

(ब) १७०६

(क) १७४६

(ड) १७७६

२०.चे संविधान हे जगातील पहिले लिखित संविधान आहे.

(अ) ब्रिटन

(ब) फ्रान्स

(क) अमेरिका

(ड) भारत

२१. अमेरिकेच्या संविधानाने शासनपद्धतीचा स्वीकार केला आहे.

(अ) अध्यक्षीय

(ब) संसदीय

(क) एकात्म

(ड) सर्वकष

२२. अमेरिकेच्या संविधानात चा समावेश आहे.

(अ) मार्गदर्शक तत्त्वे

(ब) मूलभूत अधिकार

(ड) राज्यांचे अधिकार

(ड) सर्व.

२.६ स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

(१) ब

(२) ड

(३) ब

(४) ड

(५) अ

(६) ड

(७) ब

(८) अ

(९) ब

(१०) अ

(११) ब

(१२) ड

(१३) क

(१४) ब

(१५) अ

(१६) क

(१७) क

(१८) ब

(१९) ड

(२०) क

(२१) अ

(२२) ब

(ब) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१. कोणत्या विचारधारा संविधानवादाच्या मूलभूत धारणा आहेत?

२. संविधानाची कोणतीही एक व्याख्या लिहा.

३. संविधानवादाचा अर्थ स्पष्ट करा.

४. इंग्लंडचे संविधान कोणत्या प्रकारचे आहे?
५. इंग्लंडमध्ये कोणते दोन कार्यकारी प्रमुख आहे?
६. इंग्लंडचा नामधारी कार्यकारी प्रमुख कोण असतो?
७. अमेरिकेने कोणत्या शासनपद्धतीचा पुरस्कार केलेला आहे?
८. अमेरिकेच्या स्वातंत्र्य आंदोलनाचे नेतृत्व कोणाकडे होते?
९. मॉॅंटेस्क्यूने कोणता सिद्धांत मांडला?
१०. अमेरिकेत वास्तविक कार्यकारी सत्ता कोणाच्या हातामध्ये असते?

२.७ सरावासाठी स्वाध्याय

(अ) दीर्घोत्तरी प्रश्न

१. संविधानवादाचा अर्थ स्पष्ट करून त्याची वैशिष्ट्ये लिहा.
२. इंग्लंडच्या संविधानाचा विकासक्रम स्पष्ट करा.
३. इंग्लंडच्या संविधानाची वैशिष्ट्ये विशद करा.
४. अमेरिकेच्या संविधानाच्या विकासक्रमाची चर्चा करा.
५. अमेरिकेच्या संविधानाची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.

(ब) टीपा लिहा.

१. संविधानाचा अर्थ
२. संविधानवादाचा अर्थ
३. संविधानवादाची वैशिष्ट्ये
४. इंग्लंडच्या संविधानाची वैशिष्ट्ये
५. अमेरिकेच्या संविधानाची वैशिष्ट्ये

२.८ अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथ

१. Johari J. C., Comparative Politics, Sterling Publishers Pvt. Ltd., New Delhi.
२. घांगरेकर चि. ग. : तुलनात्मक राजकीय व्यवस्था, मंगेश प्रकाशन, नागपूर, २००६.
३. भोळे भा. ल. : शासन आणि राजकारण, तौलनिक अध्ययन, पिंपळापुरे अँड कं. पब्लिशर्स, नागपूर, २००४.

घटक-३

सत्ता विभाजन (शक्तींचे पृथक्करण)
(Separation of Powers)

- ३.० उद्दिष्टे
- ३.१ प्रस्ताविक
- ३.२ विषय विवेचन
 - ३.२.१ सत्ता विभाजनाचा अर्थ आणि महत्त्व
(Meaning and Significance of Separation of Powers)
 - ३.२.२ मॉन्टेस्क्यूचा सत्ता विभाजनाचा सिद्धांत
(Montesquieu theory of Separation of Powers)
 - ३.२.३ अमेरिकेतील सत्ता विभाजन (Separation of Powers in USA)
- ३.३ सारांश
- ३.४ परिभाषिक शब्द शब्दार्थ इ.
- ३.५ स्वयंअध्ययन प्रश्न व उत्तरे
- ३.६ सरावासाठी स्वाध्याय
- ३.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथ

३.० उद्दिष्टे

हा घटक अभ्यासल्यानंतर तुम्हाला -

- * सत्ता विभाजना अर्थ आणि महत्त्व समजेल.
- * शासनातील विधिमंडळ, कार्यपालिका आणि न्यायपालिका यांच्या स्वतंत्र कार्याची माहिती मिळेल.
- * नागरिकांचे हक्क, न्याय आणि संविधानिक शासन टिकवून ठेवण्यात सत्ता विभाजनचे योगदान समजेल.
- * लोकशाही व्यवस्थेतील उत्तरदायित्व निर्माण करण्यामध्ये सत्ता विभाजन तत्वाचे योगदान समजेल.
- * मॉन्टेस्क्यूच्या विचारांचे मुख्य तत्वे आणि आधुनिक राज्यव्यवस्थेतील सत्ता विभाजन समजेल.
- * अमेरिकेतील अध्यक्षीय शासनपद्धतीत विधिमंडळ, कार्यपालिका आणि न्यायपालिका यांच्यातील सत्ता विभाजनाची रचना समजेल.

३.१ प्रस्तावना

प्रारंभीच्या काळात समाजही निर्माण झाला नव्हता आणि राज्यही निर्माण झाले नव्हते अशा प्राथमिक अवस्थेत सर्वत्र गोंधळ माजला होता. लोकांचे जीवित आणि वित्त धोक्यात आले होते. अशा सामाजिक परिस्थितीत लोकांनी एकत्र येऊन समाज व्यवस्था निर्माण केली काही विशिष्ट नियम, अधिकार निर्माण करून मानव प्राणी एकत्र राहू लागला परंतु या समाज व्यवस्थेत नियंत्रणाची गरज भासू लागली. मनुष्य हा स्वार्थी वृत्तीचा असल्यामुळे तो दुसऱ्याच्या संपत्तीची अभिलाषा करू लागला अर्थात त्याच्या हातून दुष्ट कार्य घडू लागले त्यामुळे मनुष्याच्या जीविताला व संपत्तीला संरक्षणाची गरज वाटू लागली. समाजातील सर्व लोकांच्या खाजगी संपत्तीतिची, जीविताची शाश्वती देणारी आणि लोकांचे हित साद्य करणारी लोकांच्या गरजेतून राज्यसंस्था उदयाला आली असे निकोलो मॅकियाव्हेली यांनी प्रतिपादन केले आहे. लोकांच्या गरजेतून निर्माण झालेल्या शासन संस्थेत प्रामुख्याने तीन प्रकारची सत्ता निर्माण करण्यात आली होती. यामध्ये कायदे निर्मिती विषयक सत्ता, कार्यकारी विषयक सत्ता आणि न्यायदान विषयक सत्ता या तिन्ही सत्ता सुरुवातीच्या राज्य निर्मितीच्या अवस्थेमध्ये एकाच व्यक्तीकडे किंवा व्यक्ती समूहाकडे ठेवण्यात येऊ लागल्या होत्या. कालांतराने या तिन्ही सत्ता एकच व्यक्तीकडे एकवटल्यामुळे समाजातील व्यक्तीचे सामाजिक आणि व्यक्तिगत स्वातंत्र्य धोक्यात येऊ लागले तेव्हा शासन संस्थेचे हे तिन्ही विभाग स्वतंत्रपणे ठेवून त्यांचे कार्य चालवणे आवश्यक वाटू लागले या तिन्ही सत्तेच्या अधिकारांची विभागणी दरम्यानच्या कालावधी होणे गरजेचे आहे असा विचार राज्यशास्त्राच्या अभ्यासकांनी मांडला.

लोकशाही शासन पद्धतीमध्ये नागरिकांचे स्वातंत्र्य, न्याय, समता आणि समानता टिकून ठेवण्यासाठी शासन सत्तेवर नियंत्रण असणे आवश्यक असते. जर शासनाची सर्व सत्ता एका व्यक्तीकडे किंवा एका व्यक्तीसमूहाकडे केंद्रित झाली तर ती हुकूमशाहीकडे वाटचाल होण्याचा धोका निर्माण होऊ शकतो. त्यामुळे राज्याच्या कार्याची विभाजन वेगवेगळ्या संस्थांमध्ये होणे आवश्यक असते यालाच सत्ता विभाजन किंवा शक्तीचे पृथकरण असे म्हटले जाते. सत्ता विभाजन ही आधुनिक लोकशाही व्यवस्थेची एक मूलभूत संकल्पना मानली गेली आहे. शासनाची कार्य वेगवेगळ्या संस्थांमध्ये विखुरल्यामुळे किंवा विभागल्यामुळे सत्ता विभाजनाच्या सिद्धांताच्या आधारावर सत्तेचा उपयोग लोककल्याण करण्यासाठी करता येतो यातून नागरिकांच्या अधिकाराचे रक्षण होते. सत्ता विभाजनाचा सिद्धांत आधुनिक राष्ट्र-राज्य या संकल्पनेमध्ये व्यक्ती स्वातंत्र्यासाठी अतिशय महत्वाचा आहे. शासनाच्या कार्यात सत्ता समतोल निर्माण करण्यामध्ये सत्ता विभाजनाचा सिद्धांत महत्वाची भूमिका बजावत असतो. प्रस्तुत प्रकरणामध्ये सत्ता विभाजनाचा अर्थ आणि महत्त्व, मॉन्टेस्क्यूचा सत्ता विभाजनाचा सिद्धांत आणि अमेरिकेतील सत्ता विभाजन या विषयाच्या संदर्भात विवेचक करण्यात आले आहे.

३.२ विषय विवेचन

सुरुवातीच्या कालावधीमध्ये राजकीय सत्ता व शासकीय सत्ता यांची विविध विभागांत केलेली विभाजन पद्धतीला सत्ता विभाजन असे म्हणण्यात येत होते. ही संकल्पना राज्यशास्त्रात केव्हा प्रविष्ट झाली, याविषयी राज्यशास्त्राच्या विचारवंतांमध्ये मतैक्य नाही. भारतात इ. स. पू. पहिल्या सहस्रकात गणराज्ये होती. त्यांचे निर्देश महाभारत (शांतिपर्व), कौटिल्याचे अर्थशास्त्र, बौद्ध वाङ्मय इत्यादींतून आढळतात. या गणराज्यांतून

सत्ता कुलसमूहांतून विभागलेली असली, तरी राज्यकारभारासाठी कार्यकारी मंडळे असत असा विचार मांडण्यात आला होता. त्यानंतर युरोपात ऑरिस्टॉटल (इ. स.पू. ३८४-३२२) या विचारवंतांने राज्याचे सर्वसाधारण हित साधणारे शासन चांगले असे सांगून राज्य-घटनांचे तीन प्रमुख प्रकार पाडले. त्यांत सत्तेचा उपयोग लोकहितार्थ केला जावा व नागरिकांनी प्रत्यक्षपणे राज्यकारभारात सहभागी व्हावे, असा त्याने सत्ताविभाजनाचा विचार मांडला. ग्रीक इतिहासकार पॉलिबिअस (इ. स. पू. ११८-१७७) याने रोमन प्रजासत्ताकाच्या विकासावरील ग्रंथात सत्ताविभाजनाच्या तत्त्वाचा पुरस्कार केला आहे. पुढे रोमन तत्त्वज्ञ-मुत्सद्दी सिसरो (इ. स. पू. १०६-४३) याने सीझरच्या हुकूमशाही विरोधात प्रजासत्ताकाच्या अस्तित्वासाठी सत्तेचे विभाजन झाले पाहिजे हे तत्त्व मांडले. त्यामुळे कोणीही राजकीय व्यक्ती वा व्यक्तींचा समूह सत्तेचा गैरवापर करणार नाही, असे त्याचे मत होते. युरोपात मध्ययुगात राजा हा देवाच्या दिव्यशक्तीने समर्थ बनलेला होता अशी समजूत होती. त्यामुळे राजा अपराध करत नाही, हा सिद्धांत सार्वत्रिकरीत्या अंगीकारला गेला होता. या तत्त्वाला चर्च व राजा यांत सत्ताविभाजन करावे असा विचार आधुनिक राज्यशास्त्राचे जनक मॅकियाव्हेली यांनी मांडला. मध्ययुगीन काळाततील सर्व राजकीय विचारवंत धर्म आणि राजकारण यांची सांगड घालीत असताना अगदी या विचार प्रवाहाच्या विरोधी जाऊन मॅकियाव्हेलीने धर्म आणि राजकारण या दोन गोष्टी परस्परांपासून वेगळ्या आहेत असे सांगण्याचे महान साहस केले. धर्म सत्ता जरी राजाचा राज्याभिषेक करून त्याला सिंहासनावर बसूऊन कालांतराने राजाला सिंहासनावरून पदच्युत करण्याचा अधिकार धर्मसत्तेला आसून देखील इंग्लंडचा तत्कालीन राजा जॉन यांनी चर्चच्या वर्चस्वास मान्यता दिली नाही. मात्र त्यावेळी वस्तुतः दोन्ही संस्था आपापल्या क्षेत्रात वरचढ होत्या.

सत्ताविभाजनाचे आधुनिक तत्त्व व पद्धती सतराव्या शतकात जेम्स हॅरिंग्टन (१६११-७७) याने 'कॉमनवेल्थ ऑफ ओशन' या ग्रंथात मांडली. त्याने राजकीय प्राधिकार मध्यमवर्गीय कृषिवर्गाच्या हाती असावा, असे युरोपियन चित्र रंगविले. शिवाय काही कृषिविषयक सुधारणा सांगून सत्तेत समान संधी असावी, याकरिता सत्ताविभाजनाचे तत्त्व सूचित केले. त्याकरिता स्वतंत्र संविधान लिहिले आणि आळीपाळीने अधिकार उपभोगावा, हे तत्त्व त्यांनी प्रतिपादन केले. त्याचा समकालीन तत्त्वज्ञ जॉन लॉक (१६३२-१७०४) याने 'टू ट्रीटिझिस ऑफ गव्हर्नमेंट' (१६९०) या पुस्तकात असे सुचविले की, जे लोक कायदे करतात, त्यांना कायद्याची अंमलबजावणी करण्याचा अधिकार नसावा कारण तसे झाल्यास स्वतःच्या बाबतीत ते त्याची अंमलबजावणी करणार नाहीत. म्हणून हे सत्ताविभाजन संविधानात नमूद करावे असे मत त्यांनी मांडले. त्यानंतर सत्ता विभाजन तत्त्वाचा विकास फ्रेंच तत्त्वज्ञ मॉंतेस्क्यू (१६८९-१७५५) याने केला. त्याच्या 'द स्पिरिट ऑफ द लॉज' या ग्रंथात आधुनिक राज्यशास्त्राच्या पायाभूत घटकांचे स्वरूप आढळते. जिथे लॉकने कायदे करणारी सत्ता (वैधानिक सत्ता) आणि कायद्याची अंमलबजावणी करणारी सत्ता (अनुष्ठापक सत्ता) या दोन्ही सत्तेच्या अधिकारांचे सत्ताविभाजन प्रतिपादीत केले होते, तिथे मॉंतेस्क्यूने वैधानिक आणि अनुष्ठापक अधिकारांच्या जोडीला न्यायिक अधिकारांचेही विभाजन असावे, असे सुचविले. राजेशाही, प्रजासत्ताक आणि हुकूमशाही या शासनसंस्थांच्या प्रकारांची मीमांसा करताना, त्याने देशाचे स्वातंत्र्य आणि कायद्याची अनुल्लंघनियता यांचे रक्षण करण्यासाठी स्वायत्त न्याय-संस्थेची आवश्यकता आहे असे मत त्यांनी मांडले. यांतील कोणत्याही दोन संस्था एकत्र आल्या, तर व्यक्तिस्वातंत्र्याचा संकोच होईल, हा मूलगामी विचार मांडून तीनही विभाग परस्परांपासून स्वतंत्र असावेत, असा त्यांनी आग्रह धरला. हा सिद्धांत नंतरच्या कालावधीमध्ये लोकशाहीचा पायाभूत आधार ठरला. या तत्त्वानुसार शासनयंत्रणा

तीन विभागांत कार्यरत असून विधिमंडळ कायदे करते व कार्यकारी मंडळ (मंत्रिमंडळ) ते अंमलात आणते, हे लोकशाही प्रशासनाचे स्थूल स्वरूप आहे पण ही कार्यवाही मंत्रिमंडळ दोन प्रमुख संस्थांवांदारे करते. त्या संस्था म्हणजे लोकप्रशासन व न्यायसंस्था होय. लोकशाहीच्या कार्यपद्धतीत या संस्थांना विशेष महत्त्व असते.

माँटेस्क्यूच्या विचारसरणीने यूरोपातील शासनयंत्रणेला नवी दिशा दिली. अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानांच्या संविधानात, तसेच क्रांती काळातील फ्रान्सच्या संविधानांत आणि पहिल्या नेपोलियनच्या पराभवानंतरच्या पश्चिम यूरोपमधील राजेशाही घटनांत, ह्या सिद्धांतांचा आंतर्भाव करण्यात आला. अमेरिकन विचारवंत जॉन डम्स याने या सिद्धांताचा विस्तार केला आणि सत्तेच्या विभाजनात नियमन आणि संतुलन या तत्वांचा स्वीकार करून हा सिद्धांत अधिक प्रभावी केला. काँत या फ्रेंच तत्त्ववेत्त्याने त्यास अमूर्त अशा तत्त्वज्ञानाचे स्वरूप दिले. पहिल्या महायुद्धात यूरोपातील अनेक राजेशाह्या नष्ट झाल्या. दुसऱ्या महायुद्धानंतर यूरोपच्या बाहेरील अनेक राजेशाह्या समाप्त झाल्या. लोकशाहीच्या बंधनात नामधारी राजेशाह्या आजही यूरोपात अस्तित्वात असून ग्रेट ब्रिटन, नॉर्वे, स्वीडन, डेन्मार्क, बेल्जियम आणि नेदरलँड्स येथे संविधानानुसार नाममात्र राजेशाही आहे. त्यामुळे या देशांतून लोकशाही आकृतिबंधानुसार राजकीय सत्तेचे विभाजन झालेले दिसून येते. लोकसभा किंवा संसद ही कायदे करणारी संस्था असून मंत्रिमंडळ ही कार्यकारी संस्था संसदेला जबाबदार असते. यामुळे शासनयंत्रणेचे विधिमंडळ, कार्यकारी मंडळ व न्यायसंस्था या तीन विभागांत सत्ताविभाजन झाले असून, हे तीन विभाग परस्परांपासून पूर्णपणे स्वतंत्र असतात आणि त्यांचे एकमेकांवर काही नियंत्रण नसते वा असू नये परंतु संविधानांचा सूक्ष्म मागोवा घेता, हे तीन विभाग पूर्णतः एकमेकांपासून स्वतंत्र नसतात. उलटपक्षी आधुनिक संविधाने आणि विशेषतः अमेरिका व ग्रेट ब्रिटन यांची संविधाने पाहता, या तीनही विभागांत काही अंशी पारस्परिक सहकार्य आणि विभाजन आढळते. याप्रकारे सत्ताविभाजन सिद्धांताचा उदय आणि विकास झालेला पहावयास मिळतो.

३.२.१ अ) सत्ता विभाजनाचा अर्थ आणि महत्त्व (Meaning and Significance of Separation of Powers)

हुकूमशाही टाळण्यासाठी शासनाने विविध अधिकार किंवा कार्ये यांचे विभाजन करून भिन्न व्यक्तीकडे ती सोपविली जावीत असे हा सिद्धांत सुचवितो. ऑरिस्टॉटलच्या विचारात ह्या सिद्धांताचे मूळ सापडते. आधुनिक काळात लॉक आणि माँटेस्क्यू यांनी सत्ता विभाजनाचा विशेष पाठपुरावा केला आहे. हा सिद्धांत माँटेस्क्यूचा सत्ता विभाजनाचा सिद्धांत म्हणूनच मुख्यतः प्रसिध्द झाला आहे. कायदे करणे, त्यांची अंमलबजावणी आणि न्यायदान ही कार्ये पार पाडणाऱ्या व्यक्ती वेगवेगळ्या असाव्यात आणि ह्या तीन यंत्रणा एकमेकींपासून पूर्णपणे अलिप्त आणि स्वतंत्र असाव्यात म्हणजे नागरिकांचे हक्क सुरक्षित राहून शासनकर्ते आपल्या अधिकारांचा दुरुपयोग करू शकणार नाहीत हा सत्ता विभाजनाचा मुख्य गाभा आहे. विसाव्या शतकातील लोकशाही ही सहभागी (participating) लोकशाही आहे. ते जनतेबरोबरचे शासन आहे. (with the people) लोकशाही व्यवस्थेत सत्तेचे विकेंद्रीकरण अभिप्रेत असते. लोकशाही व्यवस्थेत एकाधिकारशाही टाळण्यासाठी आणि नागरिकांचे स्वातंत्र्य अबाधित राखण्यासाठी शासनाचे अधिकार कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळ आणि न्यायमंडळ या तीन स्वतंत्र संस्थांमध्ये विभागणे म्हणजे सत्ता विभाजन होय. आधुनिक लोकशाही व्यवस्थेमध्ये सत्ता विभाजन ही संकल्पना नागरिकांच्या अधिकारांचे संरक्षण, न्यायव्यवस्थेची स्वायत्तता आणि सत्तेवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी अत्यंत महत्त्वाची मानली जाते.

सत्ता विभाजनाचा अर्थ

अर्थ (Meaning) : सत्ता विभाजन म्हणजे, राज्यकारभाराशी संबंधित सर्व अधिकार एकाच व्यक्ती, व्यक्ति समूह किंवा संस्थेच्या हाती केंद्रित न करता ते शासनाच्या तीन स्वतंत्र शाखांमध्ये विभागले जातात याला सत्ता विभाजन असे म्हणतात. या तीन शाखा म्हणजे कायदेमंडळ (Legislature): कायदे तयार करणे आणि त्यात आवश्यकतेनुसार बदल करणे (उदा. संसद किंवा विधानसभा) कार्यकारी मंडळ (Executive): कायदे लागू करणे आणि प्रशासकीय कामे पार पाडणे (उदा. राष्ट्रपती, पंतप्रधान आणि मंत्रिमंडळ) न्यायमंडळ (Judiciary): कायद्यांचा अर्थ लावणे, त्यांचे उल्लंघन झाल्यास न्याय देणे आणि कायदे संविधानाला धरून आहेत की नाहीत हे तपासणे (उदा. सर्वोच्च न्यायालय आणि उच्च न्यायालये) या तिन्ही संस्था स्वतंत्र राहून आपआपल्या क्षेत्रात कार्य करतात. कोणतीही संस्था दुसऱ्या संस्थेच्या अधिकारात हस्तक्षेप न करता आपले कार्य पूर्ण करणे याला सत्ता विभाजन असे म्हणतात.

सत्ता विभाजनाची व्याख्या

सत्ता विभाजनाची व्याख्या खालीलप्रमाणे वेगवेगळ्या विचारवंतांनी केलेली आहे.

१. जॉन लॉक (John Locke) – इंग्लंडचे विचारवंत जॉन लॉक यांनी सत्ताविभाजन विचाराची पायाभरणी केली. लॉक यांच्या मते, कायदे बनवणारे (कायदेमंडळ) आणि त्यांची अंमलबजावणी करणारे (कार्यकारी मंडळ) एकाच हातात असू नयेत. कारण जे लोक कायदे बनवतात, तेच जर स्वतःच्या फायद्यासाठी त्याची अंमलबजावणी करू लागले, तर सामान्य नागरिकांच्या हक्कांचे रक्षण होणार नाही यालाच सत्ता विभाजन असे म्हणतात.

२. मॉन्टेस्क्यूच्या मते (Montesquieu) – फ्रेंच विचारवंत मॉन्टेस्क्यू यांच्या मते, व्यक्तिस्वातंत्र्य टिकवण्यासाठी शासनाच्या तीनही सत्ता स्वतंत्र असल्या पाहिजेत. किंवा जर कायदे करण्याची सत्ता, कायद्याची अंमलबजावणी करण्याची सत्ता आणि न्याय देण्याची सत्ता एकाच व्यक्तीच्या किंवा संस्थेच्या हाती केंद्रित झाली, तर तिथे स्वातंत्र्य असू शकत नाही. यासाठी तिन्ही सत्ता एकमेकांपासून स्वतंत्र व स्वायत्त असाव्यात यालाच सत्ता विभाजन असे म्हणतात. हा सिद्धांत प्रामुख्याने फ्रेंच विचारवंत मॉन्टेस्क्यू यांनी १७४८ मध्ये आपल्या 'द स्पिरिट ऑफ लॉज' (The Spirit of the Laws) या ग्रंथात मांडला.

३. जेम्स मॅडिसन (James Madison) – अमेरिकन राज्यघटनेचे शिल्पकार आणि विचारवंत मॅडिसन यांनी या विचारला अधिक स्पष्ट केले. त्यांच्या मते, कायदेमंडळ, कार्यकारी आणि न्यायपालिका या तिन्ही शाखांचे अधिकार एकाच व्यक्तीच्या किंवा समूहाच्या हातात जाणे म्हणजे हुकूमशाहीला निमंत्रण देणे होय. स्वातंत्र्याचे रक्षण करण्यासाठी या तिन्ही शाखा स्वतंत्र असण्यासोबतच एकमेकांवर 'नियंत्रण आणि समतोल' (Checks and Balances) राखणे गरजेचे आहे. यालाच सत्ता विभाजन असे म्हणतात.

४. गेटेल यांच्या मते – राज्याच्या विविध कार्यांचे वेगवेगळ्या संस्थांकडे विभाजन करणे म्हणजे सत्ता विभाजन होय.

वरील विविध विचारवंतांच्या व्याख्या विचारात घेता असे म्हणता येईल की, लोकशाही शासनव्यवस्थेमध्ये राज्यसत्तेचा गैरवापर होऊ नये, नागरिकांचे स्वातंत्र्य सुरक्षित राहावे आणि प्रशासन कार्यक्षम पद्धतीने चालावे यासाठी सत्तेचे विभाजन आवश्यक आहे. शासनाची सर्व सत्ता जर एका व्यक्तीकडे किंवा संस्थेकडे केंद्रीत झाली तर हुकूमशाही निर्माण होण्याची शक्यता असते. त्यामुळे राज्याच्या प्रमुख कार्यांचे विभाजन वेगवेगळ्या संस्थांमध्ये करण्यात आले आहे. सामान्यतः शासनाच्या सत्ता तीन भागांत विभागल्या जातात. कायदेमंडळ, कार्यपालिका आणि न्यायपालिका. कायदेमंडळ कायदे तयार करते, कार्यपालिका त्या कायदांची अंमलबजावणी करते, तर न्यायपालिका न्यायदानाचे कार्य करते. या तिन्ही संस्था स्वतंत्र राहून परस्पर नियंत्रण आणि संतुलन राखतात. Montesquieu या फ्रेंच विचारवंताने सत्ता विभाजनाचा सिद्धांत स्पष्टपणे मांडला आणि आधुनिक लोकशाही व्यवस्थेला दिशा दिली. त्याच्या विचारांचा प्रभाव विशेषतः United States च्या राज्यघटनेवर दिसून येतो. सत्ता विभाजनाचा सिद्धांत (Separation of Powers) म्हणजे लोकशाहीत अनियंत्रित हुकूमशाही टाळण्यासाठी शासनाचे कायदे करणे, अंमलबजावणी करणे आणि न्यायदान हे तीनही अधिकार स्वतंत्र संस्थांमध्ये विभागून म्हणजेच सत्ता विभाजन होय.

सत्ता विभाजनाचे महत्त्व

सत्ता विभाजनाचा हे आधुनिक लोकशाही शासनव्यवस्थेचा एक मूलभूत आधारस्तंभ मानला जातो. शासनाच्या कायदेमंडळ, कार्यपालिका आणि न्यायपालिका या तीन अंगांमध्ये सत्तेचे विभाजन करून सत्तेचा गैरवापर रोखणे, नागरिकांच्या स्वातंत्र्याचे संरक्षण करणे आणि लोकशाहीची मूल्ये टिकवून ठेवणे हा या विचाराचा मुख्य उद्देश आहे. त्यामुळे या विचाराला राज्यशास्त्रात विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे. सत्ता विभाजना हा आधुनिक लोकशाही शासनव्यवस्थेचा एक मूलभूत, महत्त्वपूर्ण आणि अपरिहार्य विचार मानला जातो. लोकशाही व्यवस्थेचे यश, स्थैर्य आणि प्रभावी कार्यवाही मोठ्या प्रमाणात या विचारावर अवलंबून असते. शासनाच्या सर्व सत्तांचे केंद्रीकरण एका व्यक्ती, गट किंवा संस्थेकडे झाल्यास सत्तेचा गैरवापर, निरंकुशता आणि हुकूमशाही निर्माण होण्याची शक्यता वाढते. अशा परिस्थितीला प्रतिबंध करण्यासाठी शासनाच्या कायदेमंडळ, कार्यपालिका आणि न्यायपालिका या तीन प्रमुख अंगांमध्ये सत्तेचे विभाजन करण्यात येते. प्रत्येक अंगाला स्वतंत्र कार्यक्षेत्र आणि अधिकार प्रदान केल्यामुळे शासनामध्ये संतुलन निर्माण होते. तसेच कोणतेही अंग सर्वशक्तिमान होत नाही. सत्ता विभाजनामुळे शासनाच्या विविध अंगांमध्ये परस्पर नियंत्रण आणि संतुलनाची व्यवस्था निर्माण होते. त्यामुळे सत्तेचा गैरवापर रोखला जातो आणि प्रशासन अधिक उत्तरदायी व पारदर्शक बनते. याचबरोबर नागरिकांच्या मूलभूत अधिकारांचे आणि स्वातंत्र्याचे संरक्षण करण्यासही हा सिद्धांत महत्त्वाची ठरतो. स्वतंत्र न्यायपालिका, कार्यक्षम प्रशासन, कायद्याचे राज्य आणि संविधानाची सर्वोच्चता टिकवून ठेवण्यासाठी सत्ता विभाजन अत्यंत आवश्यक मानले जाते. म्हणूनच आधुनिक लोकशाही राष्ट्रांमध्ये सत्ता विभाजनाच्या विचाराला विशेष महत्त्व प्राप्त झाले असून लोकशाहीचे संरक्षण, सुशासनाची निर्मिती आणि जनकल्याणकारी राज्यव्यवस्था उभारण्यासाठी हा विचार अत्यंत उपयुक्त आणि प्रभावी ठरला आहे. या बरोबरच सत्ता विभाजनाचे महत्त्व खालील मुद्द्यांच्या आधारावर स्पष्ट करता येईल.

१) सत्तेचे केंद्रीकरण रोखणे : सत्ता विभाजनाचा सर्वात मोठे महत्त्व म्हणजे सत्तेचे केंद्रीकरण रोखले जाते. सर्व अधिकार एकाच व्यक्तीकडे किंवा संस्थेकडे दिल्यास हुकूमशाही निर्माण होण्याचा धोका असतो. सत्ता विभाजनामुळे

शासनाच्या विविध अंगांमध्ये अधिकारांचे वाटप केले जाते. त्यामुळे कोणतीही संस्था निरंकुश बनू शकत नाही आणि लोकशाहीचे संरक्षण होते.

२) **नागरिकांच्या स्वातंत्र्याचे संरक्षण** : लोकशाही व्यवस्थेत नागरिकांचे स्वातंत्र्य आणि मूलभूत अधिकार यांना विशेष महत्त्व असते. सत्ता विभाजनामुळे शासनाच्या कोणत्याही अंगाला अमर्याद अधिकार मिळत नाहीत. त्यामुळे नागरिकांच्या अधिकारांवर अन्यायकारक बंधने येण्याची शक्यता कमी असते. व्यक्तिस्वातंत्र्य, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य आणि इतर नागरी हक्कांचे संरक्षण करण्यास हा विचार महत्त्वाचा आहे.

३) **नियंत्रण आणि संतुलन निर्माण करणे** : सत्ता विभाजनामुळे शासनाच्या विविध अंगांमध्ये नियंत्रण आणि संतुलन (Checks and Balances) निर्माण होते. प्रत्येक अंग इतर अंगांच्या कार्यावर काही प्रमाणात नियंत्रण ठेवते. त्यामुळे कोणतीही संस्था अधिकारांचा गैरवापर करू शकत नाही. शासन व्यवस्था अधिक जबाबदार, पारदर्शक आणि लोकाभिमुख होण्यासाठी सत्ता विभाजन महत्त्वाचे आहे.

४) **न्यायपालिकेच्या स्वातंत्र्याचे रक्षण** : स्वतंत्र न्यायपालिका ही लोकशाहीची प्रमुख गरज आहे. सत्ता विभाजनामुळे न्यायपालिका कार्यपालिका आणि कायदेमंडळाच्या दबावापासून मुक्त राहते. त्यामुळे न्यायनिर्णय निष्पक्ष आणि वस्तुनिष्ठ पद्धतीने दिले जातात. त्यामुळे कायद्याचे राज्य (Rule of Law) प्रस्थापित होते आणि न्यायपूर्ण समाजव्यवस्था निर्माण होण्यास मदत होते. नागरिकांचा न्यायव्यवस्थेवरील विश्वास टिकून राहण्यासाठी आणि कायद्याचे राज्य मजबूत होण्यासाठी सत्ता विभाजन महत्त्वाचे आहे.

५) **उत्तरदायित्व वाढविणे** : शासनाच्या प्रत्येक अंगाची कार्ये स्पष्टपणे निश्चित असल्यामुळे त्यांची जबाबदारीही निश्चित होते. कोणत्या कामासाठी कोणते अंग जबाबदार आहे हे सत्ता विभाजनात स्पष्ट असल्याने उत्तरदायित्वाची जबाबदारी वाढते त्यामुळे प्रशासन अधिक गतिशील होते यासाठी सत्ता विभाजन महत्त्वाचे आहे.

६) **कार्यक्षम प्रशासनाला चालना** : सत्तेचे विभाजन झाल्यामुळे प्रत्येक संस्था आपापल्या कार्यावर लक्ष केंद्रित करू शकते. त्यामुळे निर्णयप्रक्रिया अधिक सुव्यवस्थित होते आणि प्रशासनाची कार्यक्षमता वाढते. कार्याचे योग्य विभाजन असल्यामुळे शासन अधिक प्रभावीपणे कार्य करण्यासाठी सत्ता विभाजन महत्त्वाचे आहे.

७) **भ्रष्टाचार आणि सत्तेच्या गैरवापराला आळा** : जेव्हा अधिकारांचे विभाजन केले जाते, तेव्हा एका संस्थेला सर्व निर्णय घेण्याचा अधिकार राहत नाही. त्यामुळे भ्रष्टाचार, पक्षपातीपणा आणि सत्तेचा गैरवापर यांना काही प्रमाणात प्रतिबंध होतो. शासन अधिक पारदर्शक आणि जबाबदार बनते यासाठी सत्ता विभाजन महत्त्वाचे आहे.

८) **लोकशाहीचे संरक्षण** : लोकशाही व्यवस्थेचे यश हे सत्तेच्या संतुलित वापरावर अवलंबून असते. सत्ता विभाजनामुळे शासनातील विविध अंगांमध्ये समन्वय आणि संतुलन राखले जाते. त्यामुळे लोकशाही संस्था अधिक मजबूत आणि लोकशाही मूल्यांचे रक्षण होण्यासाठी सत्ता विभाजन महत्त्वाचे आहे.

९) **संविधानाचे संरक्षण** : सत्ता विभाजनाचा सिद्धांत संविधानाच्या सर्वोच्चतेचे रक्षण करतो. विशेषतः न्यायपालिका शासनाच्या इतर अंगांच्या कृती संविधानानुसार आहेत की नाहीत हे तपासते. त्यामुळे संविधानाचे पावित्र्य आणि स्थैर्य टिकून ठेवण्यासाठी सत्ता विभाजन महत्त्वाचे आहे.

अशा प्रकारे सत्ता विभाजनहे केवळ शासनाच्या सत्तांचे विभाजन करणारा विचार नसून लोकशाही शासनव्यवस्थेचे संरक्षण करणारे एक प्रभावी साधन आहे. हा विचार सत्तेचे केंद्रीकरण रोखतो, शासनाच्या विविध अंगांमध्ये नियंत्रण व संतुलन निर्माण करतो तसेच नागरिकांच्या स्वातंत्र्य आणि मूलभूत अधिकारांचे संरक्षण करण्यास मदत करतो. यामुळे शासन अधिक जबाबदार, पारदर्शक आणि लोकाभिमुख बनते. न्यायपालिकेचे स्वातंत्र्य, कायद्याचे राज्य आणि संविधानाची सर्वोच्चता टिकवून ठेवण्यात हा विचार महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत आहे. आधुनिक लोकशाही राष्ट्रांच्या राजकीय आणि घटनात्मक व्यवस्थेमध्ये सत्ता विभाजनाला विशेष स्थान प्राप्त झाले आहे. लोकशाही मूल्यांचे संवर्धन, सुशासनाची निर्मिती आणि जनतेचा शासनावरील विश्वास दृढ करण्यासाठी सत्ता विभाजन अत्यंत उपयुक्त ठरते. त्यामुळे लोकशाही व्यवस्थेचे स्थैर्य, कार्यक्षमता आणि उत्तरदायित्व कायम राखण्यासाठी सत्ता विभाजन महत्त्वाचे आणि आवश्यक मानले जाते. सत्ता विभाजनाचा विचार हा लोकशाही शासनव्यवस्थेचा प्राण मानला जातो. तो सत्तेचे केंद्रीकरण रोखतो, नागरिकांच्या अधिकारांचे संरक्षण करतो, न्यायपालिकेचे स्वातंत्र्य सुनिश्चित करतो आणि शासनामध्ये नियंत्रण व संतुलन निर्माण करतो. त्यामुळे लोकशाही, कायद्याचे राज्य आणि सुशासन टिकवून ठेवण्यासाठी सत्ता विभाजन अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे.

सत्ता विभाजनाची प्रमुख वैशिष्ट्ये

आधुनिक लोकशाही शासनव्यवस्थेमध्ये सत्ता विभाजन महत्त्वाचे मानले जाते. शासनाची सर्व सत्ता एकाच व्यक्ती, संस्था किंवा विभागाकडे केंद्रित झाल्यास सत्तेचा गैरवापर होण्याची आणि हुकूमशाही निर्माण होण्याची शक्यता निर्माण होते. ही परिस्थिती टाळण्यासाठी शासनाच्या सत्तांचे विविध अंगांमध्ये विभाजन करणे आवश्यक असते. याच विचारातून सत्ता विभाजनाच्या विचाराची निर्मिती झाली. या सिद्धांतानुसार शासनाच्या कायदेमंडळ, कार्यपालिका आणि न्यायपालिका या तीन प्रमुख अंगांना स्वतंत्र अधिकार व कार्यक्षेत्र प्रदान केले जातात. सत्ता विभाजनाचा सिद्धांत प्रामुख्याने मॉन्टेस्क्यू (Montesquieu) यांनी प्रतिपादित केला आहे. त्यांच्या मते, व्यक्तिस्वातंत्र्याचे संरक्षण आणि लोकशाहीचे यशस्वी संचालन यासाठी शासनाच्या विविध सत्तांमध्ये स्पष्ट विभागणी असणे आवश्यक आहे. या विचारांमुळे सत्तेचे केंद्रीकरण टाळले जाते, शासनामध्ये नियंत्रण व संतुलन राखले जाते आणि नागरिकांच्या अधिकारांचे संरक्षण होते. त्यामुळे आधुनिक लोकशाही राष्ट्रांच्या राज्यघटनांमध्ये सत्ता विभाजनाच्या तत्त्वाला विशेष महत्त्व देण्यात आले आहे. सत्ता विभाजनाच्या विचाराची वैशिष्ट्ये समजून घेतल्यास त्याचे लोकशाही व्यवस्थेतील महत्त्व अधिक स्पष्टपणे लक्षात येते. त्याची प्रमुख वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

१) शासनाच्या सत्तांचे विभाजन : सत्ता विभाजनाचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे शासनाच्या सत्तांचे तीन स्वतंत्र भागांमध्ये विभाजन करणे. कायदेमंडळ, कार्यपालिका आणि न्यायपालिका या तीन संस्थांना स्वतंत्र अधिकार आणि कार्ये देण्यात येतात. कायदेमंडळाचे प्रमुख कार्य कायदे बनविणे, कार्यपालिकेचे कार्य त्या कायदांची अंमलबजावणी करणे आणि न्यायपालिकेचे कार्य कायदांचा अर्थ लावून न्याय प्रदान करणे हे आहे. या विभाजनामुळे कोणत्याही एका संस्थेकडे सर्व अधिकार एकवटले जात नाहीत. परिणामी सत्तेचा गैरवापर होण्याची शक्यता कमी होते आणि शासन अधिक लोकाभिमुख व उत्तरदायी बनते.

२) स्वतंत्र कार्यक्षेत्र : सत्ता विभाजनाच्या सिद्धांतानुसार शासनाच्या प्रत्येक अंगाला स्वतंत्र कार्यक्षेत्र प्रदान केले जाते. कायदेमंडळ, कार्यपालिका आणि न्यायपालिका या संस्थांनी आपापली कार्ये स्वतंत्रपणे पार पाडावीत अशी

अपेक्षा असते. एका संस्थेने दुसऱ्या संस्थेच्या अधिकारक्षेत्रात अनावश्यक हस्तक्षेप करू नये, हा या तत्वाचा गाभा आहे. यामुळे प्रत्येक संस्था आपले कार्य अधिक परिणामकारकरित्या पार पाडू शकते. तसेच अधिकारांची स्पष्ट विभागणी झाल्यामुळे प्रशासनात गोंधळ कमी होतो आणि शासनाची कार्यक्षमता वाढते.

३) विकेंद्रीकरण : सर्व सत्ता एकाच व्यक्ती किंवा संस्थेकडे केंद्रित झाल्यास हुकूमशाही निर्माण होण्याचा धोका असतो. सत्ता विभाजनाचा विचार हा धोका टाळण्यासाठी विकसित झाला आहे. शासनाच्या विविध सत्तांचे विभाजन केल्यामुळे कोणतीही संस्था सर्वशक्तिमान बनत नाही. प्रत्येक संस्थेच्या अधिकारांवर काही मर्यादा असतात. त्यामुळे सत्तेचा गैरवापर, भ्रष्टाचार आणि निरंकुशता यांना आळा बसतो. लोकशाही व्यवस्थेच्या संरक्षणासाठी हे वैशिष्ट्य अत्यंत महत्वाचे मानले जाते.

४) मूलभूत अधिकारांचे रक्षण : नागरिकांचे स्वातंत्र्य आणि मूलभूत अधिकार सुरक्षित ठेवण्यासाठी सत्ता विभाजन आवश्यक मानले जाते. जेव्हा शासनाच्या विविध सत्तांमध्ये विभागणी केली जाते, तेव्हा नागरिकांवर अन्याय होण्याची शक्यता कमी होते. कोणतीही संस्था मनमानी निर्णय घेऊ शकत नाही. जर एखाद्या संस्थेने अधिकारांचा गैरवापर केला, तर इतर संस्था त्यावर नियंत्रण ठेवू शकतात. त्यामुळे व्यक्तिस्वातंत्र्य, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य आणि इतर नागरी हक्कांचे प्रभावी संरक्षण होते.

५) सत्तासंतुलन (Checks and Balances) : सत्ता विभाजनाच्या सिद्धांतात नियंत्रण आणि संतुलन या तत्वाला विशेष महत्त्व आहे. शासनाच्या प्रत्येक अंगाला काही प्रमाणात इतर अंगांवर नियंत्रण ठेवण्याचे अधिकार दिले जातात. उदाहरणार्थ, कायदेमंडळ कार्यपालिकेवर नियंत्रण ठेवू शकते, तर न्यायपालिका कायद्यांची घटनात्मक वैधता तपासू शकते. अशा प्रकारे कोणतीही संस्था आपल्या अधिकारांचा मनमानी वापर करू शकत नाही. नियंत्रण आणि संतुलनाच्या या व्यवस्थेमुळे शासनात पारदर्शकता, जबाबदारी आणि स्थैर्य निर्माण होते.

६) जबाबदार शासन पद्धती : सत्ता विभाजनामुळे शासनाच्या प्रत्येक अंगाची कार्ये आणि जबाबदाऱ्या स्पष्टपणे निश्चित होतात. कोणत्या संस्थेने कोणते कार्य करायचे हे ठरलेले असल्यामुळे उत्तरदायित्व निश्चित करता येते. यातून जबाबदार शासन पद्धती निर्माण होते.

७) कार्यक्षम प्रशासन : सत्तांचे योग्य विभाजन झाल्यामुळे शासनाची कार्यपद्धती अधिक सुव्यवस्थित आणि कार्यक्षम बनते. प्रत्येक संस्था आपापल्या क्षेत्रातील कामांवर लक्ष केंद्रित करते. त्यामुळे निर्णयप्रक्रियेत वेग येतो आणि कामांची पुनरावृत्ती टाळली जाते. कार्याचे स्पष्ट विभाजन असल्यामुळे प्रशासनात समन्वय वाढतो आणि शासनाची उद्दिष्टे प्रभावीपणे साध्य होतात. म्हणून सत्ता विभाजन हे चांगल्या प्रशासनाचे एक महत्वाचे साधन मानले जाते.

८) न्यायपालिकेचे स्वातंत्र्य : सत्ता विभाजनाच्या सिद्धांतात न्यायपालिकेच्या स्वातंत्र्याला विशेष महत्त्व दिले जाते. न्यायपालिका कार्यपालिका आणि कायदेमंडळाच्या दबावापासून मुक्त राहून कार्य करते. त्यामुळे न्यायनिर्णय निष्पक्ष आणि वस्तुनिष्ठ पद्धतीने दिले जातात. स्वतंत्र न्यायव्यवस्था नागरिकांच्या अधिकारांचे संरक्षण करते, शासनाच्या कृतींवर नियंत्रण ठेवते आणि संविधानाचे रक्षण करते. न्यायपालिकेचे स्वातंत्र्य हे लोकशाही आणि कायद्याचे राज्य टिकवून ठेवण्यासाठी अत्यावश्यक मानले जाते.

सत्ता विभाजनाचा सिद्धांत हा लोकशाही शासनव्यवस्थेचा आधारस्तंभ मानला जातो. सत्तेचे केंद्रीकरण रोखण्यासाठी, नागरिकांच्या स्वातंत्र्याचे संरक्षण करणे, शासनात नियंत्रण व संतुलन निर्माण करणे आणि न्यायव्यवस्थेचे स्वातंत्र्य टिकवून ठेवणे या दृष्टीने हा सिद्धांत अत्यंत महत्वाचा आहे. त्यामुळे आधुनिक लोकशाही राष्ट्रांमध्ये सत्ता विभाजनाला विशेष स्थान प्राप्त झाले आहे. सत्ता विभाजनाचा सिद्धांत हा आधुनिक लोकशाही शासनव्यवस्थेचा एक महत्त्वपूर्ण सिद्धांत मानला जातो. नागरिकांच्या स्वातंत्र्याचे संरक्षण, न्यायपालिकेचे स्वातंत्र्य आणि सत्तेच्या गैरवापरावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी हा सिद्धांत अत्यंत उपयुक्त ठरतो. त्यामुळे लोकशाही व्यवस्थेच्या यशस्वी कार्यासाठी सत्ता विभाजनाला विशेष महत्त्व प्राप्त झाले असून त्याची विविध वैशिष्ट्ये शासन व्यवस्थेतील त्याचे महत्त्व स्पष्ट करतात.

सत्ता विभाजनाच्या सिद्धांताची आवश्यकता व उपयुक्तता

सत्ता विभाजनाचा सिद्धांत हा आधुनिक लोकशाही शासनव्यवस्थेचा एक अत्यंत महत्वाचा आधारस्तंभ मानला जातो. शासनाच्या सर्व सत्तांचे केंद्रीकरण एका व्यक्ती, गट किंवा संस्थेकडे झाल्यास सत्तेचा गैरवापर होण्याची आणि हुकूमशाही निर्माण होण्याची शक्यता वाढते. या धोक्यापासून संरक्षण करण्यासाठी शासनाच्या कायदेमंडळ, कार्यपालिका आणि न्यायपालिका या तीन अंगांमध्ये सत्तेचे विभाजन करण्यात येते. त्यामुळे कोणतेही अंग सर्वशक्तिमान बनत नाही आणि शासनामध्ये संतुलन व उत्तरदायित्व निर्माण होते. नागरिकांच्या स्वातंत्र्याचे संरक्षण, लोकशाही मूल्यांचे जतन आणि संविधानाची सर्वोच्चता टिकवून ठेवण्यासाठी सत्ता विभाजनाची आवश्यकता अनिवार्य ठरते. सत्ता विभाजनाची उपयुक्तता शासनातील नियंत्रण व संतुलनाच्या व्यवस्थेत दिसून येते. प्रत्येक अंगाला स्वतंत्र कार्यक्षेत्र आणि अधिकार प्रदान केल्यामुळे शासन अधिक कार्यक्षम, पारदर्शक आणि जबाबदार बनते. न्यायपालिकेचे स्वातंत्र्य टिकून राहिल्यामुळे नागरिकांना निष्पक्ष न्याय मिळण्याची हमी प्राप्त होते. शासनाच्या विविध अंगांमध्ये परस्पर नियंत्रण असल्यामुळे सत्तेचा मनमानी वापर, भ्रष्टाचार आणि अधिकारांचा गैरवापर यांना आळा बसतो. यामुळे कायद्याचे राज्य अधिक बळकट होऊन लोकांचा शासनावरील विश्वास वाढतो.

आधुनिक लोकशाही राष्ट्रांमध्ये सत्ता विभाजनाचा विचार लोकशाहीचे संरक्षण, सुशासनाची निर्मिती आणि जनकल्याणकारी राज्यव्यवस्था उभारण्यासाठी अत्यंत उपयुक्त ठरला आहे. हा सिद्धांत केवळ शासनाच्या सत्तांचे विभाजन करत नाही, तर शासनाला अधिक लोकाभिमुख, उत्तरदायी आणि प्रभावी बनविण्याचे कार्य करतो. त्यामुळे लोकशाही व्यवस्थेचे स्थैर्य, कार्यक्षमता आणि नागरिकांचे अधिकार अबाधित राखण्यासाठी सत्ता विभाजनाचा विचार आजही तितकाच आवश्यक आणि महत्त्वपूर्ण मानला जातो. सत्ता विभाजन ही लोकशाही व्यवस्थेची अत्यंत महत्वाची संकल्पना आहे. या तत्त्वामुळे शासनसत्तेवर नियंत्रण राहते, नागरिकांचे स्वातंत्र्य सुरक्षित राहते आणि न्यायव्यवस्था निष्पक्ष राहते. आधुनिक लोकशाही राज्यांच्या यशामध्ये सत्ता विभाजनाचा मोठा वाटा आहे. जरी पूर्ण सत्ता विभाजन व्यवहारात शक्य नसले तरी परस्पर नियंत्रण आणि संतुलनाच्या माध्यमातून लोकशाही अधिक मजबूत बनते.

कायद्याचा अर्थ लावून न्याय देणे ही शासन संस्थेची सर्व कार्ये तो एकटाच सांभाळीत होता. त्याच्या हाती सत्तेची केंद्रीकरण झाले होते जनमताची फिकीर न करता स्वतःच्या लहरीनुसार त्यांनी राज्य चालवले होते. मिठासारख्या जीवनावश्यक पदार्थावर त्याने जबरदस्त कर लादले होते. अशा अस्थिर राजकीय परिस्थितीत सत्ता विभाजन सिद्धांताचा जन्म झाला. फ्रेंच राज्यशास्त्रज्ञ मॉन्टेस्क्यू यांनी १७२६ च्या इंग्लंडच्या भेटीत तेथील राज्यघटनेचा अभ्यास केला. इंग्लिश जनता या काळात स्वच्छंदपणे स्वातंत्र्य उपभोगत होती. इंग्लंडमध्ये शासन संस्थेचे कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळ व न्यायमंडळ हे तिन्ही घटक स्वातंत्र्यपणे कार्य करीत असल्याचे मॉन्टेस्क्यूच्या लक्षात आले. पण ही परिस्थिती फ्रान्समध्ये नव्हती फ्रान्समध्ये सत्ता विभाजन इंग्लंडच्या धर्तीवर व्हावे आणि व्यक्तीचे स्वातंत्र्य सुरक्षित रहावे असे त्यांना वाटले या तत्कालीन राजकीय परिस्थितीचा त्यांनी तुलनात्मक अभ्यास केला. त्यामुळे त्यांना सत्ता विभाजनाच्या सिद्धांताची मांडणी करण्याची प्रेरणा मिळाली. मॉन्टेस्क्यूच्या मते जर कायदे करणे त्याची अंमलबजावणी करणे व न्यायदान करणे या तीन सत्ता एका व्यक्तीच्या किंवा एकाच शासन धिकाराच्या किंवा व्यक्ती समूहाच्या हाती केंद्रित झाल्या तर प्रजेच्या सर्व स्वातंत्र्याच्या गोष्टी नष्ट झाल्याशिवाय राहत नाहीत. तेव्हा शासन संस्थेची हे तीन विभाग स्वतंत्रपणे ठेवून त्यांचे कार्य चालवणे आवश्यक असते. सत्तेची विभाजन विकेंद्रीकरण विशिष्ट गुणवत्ता आणि सत्तेचा वेगळेपणा या गोष्टी लोकांच्या आणि शासनाच्या हिताच्या दृष्टिकोनातून महत्त्वाच्या असतात.

मॉन्टेस्क्यूनी आपल्या सिद्धांतामध्ये कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळ आणि न्यायमंडळ हे शासन संस्थेचे मुख्य घटक एकमेकांपासून विभक्त ठेवले पाहिजेत असे स्पष्ट मत मांडले म्हणून या सिद्धांताला सत्ता विभाजनाचा सिद्धांत असे म्हटले जाते. त्यांनी शासन संस्थेचे हे महत्त्वाचे तीन घटक एकत्र ठेवले तर त्याचे परिणाम स्पष्ट करताना असे म्हटले आहे की,

- १) जेव्हा कायदे करण्याचा अधिकार व अंमलबजावणीचा एकाच व्यक्तीच्या हाती असतो तेव्हा कायद्याची निर्मिती चांगल्या प्रकारे होणार नाही तर कायद्याची अंमलबजावणी सुद्धा निरंकुश पद्धतीनेच होत राहिल.
- २) जेव्हा कार्यकारी मंडळ व न्याय मंडळ ही एकाच व्यक्तीच्या नियंत्रणाखाली येतील तेव्हा कार्यकारी सत्ता हुकूमशाही वृत्तीने वाघेल व आपल्याला वाटेल त्या पद्धतीने न्यायदानाचे कार्य करीत राहिल.
- ३) जेव्हा कायदेमंडळ यांच्या कार्याची एकत्रीकरण होईल तेव्हा व्यक्ती स्वातंत्र्य न्यायाधीशांच्या मर्जीवर अवलंबून राहिल.

अशा प्रकारे शासन संस्थेची कायदेमंडळ कार्यकारी मंडळ व न्यायमंडळ ही अंगे एकमेकांपासून वेगळी ठेवल्याशिवाय व्यक्ती स्वातंत्र्य सुरक्षित राहणार नाही असा निष्कर्ष त्याने काढला होता. शासकीय व्यवहारांची केंद्रीकरण करणे ऐवजी त्यांचे विकेंद्रीकरण करण्यावर त्यांनी भर दिला. जर शासन संस्थेचे घटक वेगळे ठेवले तर ते आपापल्या क्षेत्रात उत्तम प्रकारे कार्य करू शकतील असे त्यांनी मत मांडले. उदाहरणार्थ, कायदेमंडळ स्वातंत्र्यपणे व कार्यक्षमपणे कायदा निर्मितीचे पार कार्य पार पाडेल कार्यकारी मंडळी कायद्याची अंमलबजावणी योग्य प्रकारे करेल आणि न्यायमंडळ ही स्वतंत्रपणे निर्भीडपणे व निपक्षपातीपणे न्यायदानाचे काम करू शकेल अशा परिस्थितीत व्यक्तीचे हक्क व स्वातंत्र्य सुरक्षित राहून राज्याचा विकास होण्यास पोषक वातावरण निर्माण होईल.

एकंदरीत राजकीय स्वातंत्र्य, स्थिर प्रस्थापित शासन संस्थेतच अधिक सुरक्षित राहते त्यासाठी सत्ता विभाजन आवश्यक आहे. जेथे शासकीय सत्तेचा वापर मर्यादित होतो तेथेच राजकीय स्वातंत्र्य आढळून येते. जुलूमशाही नष्ट करण्यासाठी आणि व्यक्ती स्वातंत्र्य सुरक्षित राहण्यासाठी चा उत्तम मार्ग म्हणजे शासन संस्थेचे तिन्ही विभाग सत्ता स्वातंत्र्यपणे कार्यान्वित करणे योग्य होय अशा प्रकारचे मत सत्ता विभाजनाचा सिद्धांत मांडताना मॉन्टेस्क्यूनी व्यक्त केले.

मॉन्टेस्क्यूच्या सत्ता विभाजनाच्या सिद्धांताची वैशिष्ट्ये

अठराव्या शतकातील प्रसिद्ध फ्रेंच राजकीय विचारवंत मॉन्टेस्क्यू (Montesquieu) यांनी आधुनिक राज्यशास्त्राला महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. त्यांनी आपल्या “The Spirit of the Laws” या ग्रंथामध्ये सत्ता विभाजनाचा सिद्धांत मांडला. त्यांच्या मते, शासनाच्या सर्व सत्तांचे केंद्रीकरण एका व्यक्ती किंवा संस्थेकडे झाल्यास स्वातंत्र्य धोक्यात येते आणि निरंकुश शासन निर्माण होण्याची शक्यता वाढते. त्यामुळे शासनाच्या विविध सत्तांचे स्वतंत्र अंगांमध्ये विभाजन करणे आवश्यक आहे. या विचारातून त्यांनी कायदेमंडळ, कार्यपालिका आणि न्यायपालिका यांच्यातील सत्ताविभाजनाचे तत्त्व प्रतिपादित केले. मॉन्टेस्क्यू यांच्या सत्ता विभाजनाच्या सिद्धांताचा मुख्य उद्देश व्यक्तिस्वातंत्र्याचे संरक्षण, सत्तेचा गैरवापर रोखणे आणि लोकशाही शासनव्यवस्था अधिक प्रभावी बनविणे हा होता. या सिद्धांतामध्ये सत्तांचे विभाजन, प्रत्येक अंगाचे स्वतंत्र अस्तित्व, नियंत्रण व संतुलनाची व्यवस्था, न्यायपालिकेचे स्वातंत्र्य आणि कायद्याचे राज्य यांसारख्या महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्यांचा समावेश होतो. या वैशिष्ट्यांमुळे शासन अधिक उत्तरदायी, पारदर्शक आणि लोकाभिमुख बनते. त्यामुळे आधुनिक लोकशाही राष्ट्रांच्या राज्यघटनांमध्ये मॉन्टेस्क्यू यांच्या सत्ता विभाजनाच्या सिद्धांताला विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

१) शासनाच्या सत्तांचे विभाजन – मॉन्टेस्क्यू यांच्या मते शासनाच्या प्रमुख सत्तांचे तीन स्वतंत्र भागांमध्ये विभाजन झाले पाहिजे. कायदेमंडळ (Legislature), कार्यपालिका (Executive) आणि न्यायपालिका (Judiciary) या तीन संस्था स्वतंत्र असाव्यात. कायदेमंडळाने कायदे बनवावेत, कार्यपालिकेने त्यांची अंमलबजावणी करावी आणि न्यायपालिकेने कायद्याचा अर्थ लावून न्यायदान करावे. यामुळे सत्तेचे योग्य वाटप होते.

२) प्रत्येक अंगाचे स्वतंत्र अस्तित्व – सिद्धांतानुसार शासनाच्या प्रत्येक अंगाचे स्वतंत्र अस्तित्व असले पाहिजे. कोणत्याही एका अंगाने दुसऱ्या अंगाच्या कार्यात हस्तक्षेप करू नये. प्रत्येक अंगाने आपल्या अधिकारक्षेत्रात स्वतंत्रपणे कार्य करावे. यामुळे शासनातील सत्तासंतुलन टिकून राहते.

३) सत्तेचे केंद्रीकरण टाळणे – मॉन्टेस्क्यू यांच्या मते सर्व सत्ता एका व्यक्ती किंवा संस्थेकडे एकवटली तर स्वातंत्र्य धोक्यात येते. म्हणून सत्तेचे विभाजन करून केंद्रीकरण रोखणे आवश्यक आहे. यामुळे हुकूमशाही किंवा निरंकुश शासन निर्माण होण्याची शक्यता कमी होते.

४) व्यक्तिस्वातंत्र्याचे संरक्षण – हा सिद्धांत व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या संरक्षणासाठी मांडण्यात आला होता. सत्तेचे विभाजन झाल्यास कोणतीही संस्था नागरिकांच्या अधिकारांवर मनमानी बंधने घालू शकत नाही. त्यामुळे व्यक्तीचे नागरी आणि राजकीय स्वातंत्र्य सुरक्षित राहते.

५) नियंत्रण आणि संतुलनाची व्यवस्था – मॉन्टेस्क्यू यांनी शासनाच्या विविध अंगांमध्ये नियंत्रण आणि संतुलन (Checks and Balances) असणे आवश्यक मानले. प्रत्येक अंगाने इतर अंगांच्या कार्यावर काही प्रमाणात

नियंत्रण असते, जेणेकरून कोणतेही अंग निरंकुश बनत नाही. ही व्यवस्था लोकशाहीच्या संरक्षणासाठी महत्वाची आहे.

६) न्यायपालिकेच्या स्वातंत्र्यावर भर - मॉन्टेस्क्यू यांनी न्यायपालिकेच्या स्वातंत्र्याला विशेष महत्त्व दिले. न्यायपालिका स्वतंत्र असल्यास नागरिकांना निष्पक्ष आणि निःपक्षपाती न्याय मिळू शकतो. तसेच न्यायपालिका शासनाच्या इतर अंगांच्या अधिकारांवर नियंत्रण ठेवू शकते.

७) कायद्याचे राज्य प्रस्थापित करणे - सत्ता विभाजनामुळे शासनाच्या सर्व संस्था कायद्याच्या मर्यादित राहून कार्य करतात. कोणतीही व्यक्ती किंवा संस्था कायद्यापेक्षा श्रेष्ठ नसते. त्यामुळे कायद्याचे राज्य (Rule of Law) प्रस्थापित होते आणि न्यायपूर्ण प्रशासनाला चालना मिळते.

८) उत्तरदायित्वाची निर्मिती - प्रत्येक अंगाची कार्ये निश्चित असल्यामुळे त्यांची जबाबदारीही स्पष्ट होते. शासनातील कोणती संस्था कोणत्या कार्यासाठी जबाबदार आहे हे सहज समजू शकते. त्यामुळे प्रशासन अधिक उत्तरदायी बनते.

९) कार्यक्षम आणि सुव्यवस्थित प्रशासन - कार्याचे विभाजन झाल्यामुळे शासनातील प्रत्येक अंग आपल्या कार्यावर लक्ष केंद्रित करू शकते. त्यामुळे प्रशासन अधिक कार्यक्षम, सुव्यवस्थित आणि परिणामकारक बनते. शासनाची उद्दिष्टे अधिक प्रभावीपणे साध्य होतात.

१०) लोकशाहीचे संरक्षण - मॉन्टेस्क्यू यांच्या सिद्धांताचे अंतिम उद्दिष्ट लोकशाहीचे संरक्षण करणे हे आहे. सत्तेचे विभाजन, नियंत्रण व संतुलन, न्यायपालिकेचे स्वातंत्र्य आणि नागरिकांच्या अधिकारांचे संरक्षण यांमुळे लोकशाही अधिक मजबूत आणि स्थिर बनते.

अशा प्रकारे मॉन्टेस्क्यू (Montesquieu) यांच्या सत्ता विभाजनाच्या सिद्धांताने आधुनिक लोकशाही शासनव्यवस्थेच्या विकासात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. शासनाच्या सत्तांचे विभाजन, प्रत्येक अंगाचे स्वतंत्र अस्तित्व, नियंत्रण व संतुलनाची व्यवस्था, न्यायपालिकेचे स्वातंत्र्य आणि व्यक्तिस्वातंत्र्याचे संरक्षण ही या सिद्धांताची प्रमुख वैशिष्ट्ये आहेत. या वैशिष्ट्यांमुळे सत्तेचे केंद्रीकरण रोखले जाते आणि शासन अधिक उत्तरदायी, पारदर्शक व कार्यक्षम बनते. म्हणूनच मॉन्टेस्क्यू यांचा सत्ता विभाजनाचा सिद्धांत हा आधुनिक लोकशाही व्यवस्थेचा एक मूलभूत आधार मानला जातो. नागरिकांच्या अधिकारांचे संरक्षण, कायद्याचे राज्य प्रस्थापित करणे आणि लोकशाही मूल्यांचे जतन करणे यासाठी या सिद्धांताचे महत्त्व आजही कायम आहे. त्यामुळे शासनामध्ये संतुलन, स्थैर्य आणि सुशासन निर्माण करण्यासाठी मॉन्टेस्क्यू यांच्या सत्ता विभाजनाच्या सिद्धांताला विशेष स्थान प्राप्त झाले आहे.

मॉन्टेस्क्यूच्या सत्ता विभाजनाच्या सिद्धांताचे महत्त्व

मॉन्टेस्क्यूचा सत्ता विभाजनाचा सिद्धांत आधुनिक राजकीय विचारांच्या इतिहासातील एक क्रांतिकारी सिद्धांत मानला जातो. या सिद्धांतानुसार शासनाची कायदे बनविणारी (विधिमंडळ), कायद्यांची अंमलबजावणी करणारी (कार्यकारी) आणि न्यायदान करणारी (न्यायमंडळ) ही तीन अंगे स्वतंत्र असावीत. कोणत्याही एका संस्थेकडे सर्व सत्ता केंद्रित झाल्यास व्यक्तिस्वातंत्र्य धोक्यात येते आणि हुकूमशाही निर्माण होण्याची शक्यता

वाढते. त्यामुळे लोकशाहीचे संरक्षण आणि नागरिकांच्या अधिकारांचे रक्षण करण्यासाठी सत्ता विभाजन आवश्यक आहे. सत्ता विभाजनाचे महत्त्व खालील मुद्द्यांच्या आधारावर स्पष्ट करता येईल.

१. आधुनिक लोकशाहीचा पाया : मॉन्टेस्क्यूच्या सत्ता विभाजनाच्या सिद्धांताने आधुनिक लोकशाही शासनव्यवस्थेला सैद्धांतिक अधिष्ठान प्रदान केले. लोकशाहीमध्ये सत्ता जनतेकडून प्राप्त होते; परंतु ती एका व्यक्ती किंवा संस्थेकडे केंद्रित न राहता विविध अंगांमध्ये विभागली गेली पाहिजे. या विचारामुळे शासनात संतुलन निर्माण होते आणि लोकशाही अधिक प्रभावीपणे कार्य करते. म्हणूनच सत्ता विभाजन हा आधुनिक लोकशाहीचा मूलभूत आधारस्तंभ मानला जातो. आधुनिक लोकशाही व्यवस्थेला सिद्धांतीक अधिष्ठान प्राप्त करून देण्यासाठी या सिद्धांताचे महत्त्व आहे.

२. नवोदित राष्ट्रांच्या राज्यघटनांवर प्रभाव : दुसऱ्या महायुद्धानंतर स्वतंत्र झालेल्या अनेक राष्ट्रांनी आपल्या राज्यघटनांची रचना करताना मॉन्टेस्क्यूच्या विचारांचा आधार घेतला. शासनातील विविध अंगांची कार्ये आणि अधिकार स्पष्टपणे निश्चित करण्यात आले. त्यामुळे प्रशासनात स्थैर्य, उत्तरदायित्व आणि पारदर्शकता निर्माण झाली. नव्या राष्ट्रांमध्ये लोकशाही मूल्ये रुजविण्यासाठी या सिद्धांताने महत्त्वपूर्ण योगदान दिले.

३. न्यायपालिकेच्या स्वातंत्र्याची हमी : सत्ता विभाजनामुळे न्यायपालिका कार्यकारी आणि विधिमंडळाच्या हस्तक्षेपापासून मुक्त राहते. न्यायाधीशांना स्वतंत्रपणे निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य मिळते. त्यामुळे न्यायदान निष्पक्ष, निर्भय आणि न्याय्य पद्धतीने होते. नागरिकांच्या मूलभूत हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी स्वतंत्र न्यायपालिका ही लोकशाहीची अपरिहार्य गरज आहे. या दृष्टीने सत्ता विभाजनाचा सिद्धांत अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो.

४. सत्तेच्या दुरुपयोगावर नियंत्रण : जेव्हा सर्व सत्ता एका व्यक्तीकडे किंवा संस्थेकडे एकवटते, तेव्हा तिचा गैरवापर होण्याची शक्यता वाढते. सत्ता विभाजनामुळे शासनाच्या प्रत्येक अंगाला मर्यादित अधिकार दिले जातात. त्यामुळे कोणतेही अंग निरंकुश बनू शकत नाही. परस्पर नियंत्रण आणि संतुलनाच्या व्यवस्थेमुळे सत्तेचा दुरुपयोग रोखला जातो. सत्तेचा दुरुपयोग रोखण्यासाठी सत्ता विभाजनाचा सिद्धांत अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो.

५. नागरिकांच्या स्वातंत्र्याचे संरक्षण : मॉन्टेस्क्यूच्या मते व्यक्तिस्वातंत्र्य हे लोकशाहीचे प्रमुख मूल्य आहे. सत्ता विभाजनामुळे शासनाची कोणतीही संस्था नागरिकांच्या स्वातंत्र्यावर मनमानी बंधने घालू शकत नाही. अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, धर्मस्वातंत्र्य, संघटन स्वातंत्र्य आणि इतर मूलभूत हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी हा सिद्धांत प्रभावी ठरतो. त्यामुळे नागरिक अधिक सुरक्षित आणि स्वतंत्र वातावरणात जीवन जगू शकतात यासाठी हा सत्ता विभाजनाचा सिद्धांत अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो.

अशा प्रकारे मॉन्टेस्क्यू यांचा सत्ता विभाजनाचा सिद्धांत हा लोकशाही शासनव्यवस्थेच्या विकासातील एक महत्त्वपूर्ण टप्पा मानला जातो. व्यक्तिस्वातंत्र्याचे संरक्षण, सत्तेच्या गैरवापरावर नियंत्रण आणि न्यायपालिकेचे स्वातंत्र्य या दृष्टीने या सिद्धांताचे मोठे योगदान आहे. तथापि, आधुनिक राज्यांच्या वाढत्या जबाबदाऱ्या आणि शासनातील परस्पर समन्वयाची गरज लक्षात घेता सत्ता विभाजनाची कठोर अंमलबजावणी व्यवहार्य ठरत नाही. त्यामुळे आजच्या काळात पूर्ण सत्ता विभाजनाऐवजी नियंत्रण व संतुलनासह सत्ता विभाजन ही संकल्पना अधिक उपयुक्त आणि व्यवहार्य मानली जात आहे. मॉन्टेस्क्यू (Montesquieu) यांचा सत्ता विभाजनाचा सिद्धांत आधुनिक लोकशाही व्यवस्थेतील अत्यंत महत्त्वाचा सिद्धांत मानला जातो. या सिद्धांतामुळे शासनसत्तेवर नियंत्रण

राहते, नागरिकांचे स्वातंत्र्य सुरक्षित राहते आणि न्यायव्यवस्था निष्पक्ष राहते. जरी पूर्ण सत्ता विभाजन व्यवहारात शक्य नसले तरी परस्पर नियंत्रण आणि संतुलन या तत्वांमुळे लोकशाही अधिक मजबूत आणि प्रभावी बनते.

मॉन्टेस्क्यूच्या सत्ता विभाजनाच्या सिद्धांताचे मूल्यमापन

मॉन्टेस्क्यू (Montesquieu) यांनी मांडलेला सत्ता विभाजनाच्या सिद्धांताचा मुख्य उद्देश हा आहे की, व्यक्तिस्वातंत्र्याचे संरक्षण, सत्तेचे केंद्रीकरण रोखणे आणि शासनामध्ये नियंत्रण व संतुलन निर्माण करणे. या सिद्धांताचा अनेक देशांच्या राज्यघटनांवर प्रभाव पडला. या सिद्धांताचे काही गुण आणि काही मर्यादाही आहेत. त्यामुळे त्याचे वस्तुनिष्ठ मूल्यमापन करणे आवश्यक ठरते.

अ) मॉन्टेस्क्यूच्या सत्ता विभाजनाच्या सिद्धांताचे गुण (Merits of Montesquieu's Theory of Separation of Powers)

१) व्यक्तिस्वातंत्र्याचे संरक्षण : मॉन्टेस्क्यूच्या मते, सत्ता एका हातात केंद्रित झाली तर ती जुलूमशाही आणि हुकूमशाहीला कारणीभूत ठरते. सत्ता विभाजनामुळे शासनाच्या विविध शाखा एकमेकांवर नियंत्रण ठेवतात. त्यामुळे नागरिकांच्या मूलभूत हक्कांवर आणि स्वातंत्र्यावर अतिक्रमण होण्याची शक्यता कमी होते. व्यक्तीला अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, विचारस्वातंत्र्य, धर्मस्वातंत्र्य आणि न्याय मिळण्याचा अधिकार सुरक्षित राहतो. म्हणून हा सिद्धांत व्यक्तिस्वातंत्र्याचा रक्षक मानला जातो.

२) सत्तेच्या गैरवापरास प्रतिबंध : जेव्हा संपूर्ण सत्ता एका व्यक्ती, पक्ष किंवा संस्थेकडे असते तेव्हा सत्तेचा गैरवापर होण्याची शक्यता वाढते. सत्ता विभाजनामुळे प्रत्येक शाखेच्या अधिकारांवर मर्यादा येतात. विधिमंडळ कायदे बनवते, कार्यपालिका त्यांची अंमलबजावणी करते आणि न्यायपालिका त्यांचे परीक्षण करते. त्यामुळे कोणतीही संस्था मनमानी निर्णय घेऊ शकत नाही. अशा प्रकारे हा सिद्धांत सत्तेच्या दुरुपयोगाला आळा घालतो. सत्ता विभाजनाच्या सिद्धांतामुळे सत्ता सत्ता एका व्यक्तीच्या आता मध्ये एकवटली जात नाही तसेच कोणतीही संस्था निरंकुश बनू शकत नाही. त्यामुळे सत्तेचा गैरवापर, भ्रष्टाचार आणि हुकूमशाहीला आळा बसतो.

३) नियंत्रण व संतुलनाची व्यवस्था (Checks and Balances) : सत्ता विभाजनाच्या सिद्धांतामुळे शासनामध्ये नियंत्रण आणि संतुलनाची प्रभावी व्यवस्था निर्माण होते. प्रत्येक शाखा इतर शाखांच्या कार्यावर लक्ष ठेवते आणि आवश्यकतेनुसार त्यांना नियंत्रित करते. त्यामुळे कोणत्याही शाखेला अमर्याद अधिकार मिळत नाहीत. शासन अधिक जबाबदार, उत्तरदायी आणि पारदर्शक बनते. आधुनिक लोकशाही व्यवस्थेत नियंत्रण व संतुलन ही संकल्पना अत्यंत महत्त्वाची मानली जाते. या सिद्धांतामुळे शासनाच्या विविध अंगांमध्ये नियंत्रण आणि संतुलन निर्माण होते. प्रत्येक व्यवस्था इतर कोणावरही कोणत्याही प्रमाणात नियंत्रण ठेवते, त्यामुळे शासन अधिक जबाबदार बनते.

४) न्यायपालिकेच्या स्वातंत्र्याला प्रोत्साहन : या सिद्धांताचा सर्वात महत्त्वाचा गुण म्हणजे न्यायपालिकेचे स्वातंत्र्य. न्यायपालिका कार्यपालिका किंवा विधिमंडळाच्या दबावाखाली नसल्यामुळे ती निष्पक्षपणे न्यायदान करू शकते. नागरिकांच्या हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी आणि शासनाच्या बेकायदेशीर कृतींना आळा घालण्यासाठी स्वतंत्र न्यायपालिका आवश्यक असते. त्यामुळे कायद्याचे राज्य टिकून राहते आणि न्यायव्यवस्थेवर लोकांचा

विश्वास दृढ होतो. स्वतंत्र न्यायपालिका नागरिकांना निष्पक्ष न्याय देऊ शकते. त्यामुळे कायद्याचे राज्य टिकून राहते.

५) **आदर्श न्यायव्यवस्थेची निर्मिती :** स्वतंत्र आणि निष्पक्ष न्यायपालिका असल्यामुळे न्यायदान प्रक्रिया अधिक प्रभावी बनते. न्यायालये कोणत्याही राजकीय दबावाशिवाय निर्णय देऊ शकतात. त्यामुळे सर्व नागरिकांना समान न्याय मिळण्याची शक्यता वाढते. न्यायव्यवस्थेतील निष्पक्षता, पारदर्शकता आणि विश्वासार्हता वाढून आदर्श न्यायव्यवस्था निर्माण होण्यास मदत होते.

६) **लोकशाहीचे बळकटीकरण :** हा सिद्धांत लोकशाही मूल्यांचे संरक्षण करतो आणि शासन अधिक पारदर्शक व उत्तरदायी बनवतो. लोकशाहीचे यश हे सत्तेच्या मर्यादित वापरावर आणि उत्तरदायित्वावर अवलंबून असते. सत्ता विभाजनामुळे शासनाच्या सर्व शाखा संविधानाच्या चौकटीत कार्य करतात. नागरिकांचे अधिकार सुरक्षित राहतात आणि शासन लोकाभिमुख बनते. त्यामुळे लोकशाही मूल्ये अधिक मजबूत होतात. अनेक आधुनिक लोकशाही राष्ट्रांनी या तत्वाचा स्वीकार केला आहे.

७) **कायदेनिर्मितीचे कार्य :** विधिमंडळाला स्वतंत्रपणे कायदे करण्याची जबाबदारी दिल्यामुळे कायदेनिर्मितीची प्रक्रिया अधिक प्रभावी बनते. कार्यपालिका आणि न्यायपालिका या कामात थेट हस्तक्षेप करू शकत नाहीत. त्यामुळे कायद्यांवर सखोल चर्चा, विचारविनिमय आणि परीक्षण होऊन अधिक गुणवत्तापूर्ण कायदे तयार होतात. यामुळे प्रशासन कार्यक्षम बनते आणि जनहिताचे संरक्षण होते. मॉन्टेस्क्यूचा सत्ता विभाजनाचा सिद्धांत व्यक्तिस्वातंत्र्याचे संरक्षण, सत्तेच्या गैरवापरास प्रतिबंध, नियंत्रण व संतुलनाची व्यवस्था, न्यायपालिकेचे स्वातंत्र्य, आदर्श न्यायव्यवस्था, लोकशाहीचे बळकटीकरण आणि प्रभावी कायदेनिर्मिती यांसाठी अत्यंत उपयुक्त ठरला आहे.

मॉन्टेस्क्यूच्या सत्ता विभाजनाच्या सिद्धांताचे दोष (मर्यादा) :

१) **पूर्ण सत्ता विभाजन अशक्य :** मॉन्टेस्क्यूने शासनाच्या विधिमंडळ, कार्यपालिका आणि न्यायपालिका या तीन शाखांमध्ये पूर्णपणे सत्ता विभाजित करण्याची कल्पना मांडली. परंतु प्रत्यक्षात कोणत्याही राज्यात संपूर्ण सत्ता विभाजन शक्य होत नाही. शासनाची कार्ये परस्परांशी संबंधित असल्यामुळे प्रत्येक शाखेला काही प्रमाणात इतर शाखांच्या कार्यात सहभाग घ्यावा लागतो. उदाहरणार्थ, कार्यपालिका अनेकदा अध्यादेश काढून कायदेनिर्मितीचे कार्य करते, तर न्यायपालिका कायद्यांचे स्पष्टीकरण देताना अप्रत्यक्षपणे कायदेनिर्मितीचे कार्य करते. त्यामुळे पूर्ण सत्ता विभाजन ही एक आदर्श कल्पना असून तिची अंमलबजावणी व्यवहारात करणे कठीण ठरते. प्रत्यक्षात शासनाची विविध अंगे पूर्णपणे स्वतंत्र राहू शकत नाहीत. प्रशासन सुरळीत चालण्यासाठी त्यांच्यात परस्पर सहकार्य आवश्यक असते.

२) **कार्यातील संघर्षाची शक्यता :** सत्ता विभाजनामुळे शासनाच्या विविध शाखा स्वतंत्रपणे कार्य करतात. मात्र या स्वातंत्र्यामुळे अनेकदा शाखांमध्ये अधिकारक्षेत्राबाबत संघर्ष निर्माण होऊ शकतो. विधिमंडळ, कार्यपालिका आणि न्यायपालिका यांच्यात मतभेद निर्माण झाल्यास शासनाची निर्णयप्रक्रिया मंदावते. परस्पर अविश्वास आणि संघर्षामुळे प्रशासनातील समन्वय कमी होऊन सार्वजनिक हिताची कामे रखडू शकतात. त्यामुळे सत्ता विभाजनामुळे सहकार्याऐवजी संघर्षाची परिस्थिती निर्माण होण्याची शक्यता असते. शासनाच्या अंगांमध्ये अधिकारांच्या सीमांबाबत मतभेद निर्माण होऊ शकतात. त्यामुळे निर्णयप्रक्रियेत विलंब होण्याची शक्यता असते.

३) **आधुनिक कल्याणकारी राज्यासाठी अपुरेपणा** : आजचे राज्य केवळ कायदा व सुव्यवस्था राखण्यापुरते मर्यादित नसून शिक्षण, आरोग्य, रोजगार, सामाजिक सुरक्षा आणि आर्थिक विकास यांसारख्या अनेक जबाबदाऱ्या पार पाडते. या सर्व कार्यासाठी शासनाच्या विविध शाखांमध्ये सतत समन्वय आणि सहकार्य आवश्यक असते. मॉन्टेस्क्यूचा सिद्धांत मात्र शाखांच्या स्वतंत्रतेवर भर देतो. त्यामुळे आधुनिक कल्याणकारी राज्याच्या वाढत्या जबाबदाऱ्या आणि गरजा पूर्ण करण्यासाठी हा सिद्धांत काही प्रमाणात अपुरा ठरतो. आजच्या कल्याणकारी राज्यात शासनाची कार्ये मोठ्या प्रमाणात वाढली आहेत. त्यामुळे शासनाच्या विविध अंगांमध्ये समन्वय आवश्यक असतो. कठोर सत्ता विभाजन व्यवहार्य ठरत नाही.

४) **संसदीय शासन पद्धतीशी विसंगती** : मॉन्टेस्क्यूचा सिद्धांत विशेषतः अध्यक्षांय शासनपद्धतीसाठी अधिक उपयुक्त मानला जातो. परंतु भारत, ब्रिटन यांसारख्या संसदीय लोकशाहीमध्ये कार्यपालिका ही विधिमंडळातूनच निर्माण होते आणि ती त्याच्याप्रती उत्तरदायी असते. त्यामुळे या व्यवस्थेत सत्ता विभाजनापेक्षा सत्तेचे समन्वय आणि सहकार्य अधिक महत्त्वाचे असते. म्हणून संसदीय शासनपद्धतीमध्ये मॉन्टेस्क्यूच्या सिद्धांताचे शुद्ध स्वरूप आढळून येत नाही, ही त्याची एक महत्त्वाची मर्यादा आहे.

५) **कार्यक्षमतेवर परिणाम** : शासनाच्या प्रत्येक शाखेवर स्वतंत्र नियंत्रण आणि मर्यादा असल्यामुळे निर्णय घेण्याची प्रक्रिया अधिक वेळखाऊ बनू शकते. एखाद्या धोरणाची अंमलबजावणी करण्यासाठी अनेक संस्थांची मंजूरी आणि सहकार्य आवश्यक ठरते. यामुळे प्रशासनात विलंब, दिरंगाई आणि कार्यक्षमता कमी होण्याची शक्यता वाढते. विशेषतः आपत्कालीन परिस्थितीत तात्काळ निर्णय घेणे आवश्यक असताना सत्ता विभाजनामुळे शासनाची गती मंदावू शकते. त्यामुळे काही विद्वानांच्या मते हा सिद्धांत कार्यक्षम प्रशासनाच्या दृष्टीने नेहमीच उपयुक्त ठरत नाही. अत्यधिक विभाजनामुळे शासनाच्या निर्णयप्रक्रियेत विलंब होऊ शकतो आणि प्रशासनाची गती कमी होऊ शकते. निर्णय प्रक्रियेत विलंब परस्पर नियंत्रणामुळे निर्णय घेण्यास उशीर होऊ शकतो.

६. **केवळ लोकशाही राज्यांना उपयुक्त** : सत्ताविभाजन सिद्धांत साम्यवादी शासनपद्धतीत आढळत नाही. लोकशाही राज्यात कमी-अधिक प्रमाणात सत्ताविभाजनाचे तत्त्व स्वीकारले जाते. परंतु रशिया, चीन यांसारख्या साम्यवादी देशांत तसेच हुकूमशाहीत सत्ताविभाजनाचे तत्त्व स्वीकारले जात नाही. तेथे एकपक्ष पद्धती असते. सत्ता सर्वंकष असते. एखादी व्यक्ती किंवा व्यक्तिसमूह सत्तेच्या केंद्रस्थानी असते. सत्तेचे केंद्रीकरण होऊन सत्ताप्रमुख शासनाची सर्व कार्ये आपल्या इच्छेप्रमाणे करीत असतो. थोडक्यात, लष्करशाही, हुकूमशाही, साम्यवादी अशा शासनपद्धतीत सत्ताविभाजनाच्या तत्त्वाला पूर्णपणे हरताळ फासला जातो. केवळ लोकशाही राज्यांनाच सत्ताविभाजनाचे तत्त्व उपयुक्त ठरते असा निष्कर्ष काढणे योग्य ठरते.

७. **सत्ताविभाजनाने अकार्यक्षमता वाढते** : सत्ताविभाजनाच्या तत्त्वाचा स्वीकार काटेकोरपणे केला गेला तर प्रत्येक विभाग आपापल्या क्षेत्रापुरतेच कार्य करीत असतो. प्रत्येक विभाग स्वतंत्रपणे कार्य करतो आणि इतर दोन विभागांशी कोणताही संबंध ठेवीत नाही. वास्तविक, कायदेनिर्मितीसाठी कायदेमंडळाला कार्यकारी मंडळाचे सहकार्य घ्यावे लागते. तसेच कायद्यांची योग्य प्रकारे अंमलबजावणी करण्यासाठी कार्यकारी मंडळ योग्य असेच

कायदे, नियम कायदेमंडळाकडून करवून घ्यावे लागतात. परंतु सत्ताविभाजनामुळे प्रत्येक विभाग दुसऱ्या विभागापासून पूर्णपणे वेगळा राहून कार्य करतो. त्यामुळे शासनसंस्थेच्या विभागात अकार्यक्षमता व कुंठितपणा वाढतो. जे. एस. मिल. यांच्या मते, शासनसंस्थेच्या विभागांचा एकमेकांपासूनचा अलगपणा असणे म्हणजे अकार्यक्षमता (Inefficiency) आणि कुंठितपणा (Deadlocks) निर्माण होणे होय. प्रो. लास्की यांच्या मते, 'सत्ताविभाजनामुळे शासनसंस्थेच्या विभागांत संघर्ष, संशयितपणा आणि मत्सर वाढतो. अंतर्गत भांडणे, हेवे-दावे यामुळे सरकार अकार्यक्षम व अयशस्वी बनते.'

८. व्यक्तिस्वातंत्र्य हे सत्ताविभाजनावर अवलंबून नसते : व्यक्तिस्वातंत्र्याचे रक्षण सत्ताविभाजनामुळे होते हे मॉटिस्क्यूचे विचार पूर्णपणे मान्य करता येणार नाहीत. कारण संसदीय शासनपद्धती असणाऱ्या लोकशाही देशात (भारत, जपान, इंग्लंड, फ्रान्स) कायदेमंडळ आणि कार्यकारी मंडळ या दोन विभागांत अत्यंत जवळचे संबंध असतात, ते परस्परावलंबी असतात, तरीपण तेथील जनता स्वातंत्र्याचा उपभोग उत्तम प्रकारे घेताना दिसते. न्यायालयीन स्वातंत्र्य, कायद्याचे राज्य, आर्थिक समता, मूलभूत अधिकार, लोकशाहीविषयीचे आकर्षण, सामाजिक न्याय इत्यादी घटकांमुळे लोकांना व्यक्तिस्वातंत्र्याचा आस्वाद घेता येतो. वरील घटकांअभावी केवळ सत्ताविभाजनाने व्यक्तिस्वातंत्र्य प्राप्त करता येणार नाही.

९. सत्तेचे विभाजन नसून ही कार्याची वाटणी (विभाजन) आहे : सत्तेचे विभाजन (Separation of Powers) हे चुकीचे नाव (Misnomer) आहे. कारण हा सिद्धांत खरोखरच कार्याचे विभाजन करताना दिसतो. शासकीय सत्ता (Unit) हे एक कार्य असून शासनसंस्थेच्या कार्याचे विभाजन (Separation of functions) तीन विभागांत केलेले आहे. कायदेनिर्मिती, त्यांची अंमलबजावणी आणि त्यासंबंधीचे न्यायदान ही तिन्ही कार्ये शासनाची कार्ये होत. तेव्हा शासनाच्या कार्याच्या विभाजनाला सत्तेचे विभाजन म्हणणे योग्य होणार नाही.

अशा प्रकारे मॉटिस्क्यूच्या सत्ताविभाजनाच्या सिद्धांतावर टीका होत असली तरी या सिद्धांताचे महत्त्व नाकारून चालणार नाही. आधुनिक काळात राज्याचे कार्यक्षेत्र व्यापक बनत चालले आहे. नियोजन, विकास योजना, सामूहिक विकास, कल्याणकारी राज्य यामुळे शासनाचे कार्य अधिक व्यापक झाले आहे. साहजिकच शासनाच्या तिन्ही विभागांत परस्पर सहकार्य, सामंजस्य वाढू लागले आहे. मॉटिस्क्यूलासुद्धा पूर्ण सत्ताविभाजनाची अपेक्षा नव्हती. त्याला आपल्या सिद्धांताच्या मर्यादा माहीत होत्या. तत्कालीन फ्रेंच राजेशाहीला शह बसावा आणि इंग्लंडप्रमाणे फ्रेंच जनतेला व्यक्तिस्वातंत्र्य उपभोगता यावे या उद्देशाने मॉटिस्क्यूने सत्ताविभाजनाचा सिद्धांत मांडलेला आहे. अमेरिकन विचारवंतांनी याचसाठी सत्तेचे नियंत्रण आणि संतुलन या तत्त्वाचा स्वीकार केला. त्यामुळे सत्ताविभाजनात फारशी बाधा निर्माण झाली नाही.

सत्तेचे नियंत्रण व समतोलन तत्त्व (Principle of Checks and Balances)

अमेरिकेच्या घटनाकारांनी मॉटिस्क्यूच्या सिद्धांताचा अवलंब करताना सत्तेचे नियंत्रण व समतोल तत्त्व अमलात आणले आहे. या संदर्भात प्रा. कार्ल फ्रेडरिक म्हणतात, शासनसंस्थेच्या प्रत्येक विभागालाच त्याच्या सत्तेचा प्रमुख हिस्सा दिल्यानंतर इतर विभागांना त्यात सत्तेचा भाग दिला जातो. कायदेमंडळाला त्याच्या सत्तेचा

प्रमुख हिस्सा प्रथम दिला जातो व त्याला मदत म्हणून काही सत्ता कार्यकारी मंडळाकडे दिली जाते. त्यामुळे एकीकडे सत्तेचे नियंत्रण होते व दुसरीकडे संतुलन राहण्यासही मदत होते. सत्तेचे काटेकोर विभाजन शक्य नसते व आवश्यकही ठरत नाही. शासनसंस्थेच्या प्रत्येक घटकाला दुसऱ्या घटकाचे सहकार्य घेऊनच कार्य करावे लागते. तसेच, एकाच घटकाकडे सर्व सत्ता जाऊ नये म्हणून दुसऱ्या विभागाचे त्यावर नियंत्रण असणे आवश्यक असते. राज्यघटनेनुसार सर्व घटकांचे अधिकारक्षेत्र निश्चित झालेले असते. कोणत्याही घटकांचे दुसऱ्या घटकांवर आक्रमण होऊ नये अशी तरतूद करण्यात आलेली असते. अशा तरतुदीला 'सत्तेचा समतोल' (Balance of Powers) असे म्हटले जाते. त्याचप्रमाणे शासनसंस्थेचा प्रत्येक घटक दुसऱ्या घटकांवर काही प्रमाणात नियंत्रण ठेवीत असतो त्यामुळे प्रत्येक घटकाचे कार्यक्षेत्र ठरावीक मर्यादित चालते. यालाच 'सत्तेचे नियंत्रण' (Check of Powers) असे म्हटले जाते. अशा प्रकारे समतोल व नियंत्रण या तत्त्वाचा अवलंब करून प्रत्येक घटकाची कार्यक्षमता वाढविण्याचा प्रयत्न केला जातो. उदाहरणार्थ, अमेरिकेत कायदेमंडळाने केलेला कायदा घटनेशी सुसंगत आहे की नाही हे निश्चित करण्याचा अधिकार न्यायालयांना देण्यात आला आहे, अशा अधिकाराला न्यायालयीन पुनर्विलोकन असे म्हणतात. हे यापूर्वी आपण पाहिले आहेच. त्याचप्रमाणे (१) अध्यक्षांना देण्यात आलेला नकाराधिकार (२) अध्यक्षविरुद्ध प्रतियोगाचा खटला चालविण्याचा अधिकार अमेरिकन काँग्रेसला असणे ही नियंत्रण व समतोलाची उदाहरणे आहेत. थोडक्यात, शासन संस्थेच्या कोणत्याही घटकाकडून सत्तेचा दुरुपयोग केला जाऊ नये व त्याचे अधिकार मर्यादित राहावे यासाठी सत्तेचा समतोल व नियंत्रण हे तत्त्व स्वीकारण्यात या सिद्धांतामध्ये स्वीकारण्यात आलेली आहे. मॉन्टेस्क्यूचा सत्ता विभाजनाचा सिद्धांत लोकशाही आणि स्वातंत्र्याच्या संरक्षणासाठी महत्त्वाचा असला तरी पूर्ण सत्ता विभाजनाची अशक्यता, शाखांमधील संघर्ष, आधुनिक कल्याणकारी राज्यासाठी अपुरेपणा, संसदीय शासनपद्धतीशी विसंगती आणि कार्यक्षमतेवरील परिणाम या कारणांमुळे त्याच्या मर्यादा स्पष्ट होतात. त्यामुळे आधुनिक राज्यव्यवस्थांमध्ये शुद्ध सत्ता विभाजनाऐवजी नियंत्रण व संतुलनासह समन्वय या तत्त्वाचा स्वीकार करण्यात आलेला दिसून येतो.

समारोप

मॉन्टेस्क्यू (Montesquieu) यांनी मांडलेला सत्ता विभाजनाचा सिद्धांत आधुनिक लोकशाही व्यवस्थेतील एक महत्त्वपूर्ण सिद्धांत मानला जातो. शासनाच्या कायदेमंडळ, कार्यपालिका आणि न्यायपालिका या तीन सत्तांचे विभाजन करून सत्तेचे केंद्रीकरण टाळावे आणि नागरिकांच्या स्वातंत्र्याचे संरक्षण करावे, हा या सिद्धांताचा मुख्य उद्देश होता. या तत्त्वामुळे शासनसत्तेवर नियंत्रण राहून हुकूमशाहीला प्रतिबंध करण्यास मदत झाली. मॉन्टेस्क्यूच्या विचारांचा प्रभाव विशेषतः United States च्या राज्यघटनेवर दिसून येतो. आधुनिक लोकशाही व्यवस्थेमध्ये पूर्ण सत्ता विभाजन व्यवहारात शक्य नसले तरी परस्पर नियंत्रण आणि संतुलन या तत्त्वांमुळे शासन अधिक उत्तरदायी आणि प्रभावी बनते. त्यामुळे मॉन्टेस्क्यूचा सत्ता विभाजनाचा सिद्धांत आजही लोकशाही शासनपद्धतीचा आधारस्तंभ मानला जातो.

स्वयं अध्ययन प्रश्न - २

१) सत्ता विभाजनाचा सिद्धांत या विचारवंताने मांडला आहे.

अ) प्लेटो

ब) रूसो

क) मॉन्टेस्क्यू

ड) लॉक

२) मॉन्टेस्कोयूने सत्ता विभाजनाचा सिद्धांत आपल्या या ग्रंथात मांडला आहे.

अ) Social Contract

ब) Republic

क) The Spirit of Laws

ੳ) Leviathan

३) मॉन्टेस्क्यूच्या मते कोणत्या सत्तेचे विभाजन साठी आवश्यक आहे.

अ) शासनसत्ता

ब) आर्थिक सत्ता

क) धार्मिक सत्ता

ड) सामाजिक सत्ता

४) मॉन्टेस्क्यूने सत्ता विभाजनाचा सिद्धांत या देशाच्या शासनपद्धतीच्या अभ्यासातून मांडला.

अ) फ्रान्स

બ) અમેરિકા

क) रशिया

ਡ) ਇੰਗਲੈਂਡ

५) मॉन्टेस्व्यूचा सत्ता विभाजनाचा सिद्धांत हा व्यवस्थेचा आधार मानला जातो.

अ) लोकशाहीचा

ब) हुकुमशहाचा

क) महाजनशाहीचा

ड) यापैकी नाही पाया

૩.૨.૩. ક) અમેરિકેતીલ સત્તા વિભાજન (Separation of Powers in USA)

आधुनिक लोकशाही शासन व्यवस्थेमध्ये सत्ता विभाजनाला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे शासनाची सर्व सत्ता एका व्यक्तीकडे किंवा संस्थेकडे केंद्रित होऊ नये आणि नागरिकांचे स्वातंत्र्य सुरक्षित रहावे यासाठी सत्ता विभाजनाची संकल्पना फ्रेंच विचारवंत मॉन्टेस्क्यू यांनी स्पष्ट केली आहे. या सत्ता विभाजनाच्या सिद्धांताचा प्रभाव अमेरिकेच्या राज्यघटनेवर दिसून येतो. अमेरिकेमध्ये शासनाच्या प्रमुख सत्तांचे स्पष्ट विभाजन करण्यात आले असून या मध्ये नियंत्रण व सत्ता संतुलन या तत्त्वाचा अंगीकार करून परस्पर शासन संस्थेमध्ये नियंत्रणाची व्यवस्था निर्माण करण्यात आली आहे. संघराज्य शासन पद्धतीचे उत्तम उदाहरण म्हणून 'युनायटेड स्टेट ऑफ अमेरिका' या राज्याचे नाव घेतले जाते असे मत सी.एफ स्ट्रॉंग यांनी व्यक्त केले आहे. कारण जगातील संघराज्यात्मक शासन पद्धतीचा पहिला प्रयोग अमेरिकेत सुरू झाला. अमेरिकन संघराज्याची निर्मिती २०० वर्षांपूर्वी झाली असून इ.स.वी. सन १७७८ मध्ये फिडाल्फिया येथे १३ संस्थाने (राज्य) एकत्र येऊन संघराज्याचे संविधान निर्माण करण्यात आली. १७८९ मध्ये संविधानाची प्रत्यक्ष अमलबजावणी सुरू होऊन संघराज्य शासन पद्धतीची निर्मिती

करण्यात आली. पहिल्या कालावधीमध्ये १३ राज्य मिळून निर्माण झालेल्या या संघराज्यात सध्या ५० घटक राज्य आहेत. अमेरिकेतील संघराज्य पद्धतीचा स्वीकार केला असला तरी संविधानात संघराज्यात्मक (Federal) किंवा संघराज्य (Federation) असा उल्लेख कोठेही आढळून आलेला दिसून येत नाही. परंतु अमेरिका हा देश 'अमेरिकेची संयुक्त संस्थाने' (United states of -merica) या नावाने ओळखला जातो. 'युनायटेड स्टेट' किंवा 'यु.एस.ए' असा उल्लेख नेहमी करण्यात येत असला तरी के.सी. व्हीयर यांच्या मते अमेरिकेचे आधुनिक संघराज्याची कल्पना निश्चित केलेली असली तरी अमेरिकन संविधानाने मध्यवर्ती सरकार व राज्य सरकार यामध्ये अशा प्रकारे सत्ता विभागणी केलेली आहे की ज्यामुळे या दोन्ही शासन संस्था आपापल्या क्षेत्रात स्वातंत्र्य व समान दर्जाच्या राहू शकतात.

अमेरिकेतील सत्ता विभाजन पाहत असताना अमेरिकेतील संघराज्य निर्मिती बाबत आपल्याला विचार करावा लागेल प्रथमतः संघराज्य निर्मितीला ज्या गोष्टींची आवश्यकता असते त्या गोष्टी अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानांमध्ये दिसून येत होत्या त्यामुळे अमेरिकन संघराज्य अधिक भक्कम स्वरूपाची बनले. यामध्ये पहिली गोष्ट म्हणजे संघराज्य निर्माण करण्याची इच्छा अमेरिकेतील सर्व वसाहती राज्यात निर्माण झाली होती. आपले स्वातंत्र्य व अस्तित्व टिकून धरण्यासाठी आणि आपला सर्वांगीण विकास यावा या उद्देशाने ही राज्य एकत्र आली होती. तसेच समान धोरण, समान दर्जा, राजकीय जागृती व नेतृत्व इत्यादी गोष्टी लाभल्यामुळे अमेरिकेचे संघराज्य निर्माण झाले. अमेरिकेतील सत्ता विभाजन पाहत असताना संघराज्य निर्माण करताना संघराज्य शासन पद्धतीची प्रमुख तीन वैशिष्ट्ये पाहणे येथे आवश्यक आहे.

- १) केंद्र सरकार व घटक राज्य यात अधिकार सत्तेची विभागणी
- २) लिखित व परिदृढ स्वरूपाची राज्यघटना
- ३) सर्वश्रेष्ठ न्यायालय

अमेरिकेतील सत्ता विभाजन आणि अमेरिकन संघराज्याची ही तीन वैशिष्ट्ये अमेरिकेच्या राज्यपद्धतीच्या शासन व्यवस्थे बाबत आपल्याला माहिती देतात त्यामुळे खऱ्या अर्थाने अमेरिकेत संघराज्य आहे असे म्हणता येईल. मध्यवर्ती सत्ता व घटक राज्य यांच्या अधिकाराची विभागणी केलेली आहे त्यांनी कोणत्या गोष्टी कराव्यात आणि कोणत्या गोष्टी करू नयेत याचे स्पष्ट चित्र घटनेत आढळून येते. अमेरिकेची घटना लिखित व ताठर स्वरूपाची असल्याने काँग्रेस घटक राज्यांच्या अधिकारात हस्तक्षेप करू शकत नाही आणि जर तसा प्रयत्न झाला तर सर्वोच्च न्यायालय आपल्या पुनर्विलोकनाच्या अधिकाराद्वारे तो प्रयत्न हाणून पाडते. त्यामुळे मध्यवर्ती सत्ता आणि घटक राज्य किंवा घटक राज्य राज्यातील संघर्ष मतभेद निर्माण झाली तर ते मिटवण्याचे कार्य सर्वोच्च न्यायालय करित असते. अशा रीतीने अमेरिकेतील संघराज्य पद्धतीची वैशिष्ट्ये पाहिली असता अमेरिकेतील शासन व्यवस्थेतील सत्ता विभाजन आपल्याला समजून येते. याशिवाय घटक राज्याचे समान प्रतिनिधित्व, दुहेरी नागरिकत्व, समान दर्जा, राज्यघटना निर्मितीचे स्वातंत्र्य इत्यादी गोष्टीमुळे संघराज्य पद्धतीने अमेरिकेतील सत्ता विभाजन अधिक दृढ झालेले आपल्याला पाहावयास मिळते.

अमेरिकेतील संघराज्य शासनपद्धतीतील सत्ता विभाजन पाहत असताना अमेरिकेच्या राज्यघटनेने मॉन्टीस्क्यूच्या सत्ता विभाजन सिद्धांताचा स्वीकार केलेला दिसून येतो. सत्ता विभाजन म्हणजे व्यक्ती स्वातंत्र्य

सुरक्षित राहण्यासाठी शासनाचे तीन विभाग कायदेमंडळ कार्यकारी मंडळ व न्यायमंडळ एकमेकांपासून स्वातंत्र्य राहून आपले कार्य करीत राहणे होय. या तीन विभागापैकी दोन विभाग किंवा तिन्ही विभाग एकाच व्यक्तीच्या किंवा व्यक्ती समूहाच्या ठिकाणी केंद्रित झाले तर त्याचा व्यक्ती स्वातंत्र्याला धोका निर्माण होऊ शकतो. म्हणून शासनाचे हे तीन विभाग पूर्णपणे स्वातंत्र्य ठेवणे आवश्यक आहे. अमेरिकन राज्यघटनेने या सत्ता विभाजन तत्वाचा स्वीकार करून अध्यक्ष काँग्रेस व सर्वोच्च न्यायालय यांना आपापल्या क्षेत्रात स्वातंत्र्य दिलेले दिसून येते. प्रामुख्याने अमेरिकेतील घटना निर्मात्यांनी सत्ता विभाजनाच्या तत्वाचा पुरस्कार व्यक्ती स्वातंत्र्याच्या जोपासण्यासाठी केलेला दिसून येतो. विशेषतः जेम्स मेडिसन यांनी या तत्वाचा फार आग्रह धरला होता कायदेमंडळ कार्यकारी मंडळ व न्याय मंडळ या तीन सत्ता एका ठिकाणी एकवटल्या तर अन्यायी जुलमी सत्ता निर्माण होऊन व्यक्तीचे स्वातंत्र्य धोक्यातील असे स्पष्ट मत त्यांनी मांडले. अमेरिकेच्या राज्यघटनेत कलम १, २ व ३ यामध्ये अनुक्रमे कायदेविषयक, कार्यकारी विषयक आणि न्याय विषयक अधिकारांचे स्पष्टीकरण करून प्रत्येक विभाग स्वतंत्रपणे कार्य करू शकेल असे स्पष्ट करून अमेरिकन घटनाकारांनी शासन व्यवस्थेमध्ये सत्ता विभाजनाचा स्वीकार केलेला दिसून येतो.

अमेरिकेतील सत्ता विभाजनाची संकल्पना

अमेरिकेतील सत्ता विभाजन (Separation of Powers) ही शासनव्यवस्थेची एक मूलभूत संकल्पना आहे. या संकल्पनेनुसार शासनाची सत्ता एका व्यक्ती किंवा संस्थेकडे केंद्रित न राहता ती विधिमंडळ (Legislature), कार्यपालिका (Executive) आणि न्यायपालिका (Judiciary) या तीन स्वतंत्र शाखांमध्ये विभागली जाते. या तत्वाचा मुख्य उद्देश सत्तेचे केंद्रीकरण रोखणे, नागरिकांच्या स्वातंत्र्याचे संरक्षण करणे आणि शासनामध्ये संतुलन निर्माण करणे हा आहे. अमेरिकेच्या संविधान निर्मात्यांवर फ्रेंच विचारवंत मॉन्टेस्क्यू (Montesquieu) यांच्या सत्ता विभाजनाच्या सिद्धांताचा मोठा प्रभाव होता. त्यांनी शासनाच्या तीनही सत्तांचे विभाजन करण्यावर भर आहे. त्यानुसार अमेरिकेच्या संविधानात विधिमंडळाला कायदे करण्याचे, कार्यपालिकेला कायद्यांची अंमलबजावणी करण्याचे आणि न्यायपालिकेला कायद्यांचे स्पष्टीकरण व न्यायदान करण्याचे अधिकार देण्यात आले आहेत.

अमेरिकेतील सत्ता विभाजनाची संकल्पना केवळ अधिकारांच्या विभागणीपुरती मर्यादित नसून. या व्यवस्थेमध्ये नियंत्रण आणि संतुलन (Checks and Balances) ही संकल्पना देखील समाविष्ट करण्यात आली आहे. प्रत्येक शाखेला इतर शाखांच्या कार्यावर काही प्रमाणात नियंत्रण ठेवण्याचे अधिकार दिले आहेत. उदाहरणार्थ, राष्ट्राध्यक्ष काँग्रेसने मंजूर केलेल्या विधेयकावर व्हेटो घालू शकतात, काँग्रेस राष्ट्राध्यक्षांवर महाभियोग चालवू शकते आणि सर्वोच्च न्यायालय कायदे किंवा कार्यकारी आदेश घटनाबाह्य ठरवू शकते. अशा प्रकारे अमेरिकेतील सत्ता विभाजनाची संकल्पना ही स्वातंत्र्य, उत्तरदायित्व, नियंत्रण आणि संतुलन या तत्वांवर आधारित आहे. या व्यवस्थेमुळे कोणतीही शाखा निरंकुश बनत नाही, संविधानाचे सर्वोच्चत्व टिकून राहते आणि नागरिकांच्या मूलभूत अधिकारांचे प्रभावी संरक्षण होते. त्यामुळे अमेरिकेतील सत्ता विभाजन हे आधुनिक लोकशाही शासनव्यवस्थेचे एक आदर्श उदाहरण मानले जाते.

अमेरिकेतील शासन व्यवस्थेमधील सत्ता विभाजन

अमेरिकेची शासनव्यवस्था सत्ता विभाजनाच्या तत्वावर आधारित आहे. अमेरिकेच्या संविधान निर्मात्यांनी

मॉन्टेस्क्यूच्या सत्ता विभाजनाच्या सिद्धांताचा स्वीकार करून शासनाच्या अधिकारांचे विधिमंडळ, कार्यपालिका आणि न्यायपालिका या तीन स्वतंत्र शाखांमध्ये विभाजन केले आहे. यामागील मुख्य उद्देश सत्तेचे केंद्रीकरण रोखणे, व्यक्तिस्वातंत्र्याचे संरक्षण करणे आणि लोकशाही मजबूत करणे हा आहे.

१. विधिमंडळ (Legislature) : अमेरिकेतील विधिमंडळाला काँग्रेस (Congress) असे म्हणतात. काँग्रेसचे दोन सभागृह आहे. सिनेट (इशपरीश) आणि प्रतिनिधीगृह (House of Representatives). कायदे तयार करणे, कर आकारणी करणे, अर्थसंकल्प मंजूर करणे आणि राष्ट्रीय धोरणे निश्चित करणे ही त्याची प्रमुख कार्ये आहेत. अमेरिकेतील विधिमंडळ हे कार्यपालिकेपासून स्वतंत्र आहे.

२. कार्यपालिका (Executive) : अमेरिकेचे राष्ट्राध्यक्ष हे कार्यपालिकेचे प्रमुख असतात. राष्ट्राध्यक्षांची निवड थेट विधिमंडळाकडून होत नाही. कायद्यांची अंमलबजावणी करणे, प्रशासन चालविणे, परराष्ट्र धोरण निश्चित करणे आणि सैन्याचे नेतृत्व करणे ही त्यांची प्रमुख कार्ये आहेत. राष्ट्राध्यक्षांना काँग्रेसने मंजूर केलेल्या विधेयकांवर व्हेटो वापरण्याचा अधिकार आहे.

३. न्यायपालिका (Judiciary) : अमेरिकेची न्यायपालिका स्वतंत्र असून तिच्या सर्वोच्च स्थानी सर्वोच्च न्यायालय (Supreme Court) आहे. संविधानाचा अर्थ स्पष्ट करणे, कायद्यांचे घटनात्मक परीक्षण करणे आणि नागरिकांच्या हक्कांचे संरक्षण करणे ही न्यायपालिकेची प्रमुख कार्ये आहेत. न्यायपालिका विधिमंडळ आणि कार्यपालिका यांच्या कार्यावर घटनात्मक नियंत्रण ठेवते.

४. नियंत्रण आणि संतुलन (Checks and Balances) : अमेरिकेत केवळ सत्ता विभाजनच नाही तर नियंत्रण आणि संतुलनाची व्यवस्था देखील आहे. राष्ट्राध्यक्ष विधेयकांवर व्हेटोचा वापर करू शकतात. काँग्रेस राष्ट्राध्यक्षांवर महाभियोग चालवू शकते आणि सर्वोच्च न्यायालय कायदे किंवा कार्यकारी आदेश घटनाबाह्य ठरवू शकते. त्यामुळे कोणतीही शाखा निरंकुश बनू शकत नाही. अशा प्रकारे अमेरिकेतील शासनव्यवस्थेत विधिमंडळ, कार्यपालिका आणि न्यायपालिका यांच्यामध्ये अधिकारांचे स्पष्ट विभाजन करण्यात आले आहे. तसेच नियंत्रण आणि संतुलनाच्या व्यवस्थेमुळे प्रत्येक शाखा स्वतंत्र राहूनही इतर शाखांवर आवश्यक नियंत्रण ठेवते. त्यामुळे अमेरिकेतील सत्ता विभाजन हे आधुनिक लोकशाहीचे एक आदर्श उदाहरण मानले जाते.

अमेरिकेतील सत्ता विभाजनाची वैशिष्ट्ये

अमेरिकेची शासनव्यवस्था सत्ता विभाजनाच्या तत्त्वावर आधारित असून ती जगातील सर्वाधिक प्रभावी आणि यशस्वी लोकशाही व्यवस्थांपैकी एक मानली जाते. अमेरिकेच्या संविधानाने शासनाच्या अधिकारांचे विधिमंडळ, कार्यपालिका आणि न्यायपालिका या तीन स्वतंत्र शाखांमध्ये विभाजन केले आहे. या व्यवस्थेमुळे सत्तेचे केंद्रीकरण टाळले जाते आणि नागरिकांच्या स्वातंत्र्याचे संरक्षण होते. अमेरिकेतील सत्ता विभाजनाची प्रमुख वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

१. शासनाच्या तीन स्वतंत्र शाखा : अमेरिकेच्या राज्यघटनेनुसार शासनाचे अधिकार विधिमंडळ, कार्यपालिका आणि न्यायपालिका या तीन स्वतंत्र शाखांमध्ये विभागण्यात आले आहेत. विधिमंडळ कायदे तयार करते, कार्यपालिका त्या कायद्यांची अंमलबजावणी करते आणि न्यायपालिका कायद्यांचे स्पष्टीकरण व न्यायदान करते.

प्रत्येक शाखेला स्वतंत्र कार्यक्षेत्र देण्यात आल्यामुळे शासनात संतुलन निर्माण होते यामुळे कोणत्याही एका संस्थेकडे सर्व अधिकार एकवटण्याची शक्यता कमी राहते.

२. **अधिकारांचे स्पष्ट विभाजन** : अमेरिकन राज्यघटनेत प्रत्येक शाखेचे अधिकार आणि जबाबदाऱ्या स्पष्टपणे निश्चित करण्यात आल्या आहेत. काँग्रेसचे कार्य कायदे करणे, राष्ट्राध्यक्षांचे कार्य प्रशासन चालविणे आणि न्यायालयांचे कार्य न्यायदान करणे असे ठरविण्यात आले आहे. त्यामुळे अधिकारांबाबत संभ्रम निर्माण होत नाही आणि शासनव्यवस्थेत शिस्त व स्थैर्य टिकून राहते.

३. **नियंत्रण आणि संतुलनाची व्यवस्था (Checks and Balances)** : अमेरिकेतील सत्ता विभाजनाचे सर्वात महत्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे नियंत्रण आणि संतुलनाची व्यवस्था होय. प्रत्येक शाखेला इतर शाखांच्या कार्यावर काही प्रमाणात नियंत्रण ठेवण्याचे अधिकार देण्यात आले आहेत. उदाहरणार्थ, राष्ट्राध्यक्ष काँग्रेसने मंजूर केलेल्या विधेयकावर व्हेटो घालू शकतात, काँग्रेस राष्ट्राध्यक्षांवर महाभियोग चालवू शकते आणि सर्वोच्च न्यायालय कायदे घटनाबाह्य घोषित करू शकते. या व्यवस्थेमुळे कोणतीही शाखा निरंकुश बनू शकत नाही.

४. **न्यायपालिकेचे स्वातंत्र्य** : अमेरिकेतील न्यायपालिका पूर्णपणे स्वतंत्र असून ती शासनाच्या इतर दोन शाखांपासून मुक्तपणे कार्य करते. न्यायाधीशांना सुरक्षित कार्यकाळ देण्यात आलेला असल्यामुळे ते कोणत्याही राजकीय दबावाशिवाय निर्णय देऊ शकतात. न्यायपालिकेचे हे स्वातंत्र्य संविधानाचे संरक्षण, नागरिकांच्या हक्कांचे रक्षण आणि कायद्याचे राज्य टिकवून ठेवण्यासाठी अत्यंत आवश्यक मानले जाते.

५. **राष्ट्राध्यक्ष आणि काँग्रेस यांची स्वतंत्र निवड** : अमेरिकेत कार्यपालिका आणि विधिमंडळ यांच्यात स्पष्ट विभाजन राखण्यासाठी राष्ट्राध्यक्ष आणि काँग्रेस यांची निवड स्वतंत्रपणे केली जाते. राष्ट्राध्यक्ष हे काँग्रेसचे सदस्य नसतात आणि काँग्रेस राष्ट्राध्यक्षांच्या पदावर थेट नियंत्रण ठेवू शकत नाही. यामुळे दोन्ही संस्था स्वतंत्रपणे कार्य करतात आणि परस्परांवर अनावश्यक प्रभाव टाकण्याची शक्यता कमी होते.

६. **सत्तेच्या केंद्रीकरणाला प्रतिबंध** : सत्ता विभाजनामुळे शासनातील सर्व अधिकार एका व्यक्ती, पक्ष किंवा संस्थेकडे जमा होत नाहीत. अधिकारांचे विभाजन आणि परस्पर नियंत्रण यामुळे सत्तेचा गैरवापर रोखला जातो. त्यामुळे हुकूमशाही किंवा निरंकुश शासन निर्माण होण्याची शक्यता कमी होते आणि लोकशाही मूल्यांचे संरक्षण होते.

७. **नागरिकांच्या स्वातंत्र्याचे संरक्षण** : सत्ता विभाजनाची संपूर्ण व्यवस्था नागरिकांच्या स्वातंत्र्याचे रक्षण करण्यासाठी उभारण्यात आली आहे. शासनाच्या कोणत्याही शाखेला अमर्याद अधिकार नसल्यामुळे नागरिकांच्या मूलभूत अधिकारांवर सहज गदा येऊ शकत नाही. न्यायपालिका आवश्यकतेनुसार शासनाच्या चुकीच्या निर्णयांवर नियंत्रण ठेवून नागरिकांचे घटनात्मक अधिकार सुरक्षित ठेवते.

८. **संविधानाचे सर्वोच्चत्व** : अमेरिकेत संविधान हे सर्वोच्च कायदेपत्र मानले जाते आणि शासनाच्या सर्व शाखांना संविधानाच्या चौकटीत राहून कार्य करावे लागते. कोणताही कायदा, आदेश किंवा निर्णय संविधानाच्या विरोधात घेतला जाऊ शकत नाही आणि जर तसा निर्णय घेतल्यास सर्वोच्च न्यायालयाला अशी कृती घटनाबाह्य ठरविण्याचा अधिकार असल्यामुळे संविधानाचे सर्वोच्च स्थान कायम राखले जाते.

९. उत्तरदायी आणि कार्यक्षम शासन : सत्ता विभाजनामुळे शासनाच्या प्रत्येक शाखेची कार्ये निश्चित झालेली असल्याने उत्तरदायित्व वाढते. कोणत्या निर्णयासाठी कोणती संस्था जबाबदार आहे हे स्पष्ट होते. तसेच परस्पर नियंत्रणामुळे पारदर्शकता वाढते, सत्तेचा गैरवापर कमी होतो आणि प्रशासन अधिक कार्यक्षम व लोकाभिमुख बनते. अमेरिकेतील सत्ता विभाजन ही केवळ अधिकारांची विभागणी नसून स्वातंत्र्य, उत्तरदायित्व, नियंत्रण आणि संतुलन यांवर आधारित लोकशाही शासनाची प्रभावी व्यवस्था आहे. या व्यवस्थेमुळे सत्तेचे केंद्रीकरण रोखले जाते, संविधानाचे संरक्षण होते आणि नागरिकांच्या अधिकारांचे प्रभावी रक्षण केले जाते.

अमेरिकेतील सत्ता विभाजन ही केवळ अधिकारांची विभागणी नसून स्वातंत्र्य, नियंत्रण, संतुलन आणि उत्तरदायित्व यांवर आधारित एक प्रभावी लोकशाही व्यवस्था आहे. शासनाच्या तीनही शाखांमधील स्वतंत्रता आणि परस्पर नियंत्रणामुळे लोकशाहीचे रक्षण होते, नागरिकांच्या अधिकारांचे संरक्षण होते आणि सत्तेचा गैरवापर रोखला जातो. त्यामुळे अमेरिकेतील सत्ता विभाजन हे आधुनिक लोकशाही व्यवस्थेचे आदर्श उदाहरण मानले जाते.

अमेरिकेतील सत्ता विभाजनाचे महत्त्व

अमेरिकेच्या शासनव्यवस्थेचा पाया सत्ता विभाजनाच्या तत्वावर आधारित आहे. शासनाच्या विधिमंडळ, कार्यपालिका आणि न्यायपालिका या तीन शाखांमध्ये अधिकारांचे विभाजन करून लोकशाही, स्वातंत्र्य आणि उत्तरदायित्व यांचे संरक्षण करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. अमेरिकेतील सत्ता विभाजनाचे महत्त्व पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येते.

१. लोकशाही व्यवस्थेत सत्तेच्या केंद्रीकरण आणि निरंकुश शासन उदयास येऊ नये यासाठी सत्ता विभाजन महत्वाचे आहे.
२. सत्ता विभाजनामध्ये न्यायपालिका नागरिकांच्या घटनात्मक अधिकारांचे संरक्षण करते आणि शासनाच्या चुकीच्या किंवा अन्यायकारक निर्णयांना आव्हान देण्यासाठी सत्ता विभाजन महत्वाचे आहे.
३. सत्ता विभाजनामुळे प्रत्येक शाखेला इतर शाखांच्या कार्यावर काही प्रमाणात नियंत्रण ठेवण्याचा अधिकार प्राप्त होत असतो. त्यामुळे या परस्पर नियंत्रणामुळे शासनातील कोणतीही संस्था सर्वशक्तिमान बनत नाही. परिणामी शासन अधिक जबाबदार आणि संतुलित राहण्यासाठी सत्ता विभाजन महत्वाचे आहे.
४. सत्ता विभाजनामुळे न्यायपालिकेला स्वतंत्र स्थान प्राप्त होते त्यामुळे न्यायालय कार्यपालिका किंवा विधिमंडळाच्या दबावाखाली न राहता निष्पक्षपणे न्यायदान करू शकते. न्यायपालिका निष्पक्षपणे न्यायदानाचे कार्य करण्यासाठी सत्ता विभाजन महत्वाचे आहे.
५. सत्ता विभाजनामुळे शासनाच्या प्रत्येक शाखेची जबाबदारी स्पष्टपणे निश्चित होते. कोणत्या कार्यासाठी कोणती संस्था उत्तरदायी आहे हे नागरिकांना समजण्यासाठी सत्ता विभाजन महत्वाचे आहे.
६. अमेरिकेत संविधान हे सर्वोच्च कायदेपत्र आहे. सत्ता विभाजनामुळे शासनाच्या सर्व शाखांना संविधानाच्या मर्यादेत राहून कार्य करावे लागते. संविधानाच्या संरक्षणासाठी सत्ता विभाजन महत्वाचे आहे.

७. शासनाच्या तीन स्वतंत्र शाखा एकमेकांवर नियंत्रण ठेवत असल्यामुळे कोणतीही शाखा निरंकुश होऊ शकत नाही. त्यामुळे लोकशाही संस्था सक्षम राहतात आणि शासनावर लोकांचे नियंत्रण टिकून राहते. कोणतीही व्यवस्था निरंकुश होऊ नये यासाठी सत्ता विभाजन महत्वाचे आहे.
८. सत्ता विभाजनामुळे अधिकारांचे स्पष्ट विभाजन होते त्यामुळे प्रत्येक शाखा आपल्या कार्यावर लक्ष केंद्रित करू शकते. यामुळे प्रशासनात कार्यक्षमता वाढते आणि निर्णय प्रक्रिया अधिक व्यवस्थित बनते. तसेच परस्पर नियंत्रणामुळे घाईघाईने किंवा मनमानी पद्धतीने निर्णय घेतले जाण्याची शक्यता कमी होते. शासन अधिक संतुलित, स्थिर आणि प्रभावीपणे कार्य करण्यासाठी सत्ता विभाजन महत्वाचे आहे.
९. अमेरिकेतील सत्ता विभाजनाची व्यवस्था जगातील अनेक देशांसाठी प्रेरणादायी ठरली आहे. अनेक आधुनिक राज्यघटनांनी या तत्वाचा स्वीकार केला आहे. आधुनिक लोकशाही राष्ट्रांसाठी एक आदर्श शासनव्यवस्था निर्माण करण्याच्या उद्देशाने सत्ता विभाजन महत्वाचे आहे.

अमेरिकेतील सत्ता विभाजन हे केवळ शासनाच्या अधिकारांचे विभाजन नसून लोकशाहीचे संरक्षण करणारी एक व्यापक यंत्रणा आहे. सत्तेचे केंद्रीकरण रोखणे, नागरिकांच्या अधिकारांचे रक्षण करणे, न्यायपालिकेचे स्वातंत्र्य सुनिश्चित करणे आणि शासनाला उत्तरदायी बनविणे यांसाठी या तत्वाचे अत्यंत महत्त्व आहे. म्हणून सत्ता विभाजनाचे आधुनिक लोकशाही व्यवस्थेत महत्त्वपूर्ण स्थान आहे.

अमेरिकेतील सत्ता विभाजनाचे टीकात्मक परीक्षण

अमेरिकेतील सत्ता विभाजनाची व्यवस्था ही जगातील सर्वात प्रभावी लोकशाही व्यवस्थांपैकी एक मानली जाते. या व्यवस्थेमुळे सत्तेचे केंद्रीकरण रोखले जाते, नागरिकांच्या स्वातंत्र्याचे संरक्षण होते आणि शासनातील नियंत्रण व संतुलन कायम राहते. तथापि, या व्यवस्थेवर काही महत्त्वपूर्ण टीकाही करण्यात आली आहे. बदलत्या सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय परिस्थितीत सत्ता विभाजनाच्या काही मर्यादा स्पष्टपणे दिसून येतात. त्यामुळे या व्यवस्थेचे गुण आणि दोष या दोन्हींच्या आधारे टीकात्मक परीक्षण करणे आवश्यक ठरते.

अमेरिकेतील सत्ता विभाजनाचे गुण

१. **केंद्रीकरणास आळा :** अमेरिकेतील सत्ता विभाजनाचा सर्वात महत्वाचा गुण म्हणजे सत्तेचे केंद्रीकरण रोखणे होय. शासनाचे अधिकार विधिमंडळ, कार्यपालिका आणि न्यायपालिका यांच्यामध्ये विभागल्यामुळे कोणत्याही एका शाखेकडे अमर्याद अधिकार येत नाहीत. प्रत्येक शाखा स्वतंत्रपणे कार्य करत असल्याने सत्तेचा गैरवापर होण्याची शक्यता कमी होते. तसेच परस्पर नियंत्रणाच्या व्यवस्थेमुळे कोणतीही संस्था निरंकुश बनू शकत नाही. त्यामुळे लोकशाही मूल्यांचे संरक्षण होते आणि शासन अधिक संतुलित राहते.

२. **मूलभूत स्वातंत्र्याचे संरक्षण :** सत्ता विभाजनामुळे नागरिकांच्या मूलभूत अधिकारांचे आणि स्वातंत्र्याचे प्रभावी संरक्षण होते. शासनाची कोणतीही शाखा मनमानी पद्धतीने अधिकारांचा वापर करू शकत नाही. न्यायपालिका शासनाच्या घटनाबाह्य कृतींवर नियंत्रण ठेवून नागरिकांच्या हक्कांचे रक्षण करते. त्यामुळे व्यक्तिस्वातंत्र्य, समानता आणि न्याय या लोकशाही मूल्यांचे संरक्षण होते. ही व्यवस्था नागरिकांमध्ये शासनाविषयी विश्वास

निर्माण करते.

३. सत्ता संतुलन : अमेरिकन सत्ता विभाजनामध्ये नियंत्रण आणि संतुलनाची (उद्देशलक्षी रूपव इश्ररपलशी) व्यवस्था अत्यंत प्रभावीपणे कार्य करते. प्रत्येक शाखेला इतर शाखांवर काही प्रमाणात नियंत्रण ठेवण्याचे अधिकार आहेत. यामुळे कोणतीही शाखा सर्वशक्तिमान बनू शकत नाही. परस्पर नियंत्रणामुळे शासन अधिक उत्तरदायी आणि पारदर्शक राहते. त्यामुळे लोकशाहीतील संतुलन कायम राखण्यास मदत होते. राष्ट्राध्यक्षांचा व्हेटो, काँग्रेसचा महाभियोग अधिकार आणि सर्वोच्च न्यायालयाचे न्यायालयीन पुनर्विलोकन हे त्याची उदाहरणे आहेत. या व्यवस्थेमुळे शासनातील संतुलन कायम राहते. तसेच निर्णय प्रक्रियेत पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व वाढते.

४. न्यायस्वातंत्र्य : अमेरिकेतील न्यायपालिका कार्यपालिका आणि विधिमंडळापासून स्वतंत्र आहे. त्यामुळे न्यायालये कोणत्याही राजकीय दबावाशिवाय निष्पक्षपणे निर्णय देऊ शकतात. न्यायपालिकेचे हे स्वातंत्र्य संविधानाचे संरक्षण आणि कायद्याचे राज्य टिकवून ठेवण्यासाठी आवश्यक आहे. तसेच नागरिकांना शासनाच्या विरोधात न्याय मिळविण्याचा विश्वास निर्माण होतो. त्यामुळे लोकशाही व्यवस्थेची विश्वासाहता वाढते. लोकशाही व्यवस्थेतील न्याय आणि कायद्याचे राज्य टिकवून ठेवण्यासाठी हे स्वातंत्र्य अत्यंत आवश्यक मानले जाते.

५. उत्तरदायी व्यवस्था : सत्ता विभाजनामुळे शासनाच्या प्रत्येक शाखेची जबाबदारी स्पष्ट होते. विधिमंडळ कायदे तयार करते, कार्यपालिका त्यांची अंमलबजावणी करते आणि न्यायपालिका त्यांचे परीक्षण करते. त्यामुळे शासनातील उत्तरदायित्व वाढते. एखादी शाखा आपले कार्य योग्य प्रकारे पार पाडत नसल्यास तिच्यावर टीका किंवा नियंत्रण करणे शक्य होते. यामुळे प्रशासन अधिक जबाबदार आणि लोकाभिमुख बनते.

अमेरिकेतील सत्ता विभाजनाचे दोष (मर्यादा)

१. निर्णय प्रक्रियेत विलंब : सत्ता विभाजनामुळे कोणताही महत्वाचा निर्णय घेण्यासाठी अनेक संस्थांची मान्यता आवश्यक असते. त्यामुळे निर्णयप्रक्रिया संथ आणि गुंतागुंतीची बनते. आपत्कालीन परिस्थितीत किंवा राष्ट्रीय संकटाच्या वेळी त्वरित निर्णय घेणे कठीण ठरते. अनेकदा आवश्यक धोरणांची अंमलबजावणी उशिरा होते. परिणामी प्रशासनाची कार्यक्षमता कमी झाल्याची टीका केली जाते. संस्थांमधील मतभेदांमुळे निर्णय उशिरा घेतले जातात.

२. कार्यक्षमतेत घट दोष : सत्ता विभाजनामुळे प्रत्येक निर्णयासाठी विविध संस्थांची मंजूरी किंवा सहकार्य आवश्यक असते. त्यामुळे निर्णयप्रक्रिया संथ आणि गुंतागुंतीची बनते. आपत्कालीन परिस्थितीत किंवा तातडीच्या प्रश्नांवर जलद निर्णय घेणे कठीण होऊ शकते. त्यामुळे काही विद्वानांच्या मते सत्ता विभाजनामुळे प्रशासनातील कार्यक्षमता कमी होते.

३. शाखांमधील संघर्ष : अमेरिकन व्यवस्थेत प्रत्येक शाखा आपल्या अधिकारांचे संरक्षण करण्याचा प्रयत्न करत असल्यामुळे शाखांमध्ये संघर्ष निर्माण होऊ शकतो. राष्ट्राध्यक्ष, काँग्रेस आणि न्यायपालिका यांच्यात अधिकारांच्या मर्यादांवरून वाद निर्माण होतात. या संघर्षांमुळे धोरणांची अंमलबजावणी प्रभावित होऊ शकते. तसेच शासनातील स्थैर्य आणि सुसूत्रतेवरही परिणाम होण्याची शक्यता असते. न्यायपालिकेच्या निर्णयांमुळेही इतर शाखांशी वाद निर्माण होऊ शकतात. या संघर्षांमुळे शासनाच्या कार्यात अडथळे निर्माण होतात आणि धोरणांची अंमलबजावणी

प्रभावित होते.

४. पूर्ण सत्ता विभाजन प्रत्यक्षात अशक्य : सिद्धांतानुसार शासनाच्या तीन शाखांचे अधिकार पूर्णपणे स्वतंत्र असावेत असे मानले जाते. परंतु प्रत्यक्षात पूर्ण सत्ता विभाजन शक्य नसते. प्रत्येक शाखेला इतर शाखांच्या कार्यात काही प्रमाणात हस्तक्षेप करण्याचे अधिकार दिलेले आहेत. उदाहरणार्थ, राष्ट्राध्यक्ष न्यायाधीशांची नियुक्ती करतात, तर सिनेट त्या नियुक्त्यांना मंजुरी देते. त्यामुळे प्रत्यक्ष व्यवहारात पूर्ण विभाजनाऐवजी परस्परावलंबन दिसून येते. म्हणून सत्ता विभाजनाची संकल्पना प्रत्यक्ष व्यवहारात पूर्णपणे लागू होत नाही, अशी टीका केली जाते.

५. लोककल्याणकारी राज्यासाठी अपुरेपणा : आधुनिक काळातील राज्याची कार्ये मोठ्या प्रमाणात वाढली आहेत. शिक्षण, आरोग्य, रोजगार, सामाजिक सुरक्षा आणि आर्थिक विकास यांसारख्या क्षेत्रांत शासनाला सक्रिय भूमिका बजावावी लागते. अशा परिस्थितीत शासनाच्या विविध शाखांमध्ये सतत समन्वय आवश्यक असतो. कठोर सत्ता विभाजनामुळे हा समन्वय काही वेळा अडथळ्यात येतो. त्यामुळे आधुनिक कल्याणकारी राज्याच्या गरजांसाठी ही व्यवस्था पूर्णतः उपयुक्त नाही, अशी टीका केली जाते.

६. न्यायपालिकेच्या वाढत्या प्रभावाबाबत टीका : अमेरिकेच्या सर्वोच्च न्यायालयाला घटनात्मक पुनर्विलोकनाचा अधिकार आहे. त्यामुळे न्यायपालिका कायदे आणि धोरणांवर प्रभाव टाकू शकते. काही विद्वानांच्या मते, न्यायालयाने घटनात्मक परीक्षणाच्या अधिकाराचा व्यापक वापर केल्यास न्यायपालिका अतिशय प्रभावशाली बनते. यामुळे लोकप्रतिनिधींनी घेतलेल्या निर्णयांवर न्यायालयाचा प्रभाव वाढतो आणि लोकशाही प्रतिनिधित्वाच्या तत्त्वावर प्रश्न निर्माण होऊ शकतात.

७. जनतेसमोरील उत्तरदायित्व कमी होण्याची शक्यता : संसदीय शासनपद्धतीत कार्यपालिका थेट विधिमंडळाप्रती उत्तरदायी असते; परंतु अमेरिकन अध्यक्षीय पद्धतीत राष्ट्राध्यक्ष निश्चित कालावधीसाठी निवडले जातात. त्यामुळे कार्यपालिका आणि विधिमंडळ यांच्यातील उत्तरदायित्वाचे संबंध तुलनेने कमी असतात. यामुळे काही वेळा जनतेच्या अपेक्षा आणि शासनाच्या धोरणांमध्ये अंतर निर्माण होऊ शकते.

८. खर्चिक आणि गुंतागुंतीची व्यवस्था : सत्ता विभाजनाच्या व्यवस्थेत अनेक स्वतंत्र संस्था, समित्या आणि नियंत्रण यंत्रणा कार्यरत असतात. त्यामुळे प्रशासनिक प्रक्रिया अधिक गुंतागुंतीची आणि खर्चिक बनते. निर्णय घेण्यासाठी अनेक स्तरांवर विचारविनिमय करावा लागतो. परिणामी वेळ, मनुष्यबळ आणि आर्थिक संसाधनांचा अधिक वापर होतो.

९. आधुनिक कल्याणकारी राज्यासाठी अपुरी व्यवस्था : आधुनिक राज्याला शिक्षण, आरोग्य, सामाजिक सुरक्षा, रोजगार आणि आर्थिक विकास यांसारख्या अनेक क्षेत्रांत सक्रिय भूमिका बजावावी लागते. यासाठी शासनाच्या विविध शाखांमध्ये घनिष्ठ समन्वय आवश्यक असतो. परंतु कठोर सत्ता विभाजनामुळे हा समन्वय काही वेळा कमी पडतो. त्यामुळे आधुनिक कल्याणकारी राज्याच्या वाढत्या जबाबदाऱ्यांसाठी ही व्यवस्था काही प्रमाणात अपुरी ठरते.

१. शासनातील गतिरोधाची शक्यता : अमेरिकेतील सत्ता विभाजनामुळे विधिमंडळ, कार्यपालिका आणि न्यायपालिका या शाखा स्वतंत्रपणे कार्य करतात. परंतु अनेक वेळा या शाखांमध्ये मतभेद निर्माण झाल्यास निर्णयप्रक्रियेत अडथळे येतात. उदाहरणार्थ, राष्ट्राध्यक्ष आणि काँग्रेसमध्ये वेगवेगळ्या पक्षांचे बहुमत असल्यास महत्त्वाची विधेयके मंजूर होण्यास विलंब होऊ शकतो. यामुळे शासनात गतिरोध (Deadlock) निर्माण होतो आणि प्रशासनाच्या कार्यक्षमतेवर परिणाम होतो.

अशा प्रकारे अमेरिकेतील सत्ता विभाजनाचे काही तोटे असले तरी सत्ता विभाजनाचे महत्त्व नाकारता येत नाही. अमेरिकेतील सत्ता विभाजन ही लोकशाही, स्वातंत्र्य आणि नियंत्रण यांची प्रभावी व्यवस्था असली तरी ती दोषरहित नाही. अमेरिकेतील सत्ता विभाजन ही लोकशाहीच्या संरक्षणासाठी अत्यंत प्रभावी व्यवस्था मानली जाते. सत्तेचे केंद्रीकरण रोखणे, नागरिकांच्या स्वातंत्र्याचे संरक्षण करणे आणि न्यायपालिकेचे स्वातंत्र्य टिकवून ठेवणे हे तिचे प्रमुख गुण आहेत. परंतु शासनातील गतिरोध, निर्णयप्रक्रियेतील विलंब, शाखांमधील संघर्ष आणि आधुनिक प्रशासनाच्या गरजांशी जुळवून घेण्यातील मर्यादा हे तिचे दोष आहेत. तरीसुद्धा सत्तेचे केंद्रीकरण रोखणे, नागरिकांच्या स्वातंत्र्याचे संरक्षण करणे आणि लोकशाही मूल्ये जपणे या दृष्टीने ही व्यवस्था अत्यंत महत्त्वाची ठरते. म्हणूनच अमेरिकेतील सत्ता विभाजनाचे मूल्यमापन करताना त्याचे गुण आणि दोष या दोन्ही बाजूंचा संतुलित विचार करणे आवश्यक आहे.

समारोप:

United States मधील सत्ता विभाजन व्यवस्था ही आधुनिक लोकशाहीचे प्रभावी उदाहरण मानली जाते. Montesquieu यांच्या सिद्धांतावर आधारित ही व्यवस्था सत्तेवर नियंत्रण ठेवते, नागरिकांचे स्वातंत्र्य सुरक्षित ठेवते आणि शासनामध्ये संतुलन निर्माण करते. Checks and Balances या तत्त्वामुळे कोणतीही संस्था निरंकुश बनू शकत नाही. त्यामुळे अमेरिकेतील सत्ता विभाजन आधुनिक लोकशाहीच्या यशस्वी मॉडेलपैकी एक मानले जाते. United States मधील सत्ता विभाजन व्यवस्था ही आधुनिक लोकशाही शासनपद्धतीचे प्रभावी उदाहरण मानली जाते. अमेरिकेच्या राज्यघटनेमध्ये कायदेमंडळ, कार्यपालिका आणि न्यायपालिका या तीन सत्तांचे स्पष्ट विभाजन करण्यात आले आहे. या व्यवस्थेमुळे कोणत्याही एका संस्थेकडे अमर्याद सत्ता केंद्रीत होत नाही. त्यामुळे नागरिकांचे स्वातंत्र्य सुरक्षित राहते आणि शासन अधिक उत्तरदायी बनते. अमेरिकेमध्ये उहशलंशी रुपव इश्ररपलशी या तत्त्वाद्वारे प्रत्येक संस्था दुसऱ्या संस्थेवर नियंत्रण ठेवते. राष्ट्राध्यक्ष, काँग्रेस आणि सर्वोच्च न्यायालय यांच्यातील परस्पर संतुलनामुळे सत्तेचा गैरवापर टाळला जातो. विशेषतः स्वतंत्र न्यायपालिका संविधानाचे संरक्षण करून लोकशाही मूल्ये टिकवून ठेवण्याचे कार्य करते. Montesquieu यांच्या सत्ता विभाजनाच्या सिद्धांताचा अमेरिकन शासनव्यवस्थेवर मोठा प्रभाव दिसून येतो. आधुनिक काळात पूर्ण सत्ता विभाजन व्यवहारात शक्य नसले तरी परस्पर नियंत्रण, संतुलन आणि सहकार्य यांच्या माध्यमातून प्रशासन अधिक प्रभावी, पारदर्शक आणि लोकाभिमुख बनते. त्यामुळे अमेरिकेतील सत्ता विभाजन ही लोकशाही बळकट करणारी एक आदर्श व्यवस्था मानली जाते.

and Balances असे म्हटले जाते. मॉन्टेस्क्यूच्या सिद्धांतामुळे आधुनिक लोकशाही व्यवस्थेला सैद्धांतिक पाया रचला गेला. मॉन्टेस्क्यूच्या या विचारांचा पुढे जगातील अनेक लोकशाही राष्ट्रांच्या राज्यघटनांवर मोठा प्रभाव पडला.

अमेरिका हे सत्ता विभाजनाच्या तत्त्वाची यशस्वी अंमलबजावणी करणारे सर्वात महत्त्वाचे उदाहरण मानले जाते. अमेरिकेच्या संविधानाने शासनाचे अधिकार विधिमंडळ (काँग्रेस), कार्यपालिका (राष्ट्राध्यक्ष) आणि न्यायपालिका (सर्वोच्च न्यायालय) यांच्यामध्ये विभागले आहेत. या तिन्ही शाखा स्वतंत्रपणे कार्य करतात; परंतु त्यांच्यामध्ये नियंत्रण आणि संतुलन (Checks and Balances) यांची प्रभावी व्यवस्था देखील अस्तित्वात आहे. राष्ट्राध्यक्षांचा व्हेटो अधिकार, काँग्रेसचा महाभियोग अधिकार आणि सर्वोच्च न्यायालयाचा न्यायालयीन पुनर्विलोकनाचा अधिकार यांमुळे कोणतीही शाखा सर्वशक्तिमान बनू शकत नाही. यामुळे लोकशाही, संविधानाचे सर्वोच्चत्व आणि नागरिकांच्या अधिकारांचे संरक्षण सुनिश्चित होते. अमेरिकेतील सत्ता विभाजनामुळे सत्तेचे केंद्रीकरण रोखले जाते, न्यायपालिकेचे स्वातंत्र्य टिकून राहते, शासन अधिक उत्तरदायी बनते आणि नागरिकांच्या मूलभूत स्वातंत्र्यांचे संरक्षण होते. तथापि, या व्यवस्थेमुळे शाखांमधील संघर्ष, निर्णयप्रक्रियेतील विलंब आणि शासनातील गतिरोध यांसारख्या काही मर्यादाही दिसून येतात. तरीदेखील लोकशाहीचे संरक्षण, स्वातंत्र्याची हमी आणि सत्तेवरील नियंत्रण या दृष्टीने ही व्यवस्था अत्यंत प्रभावी मानली जाते. अशा प्रकारे सत्ता विभाजनाची संकल्पना, मॉन्टेस्क्यूचा सिद्धांत आणि अमेरिकेतील सत्ता विभाजन यांचा अभ्यास केल्यास लोकशाही शासनव्यवस्थेचे मूलभूत तत्त्व, त्याची उपयुक्तता आणि आधुनिक राजकीय व्यवस्थेमधील महत्त्व स्पष्ट होते. सत्ता विभाजन हे केवळ शासनाच्या अधिकारांचे विभाजन नसून स्वातंत्र्य, न्याय, उत्तरदायित्व आणि लोकशाही मूल्यांचे संरक्षण करणारी एक प्रभावी आणि आवश्यक व्यवस्था आहे. त्यामुळे आधुनिक लोकशाही राज्यांच्या यशस्वी कार्यासाठी सत्ता विभाजनाचे तत्त्व आजही तितकेच महत्त्वपूर्ण आणि उपयुक्त मानले जाते.

३.४ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

- १) सत्ता विभाजन - शासनाच्या प्रमुख सत्तांचे स्वतंत्र संस्थांमध्ये विभाजन करण्याची पद्धत.
- २) शक्तींचे पृथक्करण - कायदेमंडळ, कार्यपालिका आणि न्यायपालिका यांचे स्वतंत्र कार्यक्षेत्र निश्चित करणे.
- ३) कायदेमंडळ (Legislature) - कायदे तयार करणारी शासनसंस्था.
- ४) कार्यपालिका (Executive) - कायद्यांची अंमलबजावणी करणारी संस्था.
- ५) न्यायपालिका (Judiciary) - न्यायदान व कायद्याचे स्पष्टीकरण करणारी संस्था.
- ६) Checks and Balances - शासनाच्या विविध संस्थांमध्ये परस्पर नियंत्रण आणि संतुलनाची व्यवस्था.
- ७) व्यक्तिस्वातंत्र्य - नागरिकांना मिळालेले मूलभूत स्वातंत्र्य व अधिकार.
- ८) सत्तेचे केंद्रीकरण - सर्व सत्ता एका व्यक्तीकडे किंवा संस्थेकडे जमा होणे.
- ९) निरंकुश सत्ता - कोणत्याही नियंत्रणाशिवाय वापरली जाणारी अमर्याद सत्ता.
- १०) राष्ट्राध्यक्षीय शासनपद्धती - ज्यामध्ये राष्ट्राध्यक्ष हा कार्यपालिकेचा प्रमुख असतो अशी शासनव्यवस्था.

११) व्हेटो अधिकार - राष्ट्रध्यक्षाला विधेयक नाकारण्याचा अधिकार.

१२) महाभियोग - उच्च पदावरील अधिकाऱ्याविरुद्ध चालवली जाणारी घटनात्मक कारवाई.

३.५ स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं अध्ययन प्रश्न - १

१) ब) शासनाच्या कार्याचे विभाजन	२) ब) तीन
३) क) कार्यपालिका	४) क) व्यक्तिस्वातंत्र्याचे
५) क) परस्पर नियंत्रण व संतुलन	

स्वयं अध्ययन प्रश्न - २

१) क) मॉन्टेस्क्यू	२) क) The Spirit of Laws
३) अ) शासनसत्ता	४) ड) इंग्लंड
५) अ) लोकशाहीचा	

स्वयं अध्ययन प्रश्न - ३

१) ब) अमेरिका	२) क) अध्यक्षीय
३) क) व्हेटो	४) ड) मॉन्टेस्क्यू
५) क) सत्तेचे संतुलन राखणे	

३.६ सरावासाठी स्वाध्याय

अ) टिपा लिहा.

- १) सत्ता विभाजनाचा अर्थ सांगा
- २) मॉन्टेस्क्यूच्या सत्ता विभाजनाच्या सिद्धांताचे गुण सांगा.
- ३) अमेरिकेतील सत्ता विभाजनाची संकल्पना स्पष्ट करा.
- ४) मॉन्टेस्क्यूचा सत्ता विभाजनाचा सिद्धांत

ब) लघूत्तरी प्रश्न.

- १) सत्ता विभाजनाचा अर्थ आणि महत्त्व स्पष्ट करा.
- २) सत्ता विभाजनाच्या सिद्धांताची आवश्यकता व उपयुक्तता स्पष्ट करा.
- ३) अमेरिकेतील सत्ता विभाजनाची वैशिष्ट्ये
- ४) अमेरिकेतील सत्ता विभाजनाचे मर्यादा स्पष्ट करा.

क) दीर्घोत्तरी प्रश्न

- १) सत्ता विभाजनाच्या सिद्धांताची प्रमुख वैशिष्ट्ये
- २) मॉन्टेस्क्यूच्या सत्ता विभाजनाच्या सिद्धांताची वैशिष्ट्ये
- ३) अमेरिकेतील सत्ता विभाजनाचे टीकात्मक परीक्षण
- ४) सत्तेचे नियंत्रण व समतोलन तत्त्व (झीळपलळशिर्षे उहशलज़ी रपव इरश्ररपलशी) स्पष्ट करा.
- ५) मॉन्टेस्क्यूच्या सत्ता विभाजनाच्या सिद्धांताचे टीकात्मक मूल्यमापन करा.

३.७ संदर्भ सूची

- १) फडिया, बी. एल. (२०१९). राजकीय सिद्धांत. आग्रा: साहित्य भवन पब्लिकेशन्स.
- २) जैन, पुंखराज. (२०२१). राजकीय सिद्धांत. जयपूर: साहित्यगार प्रकाशन.
- ३) भोगले, शांताराम. (२०१८). पाश्चिमात्य राजकीय विचारवंत. पुणे: विद्या प्रकाशन.
- ४) पाटील, व्ही. बी. (२०२०). राज्यशास्त्राचे सिद्धांत. कोल्हापूर: फडके प्रकाशन.
- ६) जोशी, बी. आर. (२०१७). राजकीय विश्लेषण व राजकीय सिद्धांत. पुणे: डायमंड पब्लिकेशन्स.
- ६) गर्गे, स. मा. (२०१६). आधुनिक राजकीय सिद्धांत. पुणे: कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन.
- ८) कुलकर्णी, सुहास. (२०१९). पाश्चिमात्य राजकीय विचार. पुणे: डायमंड पब्लिकेशन्स.
- ९) जाधव, तुकाराम. (२०२१). तुलनात्मक शासन आणि राजकारण. औरंगाबाद: कैलास प्रकाशन.
- १०) पाटील, बी. बी. (२०१५). अभिजात पाश्चात्य राजकीय विचार . कोल्हापूर: फडके प्रकाशन.
इंग्रजीतील मूलभूत संदर्भ (मॉन्टेस्क्यू आणि अमेरिकन सत्ता विभाजनासाठी)
- १०) Montesquieu. (1748/1989). The Spirit of Laws (A. M. Cohler, B. C. Miller, H. S. Stone, Trans.). Cambridge University Press.
- ११) James Madison, Alexander Hamilton, John Jay. (1788/2003). The Federalist Papers. New York: Signet Classics.
- १२) खालील वेबसाईट वरील आणि इंटरनेट वरील उपलब्ध माहिती.
britannica.comG\$. (2024). Separation of powers. [https://www.britannica.com/topic/separation-of-powersG\\$](https://www.britannica.com/topic/separation-of-powersG$)

घटक - ४

राजकीय पक्ष आणि दबाव गट

४.० उद्दिष्टे

४.१ प्रास्ताविक

४.२ विषय विवेचन

४.२.१ राजकीय पक्षांचा अर्थ व प्रकार

४.२.१.१ राजकीय पक्षांचा अर्थ

४.२.१.२ राजकीय पक्षांचे प्रकार

४.२.२ दबाव गट - अर्थ आणि वर्गीकरण

४.२.२.१ दबाव गट याचा अर्थ

४.२.२.२ दबाव गटांचे वर्गीकरण

४.२.३ राजकीय पक्ष आणि हितसंबंधी गटांची भूमिका

४.३ सारांश

४.४ पारिभाषिक शब्द व शब्दार्थ

४.५ स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न

४.६ स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

४.७ सरावासाठी स्वाध्याय

४.८ अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथ

४.१ उद्दिष्टे

या घटकाच्या अभ्यासात आपणास खालील उद्दिष्टे साध्य होतील.

- राजकीय पक्षांचा अर्थ व प्रकार समजून घेता येईल.
- दबाव गटाचा अर्थ व वर्गीकरण समजून घेता येईल.
- राजकीय पक्ष आणि हितसंबंधी गटांची भूमिका अभ्यासता येईल.

४.१ प्रास्ताविक

प्रस्तुत प्रकरणामध्ये आपण राजकीय पक्ष व दबाव गट अभ्यासणार आहोत. प्रत्येक राज्यव्यवस्थेत राजकीय पक्ष असतातच आणि त्यांचा प्रभाव समाजातील इतर सर्व संस्था-संघटनांवर पडतो. शूम्पीटरने म्हटल्याप्रमाणे राजकीय पक्षाचे पहिले आणि सर्वात महत्वाचे कार्य सत्ता मिळवून ती आपल्या हाती टिकवण्याबाबत इतर सर्वांवर मात करणे हेच असते.

आधुनिक काळामध्ये प्रातिनिधिक शासनसंस्थेची निर्मिती आणि मतदानाचा विस्तार ह्यांमुळे सत्ता हस्तगत करणाऱ्या गटांचे राजकीय पक्षांमध्ये रूपांतर झाले आहे. अठराव्या शतकात बोथिंग ब्रेक या सामाजिक शास्त्रज्ञाने राजकीय पक्षासंबंधी सर्वप्रथम विचार मांडले. त्यानंतर ह्यूम, बर्क, रॉबर्ट मिखाईल, मॉरिस डुवर्जर आणि सरटोरी ह्या सामाजिक शास्त्रज्ञांनी राजकीय पक्षांवर अभ्यासपूर्ण लिखाण केले.

राज्यव्यवस्थेचे स्वरूप उदारमतवादी लोकशाहीचे असो की साम्यवादी असो तिथे राजकीय पक्षांचे अस्तित्व असतेच. अगदी फॅसिस्ट व नाझी राजवटींचेही आपले राजकीय पक्ष होतेच. आधुनिक काळात खुल्या आणि बंदिस्त अशा दोन्ही प्रकारच्या राज्यव्यवस्थांमध्ये राजकीय पक्ष हे समाजाने ठरवून दिलेल्या रीतींनी सत्तेपर्यंत पोहोचण्याची गुरूकिल्ली असतात.

‘पार्टी’ हा शब्द मूळचा लॅटिन शब्द ‘partire’ पासून तयार झाला. त्याचा अर्थ विभाजन किंवा भाग असा होतो. भाग हा शब्द पुढे सहभाग म्हणून रूढ झाला आणि राजकीय क्षेत्रांमध्ये विशिष्ट गटाचा सहभाग ह्या अर्थाने ‘पोलिटिकल पार्टी’ ह्या शब्दाला महत्त्व आले. कारण समान विचारांच्या व्यक्तींना आणि नेतृत्वाला एकत्र आणून त्यांचेकडून विधायक व टिकात्मक कार्य करवून घेण्याचे काम राजकीय पक्षालाच करावे लागते. पक्ष पद्धतीचा विकास प्रथम इंग्लंडमध्ये झाला. तेथे झालेल्या गृहयुद्धाची सूत्रे विशिष्ट गटाकडे होती. त्यांना कॅबलियर्स आणि राऊंड हेडस् असे म्हटले जाई. यांपैकी पहिला गट राजघराण्याचा तर दुसरा गट संसदेचा समर्थक होता. नंतर त्याचे रूपांतर कॉन्झर्व्हेटिव्ह आणि लिबरल पक्षात झाले.

सर्व राजकीय व्यवस्थांमध्ये पक्ष पद्धतीचा विकास झालेला आढळतो. लोकशाहीत त्यांना वैधानिक अधिष्ठान असते. नागरिकांना पक्ष, संघटना स्थापन करण्याचा, त्यांचे सदस्य होण्याचा अधिकार असतो, सर्वंकष व्यवस्थेत एखाद्या विशिष्ट राजकीय पक्षाला घटनात्मक स्थान असते. त्यामुळे तो पक्ष निरंकुश बनतो. राजकीय व्यवस्था कोणत्याही प्रकारची असो, राजकीय पक्षांना आज महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

राजकीय पक्षांच्या प्रमाणेच दबाव गटांची भूमिका देखील महत्त्वपूर्ण असते. शासनाच्या निर्णय निर्धारण प्रक्रियेत दबाव गट नेहमी सक्रीय भूमिका घेत असतात. या घटकात आपण राजकीय पक्ष व दबाव गटांचा अभ्यास करणार आहोत.

३.२ विषय विवेचन

राजकीय पक्ष हा व्यक्तींचा गट असतो. राजकीय सत्ता प्राप्त करणे हा त्याचा उद्देश असतो. त्यासाठी तो इतर गटांशी स्पर्धा आणि संघर्षही करतो. संघटीत स्वरूप असलेल्या या गटाने विशिष्ट विचारप्रणाली स्वीकारलेली असते. निवडणुकीच्या सनदशीर मार्गाने शासनाची सत्ता हस्तगत करण्याचे प्रयत्न या गटाकडून होत असतात. समाजहित आणि राष्ट्रहिताचे संवर्धन करणे हा राजकीय पक्षांच्या कार्यकर्त्यांचा मूलभूत उद्देश असतो. त्यांच्यातील व्यक्तींचा सहभाग स्वेच्छेवर आधारित असतो. ते दीर्घ काळासाठी तयार झालेले संघटन असते. पक्षाच्या विचारप्रणालीशी सर्व सदस्य सहमत असतात. त्या विचारप्रणालीवर आधारित कार्यक्रम प्रत्यक्षात आणण्यासाठी त्यांना राजकीय सत्ता हस्तगत करावयाची असते.

आधुनिक काळात राजकीय पक्ष हे राजकीय व्यवस्थेचा भाग बनले आहेत. जनतेच्या भावनांचे निर्धारण आणि आविष्कारण ते करतात. लोकशाहीमध्ये राजकीय पक्षांच्या कार्याला विशेष महत्त्व असते. लोकशाही इतकाच राजकीय पक्षांचा इतिहास जुना आहे. सर्वंकष व्यवस्थेमध्ये विशिष्ट पक्षांचे स्थान शासनाइतकेच महत्त्वाचे असते. साम्यवादी व्यवस्थेत पक्ष आणि शासन यांत भेद करणे अवघड असते.

४.२.१ राजकीय पक्षांचा अर्थ (Meaning of Political Party)

वेगवेगळ्या राज्यव्यवस्थेमधील राजकीय पक्षांचे सामाजिक संदर्भ इतके निरनिराळे असतात की राजकीय पक्ष म्हणजे काय अशी निश्चित व्याख्या करता येणार नाही. अमेरिकेत साम्यवादी पक्षाला बेकायदेशीर ठरविले जाते. ब्रिटनमधील साम्यवादी पक्षाची ध्येयधोरणे व कार्यपद्धती जरी अमेरिकेतल्या प्रमाणेच असल्या तरी तेथे त्यांना सरकारी निगराणी खाली पण कार्य करू दिले जाते. दोन्ही देशात त्या पक्षांना मतदारांचा प्रतिसाद फारसा नसतोच. सोव्हिएत युनियनमध्ये साम्यवादी पक्षालाच क्रांतीचा आणि सर्वहारांचा अग्रदूत मानले गेल्यामुळे इंग्लंड-अमेरिकेतल्यासारखे पक्ष तेथे अनावश्यक मानले जात असत. सोव्हिएत समाजाला साम्यवादी समाजरचनेकडे घेऊन जाण्यास साम्यवादी पक्षच समर्थ आहे यावर तेथील राज्यकर्त्यांचा दृढ विश्वास होता. त्यामुळे इंग्लंड-अमेरिका यांची राजकीय पक्षाची संकल्पना सोव्हिएत संकल्पनेपेक्षा अगदी निराळी होती हे यावरून स्पष्ट होते.

अर्थात असे असले तरीसुद्धा राजकीय पक्षाचे समान गुणधर्म सांगणाऱ्या अनेक राजकीय व्याख्या राज्यशास्त्रज्ञांनी केलेल्या आहेत. त्या पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. **एडमंड बर्क** : संयुक्त प्रयत्नाद्वारे त्यांची ज्यावर सहमती झाली आहे, अशा तत्वांच्या आधारे राजकीय हित साधण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या लोकांच्या संघटने म्हणजे राजकीय पक्ष होय.”
२. **न्यूमन** : राजकीय पक्ष ही समाजाच्या क्रियाशील राजकीय अभिकर्त्यांची सांघीक संघटना असते. सरकारी सत्तेवर आपले नियंत्रण बसवण्यास त्यांना आस्था लागते आणि त्यासाठी ते इतर भिन्न विचारांच्या गटांशी किंवा जनगटांशी पाठिंबा मिळवण्याची स्पर्धा करतात.

३. **ऑस्टीन रैनी** : राजकीय पक्ष म्हणजे एक प्रकारचा स्वायत्तता प्राप्त, संघटित असा राजनैतिक समूह आहे, की जो निवडणुकीत आपले उमेदवार उभे करतो आणि त्याचा उद्देश सरकारची नीती आणि कार्ये ह्यावर नियंत्रण प्रस्थापित करणे हा असतो.
४. **जेम्स कोलमन** : स्वतंत्रपणे किंवा इतर संघटनांशी युती करून अथवा स्पर्धा करून शासकीय धोरणावर किंवा प्रश्नांवर नियंत्रण प्राप्त करण्यासाठी किंवा प्राप्त केलेले नियंत्रण टिकविण्यासाठी जाहीर केलेल्या ध्येयधोरणांच्या अंमलबजावणीसाठी कटिबद्ध झालेला संघटित समूह म्हणजे 'राजकीय पक्ष' होय.
५. **गेटेल** : कमी-अधिक प्रमाणात संघटित झालेल्या व्यक्तींचा गट की जो मतदानाच्या माध्यमातून शासनव्यवस्थेवर नियंत्रण प्रस्थापित करून किंवा शासन तयार करून स्वतः ठरविलेल्या ध्येयधोरण आणि कार्यक्रमांच्या अंमलबजावणीसाठी कटिबद्ध असतो. त्याला राजकीय पक्ष म्हणतात.

वरील अनेक राज्यशास्त्रज्ञांनी केलेल्या व्याख्यांवरून आपणास राजकीय पक्षांची खालील वैशिष्ट्ये सांगता येतात.

१. **समान राजकीय विचार** : राजकीय पक्ष म्हणजे समान राजकीय विचार, ध्येयधोरण आणि कार्यक्रम ह्या आधारावर झालेले मानवी संघटन होय.
२. **ध्येयधोरण आणि कार्यक्रम** : कोणत्याही पक्षाच्या सदस्यांना ध्येयधोरण आणि कार्यक्रम अंमलबजावणीसाठी राजकीय पक्षांमध्ये अनुशासन किंवा शिस्त असते. तसेच प्रत्येक राजकीय पक्ष दुसऱ्या राजकीय पक्षांपासून ध्येयधोरण आणि कार्यक्रम अशा बाबतीत भिन्न असतो.
३. **अंतिम ध्येय** : राजकीय पक्षाचे अंतिम ध्येय सनदशीर मार्गाने राजकीय सत्ता प्राप्त करणे आणि पूर्वीच ठरविलेल्या ध्येयधोरणांची अंमलबजावणी करणे.
४. **अंतिम उद्देश राज्याचे कल्याण** : प्रत्येक राजकीय पक्षाचे ध्येयधोरण भिन्न असले तरी त्याचा अंतिम उद्देश आम जनतेचे आणि पर्यायाने राज्याचे कल्याण करणे हेच असते.
५. **संवैधानिक मार्ग** : राजकीय पक्षाचा संवैधानिक मार्गावरच विश्वास असतो. सत्ताप्राप्ती अथवा सत्ताबदल संवैधानिक मार्गानेच झाला पाहिजे, असाच त्याचा कटाक्ष असतो.
६. **निर्णयनिर्धारण** : निर्णयनिर्धारण प्रक्रियेत राजकीय पक्षाचा सहभाग असतो.

राजकीय पक्षाच्या निर्मितीचे घटक : राजकीय पक्षांचा विकास गेल्या काही शतकांत झाला आहे. आधुनिक काळात त्यांनी राजकीय व्यवस्थेची उपव्यवस्था असे स्थान प्राप्त केले आहे. लोकमत संघटित करून त्याचा आविष्कार करणे हा राजकीय पक्षांच्या कार्याचा मूळ हेतू असतो. लोकशाहीच्या विकासाचे राजकीय पक्ष हे मुख्य गमक बनले आहे. त्यांच्या निर्मितीची सामाजिक, मानसिक, सांस्कृतिक तसेच आर्थिक आणि इतर कारणे सांगितली जातात.

१. **जनादेश** : दैनंदिन जीवनाची रुची वाढविण्यासाठी आणि ती टिकविण्यासाठी व्यक्ती संधी शोधत असते, अशाच प्रयत्नातून संस्था, संघटनांची निर्मिती होते. संस्था आणि संघटनांचे स्वरूप, कामे, यात परिस्थितीप्रमाणे बदल केला जातो. बदल ही काळाची गरज आहे. म्हणूनच तो स्वाभाविक मानला जातो. त्याचा स्वीकार समाज करतो. राजकीय पक्षांची निर्मिती अशाच सत्तांतराच्या गरजेतून झालेली आहे. प्रत्येक राजकीय पक्षाचे ध्येयधोरण, विचारप्रणाली वेगळी आणि वैशिष्ट्यपूर्ण असते. त्याआधारे राबविल्या जाऊ शकणाऱ्या कार्यक्रमांविषयी लोकांच्या मनात उत्सुकता असते. त्यातूनच जनादेशाच्या आधारे सत्तांतर घडते आणि पक्षपद्धती विकसित होते.

२. **धर्म, पंथ** : धर्म, पंथ हे राजकीय पक्षाच्या निर्मितीचे कारण मानले जाते. धार्मिक भावना जोपासण्याच्या आणि धर्माचे श्रेष्ठत्व सिद्ध करण्याच्या पुराणमतवादी विचारातून राजकीय सत्तेची आवश्यकता वाटू लागते. त्यातून धर्मावर आधारित राजकीय पक्षांची निर्मिती होते. उदा. भारतात जनसंघ, एम.आय.एम. मुस्लिम लीग, भारतीय जनता पक्ष इ. राजकीय संस्कृतीच्या आधुनिकीकरणाबरोबर धार्मिक तत्त्वज्ञानाच्या आधारे राजकीय पक्ष निर्मितीचे प्रमाण कमी-कमी होत जाते.

३. **विशिष्ट विचारप्रणाली** : विशिष्ट विचारप्रणालीचा शासनास आधार देण्याच्या उद्देशाने राजकीय पक्षांची निर्मिती होते. प्रथम त्या विशिष्ट प्रणालीच्या आधारे पक्ष निर्मिती होते. सत्ता प्राप्त झाल्यानंतर धोरणे आखताना, कार्यक्रम राबविताना त्या विचारप्रणालीचा आधार घेतला जातो. डाव्या आणि उजव्या विचारसरणीचे पक्ष अशाच पद्धतीने निर्माण झालेले आहेत. तसेच काही पक्ष प्रादेशिक भावना जोपासण्याच्या हेतूने निर्माण झालेले आहेत. शिवाय दुसऱ्या महायुद्धापूर्वी इटली आणि जर्मनीत आक्रमक राष्ट्रवादी विचारप्रणालीच्या आधारे फॅसिस्ट आणि नाझी पक्ष उदयाला आलेले आहेत.

४. **निश्चित अशा विचारप्रणालीची बांधिलकी नसणे** : निश्चित अशा विचारप्रणालीची बांधिलकी नसल्यास ध्येयधोरणे, कार्यक्रम याबाबत पक्षातील नेत्यांमध्ये आणि सदस्यांमध्ये मतभेद होतात. यातून मतमतांतरे निर्माण होऊन संघर्ष निर्माण होतो. यातून पक्षांमध्ये दुफळी निर्माण होते व यातील काही नेते बाहेर पडून नवा पक्ष स्थापन करतात.

५. **आर्थिक घटक** : आर्थिक घटक हा राजकीय पक्ष निर्मितीवर अधिक परिणाम करतो. देशाची अर्थव्यवस्था सुदृढ करण्याच्या दृष्टीने ठोस उपाय आणि कार्यक्रम देण्यासाठी राजकीय पक्षांची निर्मिती होते. दुसऱ्या महायुद्धापूर्वी जर्मनी आणि इटलीची अर्थव्यवस्था पूर्णतः मोडकळीस आलेली होती. नाझी आणि फॅसिस्ट अशा विकासाची हमी देणाऱ्या राजकीय पक्षांच्या हातात तेथील जनतेने सत्तेची सर्व सूत्रे सोपविली.

अशाप्रकारे अनेक घटकांचा प्रभाव राजकीय पक्षांच्या निर्मितीवर आणि कार्यावर पडत असतो. सांस्कृतिकदृष्ट्या विकसित अशा पाश्चिमात्य राष्ट्रांमध्ये धार्मिक घटकांचा प्रभाव कमी असतो. प्रादेशिक अस्मिता बोधत असतात. त्यामुळे राजकीय हिताची जोपासना करणारे, राष्ट्राची प्रतिमा सांभाळणारे आणि आर्थिक विकासात भर घालणारे कार्यक्रम देणारे राजकीय पक्ष टिकतात.

अशा अनेक घटकांचा प्रभाव राजकीय पक्षांच्या निर्मितीवर आणि कार्यावर पडत असतो. खरं तर राष्ट्रीय हिताची जोपासना करणारे, राष्ट्राची प्रतिमा सांभाळणारे आणि आर्थिक विकासात भर घालणारे कार्यक्रम देणारे वा राबविणारे राजकीय पक्ष टिकत असतात. शिवाय सामाजिक जडणघडणीचा, सामाजिक परिस्थितीचा प्रभाव ही राजकीय पक्ष निर्मितीवर होत असतो.

राजकीय पक्षांची भूमिका आणि कार्ये

आजच्या काळात राजकीय व्यवस्थेमध्ये राजकीय पक्षांना व्यापक आणि विविध स्वरूपाची कार्ये करावी लागतात. बदलत्या सामाजिक आणि राजकीय परिस्थितीमध्ये राजकीय पक्षांची जबाबदारी ही समाजाकडून वाढलेल्या अपेक्षांमुळे वाढत आहे. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर आर्थिकदृष्ट्या राजकीय वसाहतवाद वाढविण्याच्या दृष्टिकोनातून राजकीय पक्षांची भूमिका ठरत असते. सध्याच्या बदलत्या माहिती तंत्रज्ञानामुळे शिवाय सोशल मिडियामुळे प्रत्येक देशात राजकीय व्यवस्था, विविध सामाजिक रचना, त्यांची कार्ये यांचा परिणाम आलेला आहे.

लोकशाहीचा आधार राजकीय पक्ष आहे. कारण लोकमत तयार करणे, प्रदर्शित करणे, समाजमनाचा योग्य दिशेने विकास करणे, लोकांना राजनैतिक दायित्व प्रदान करणे, राजकीय एकतेची वाढ करणे, शासनाच्या विविध अंगामध्ये सामंजस्य निर्माण करणे, लोकांच्या आर्थिक, सामाजिक, राजकीय इत्यादी प्रश्नांना वाचा फोडणे, सार्वजनिक निती निर्माण करणे, सरकारी अधिकाऱ्यांचे निर्वाचन करणे, सरकार तयार करणे किंवा सरकारला विरोध करणे, राजकीय शिक्षण देणे, व्यक्ती आणि सरकार मध्ये मध्यस्थी म्हणून कार्य करणे अशी अनेक कार्ये राजकीय पक्षांची आहेत.

सार्वजनिक पदासाठी नेते निवडणे, त्याद्वारे शांततेच्या मार्गाने राजकीय सत्ता प्राप्त करणे, राजकीय शिक्षण देणे, लोकांचे राजकीय समाजीकरण करणे हेच राजकीय पक्षाचे प्रमुख कार्य आहे, असे डेव्हिड अँप्टर म्हणतो.

ह्या सर्व आधारावर राजकीय पदांची कार्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. **हितसंबंधाचे एकत्रीकरण आणि सुसूत्रीकरण करणे :** विविध प्रकारच्या हितसंबंधांच्या आधारावर समाजात विविध गट निर्माण होतात. अशा गटांच्या विविध मागण्या असतात. समान विचारांच्या नागरिकांना एकत्रित आणण्याचे कार्य राजकीय पक्षाचेच आहे. त्यांच्या मागण्यांचे सुसूत्रीकरण राजकीय पक्षच करतो आणि त्या लोकांमधील अनेक प्रकारचे मतभेद नष्ट करतो. उदा. उत्तर अमेरिका आणि दक्षिण अमेरिकेतली हितसंबंधाच्या विरोधामुळे लोकांमध्ये अस्वस्थता निर्माण झाली होती. ती भरून काढण्याचे कार्य अमेरिकेतील डेमोक्रॅटिक पक्षाने केले. फ्रान्समध्ये कॅथॉलिक गटाला आणि साम्यवादी गटाला शह देण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य रॅडिकल पक्षाने केले. भारतातही १९७५ च्या आणीबाणीत झालेले अत्याचार ह्या मुद्द्यावर अनेक पक्षांना एकत्रित आणून संघटित लढा देण्याचे कार्य जनता पक्षाने केले आणि १९७७ च्या निवडणुकीत तो पक्ष सत्तारूढ झाला. २०१४ च्या लोकसभा निवडणुकीमध्ये काँग्रेस पक्षाच्या विरोधी मतांचे एकत्रीकरण करण्यात नरेंद्र मोदींना यश मिळाले व ते पंतप्रधान बनले.

२. **सार्वजनिक नीतीचे निर्धारण करणे** : राष्ट्रासमोर आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक या सारख्या महत्वाच्या समस्या असतात. त्या सोडविण्यासाठी राजकीय पक्ष नीती किंवा धोरण निश्चितीचे कार्य करतो. अशा वेळी भिन्न-भिन्न प्रकारच्या नीती सांगितल्या जातात. तर सर्वांचा विचार करून राजकीय पक्ष योग्य असेच धोरण आणि नीती निर्धारित करतो.
३. **राजकीय एकात्मता निर्माण करणे** : समाजातील विविध आणि परस्पर विरोधी हितसंबंधाच्या लोकांमध्ये राष्ट्रहिताच्या दृष्टीने ऐक्य आणि एकजिनसीपणा निर्माण करण्याचे कार्य राजकीय पक्षच करतो. त्यासाठी विविध गटांशी संपर्क साधतो. त्यांच्यातील परस्पर संघर्ष आणि मतभेद दूर करतो.
४. **राजकीय व्यवस्थेत शिस्त निर्माण करणे** : लोकशाहीमध्ये कायदेशीर आणि शांततेच्या मार्गाने सत्ता प्रस्थापित करण्याचे कार्य राजकीय पक्षालाच करावे लागते. ह्या मार्गाने प्राप्त केलेली सत्ता ही स्थिर स्वरूपाची असते. राजकीय व्यवस्थेत शिस्त निर्माण करण्यासाठी आचारसंहिता असणे आवश्यक आहे. तसेच हिंसात्मक आणि बेकायदेशीर रित्या मार्गाने राजकीय पक्षाने सत्ता हस्तगत केली, तर राजकीय स्वास्थ्य आणि स्थैर्य निर्माण होत नाही.
५. **राजकीय व्यवस्थेचे मूल्य टिकविणे** : प्रत्येक राजकीय पक्ष, राजकीय स्थैर्य निर्माण करण्यासाठी लोकांच्या मनावर विशिष्ट राजकीय मूल्ये आणि कल्पना बिंबवण्याचे कार्य सतत करतो. आपली विशिष्ट राजकीय प्रणाली इतर राजकीय पक्षांपेक्षा कशी वेगळी आहे हे बिंबवण्याचा प्रयत्न करीत असतात.
६. **उमेदवारांची निश्चिती करणे** : सत्ता हस्तगत करण्यासाठी निवडणुक लढविणे हे राजकीय पक्षाचे कार्य आहे. त्यासाठी राजकीय पक्षाने मान्य केलेले ध्येय, धोरण आणि कार्यक्रम ह्यांना व्यावहारिक रूप देण्यासाठी, शासन तयार करण्यासाठी योग्य, लायक, अनुभवी आणि तज्ञ उमेदवारांची निवड करणे हे राजकीय पक्षाचेच कार्य आहे.
७. **सरकार तयार करणे** : निवडणुकीत ज्या राजकीय पक्षाचे जास्तीत जास्त सभासद निवडून येतात. तो राजकीय पक्ष लोकशाही शासन व्यवस्थेत सत्तारूढ होतो आणि पूर्वघोषित केलेल्या ध्येयधोरण आणि कार्यक्रम ह्यांची अंमलबजावणी करण्याचे कार्य असा सत्तारूढ राजकीय पक्षच करतो.
८. **राजकीय भरतीचे कार्य करणे** : संसदीय आणि अध्यक्षीय शासनपद्धतीमध्ये जो राजकीय पक्ष सत्तारूढ होतो. त्याला निरनिराळ्या शासकीय आणि राजकीय पदांसाठी आपल्या उमेदवारांची निवड करावी लागते.
९. **विरोधी पक्ष म्हणून कार्य करणे** : सत्तारूढ पक्षाच्या खालोखाल ज्या राजकीय पक्षाला संख्याबळ प्राप्त होते तो विरोधी पक्ष म्हणून कार्य करतो, अशा विरोधी पक्षाला शासनरूढ पक्षाचे दोष चव्हाट्यावर आणणे, त्याच्या कार्यावर संसदेत आणि संसदेच्या बाहेर टीका करणे, लोकमत जागृत करणे, प्रसंगी सत्तारूढ पक्षावर अविश्वास ठराव मांडणे आणि तो पास झाल्यास स्वतः

सत्तारूढ होणे अशी अनेक प्रकारची कार्ये सांसदीय व्यवस्थेत करावी लागतात. विरोधी पक्षाच्या अस्तित्वामुळेच सत्तारूढ पक्षाची हुकूमशाही नष्ट होते आणि जनतेच्या स्वातंत्र्याचे संरक्षण होते असे डॉ. जेनिंग म्हणतात.

१०. **लोकांना राजकीयदृष्ट्या क्रियाशील बनविणे** : राजकीय पक्ष, सभा, संमेलने, व्याख्याने, घोषणा, निवेदने, वृत्तपत्रे अशा अनेक प्रचार माध्यमांचा उपयोग करून सार्वजनिक हिताच्या प्रश्नांची लोकांना जाणीव करून देतो. त्यामुळे त्या घटनेविषयी लोकांमध्ये अनुकूल अथवा प्रतिकूल मत बनते. राजकीय प्रश्नांसंबंधी लोकांमध्ये अभिरुची आणि जागृती निर्माण करणे हे कार्यदेखील राजकीय पक्षाचेच आहे असे लॉर्ड ब्राईसचे मत आहे.
११. **शासक आणि शासित ह्यांच्यातील दुवा म्हणून कार्य करणे** : लोकांच्या इच्छा शासनापर्यंत पोहोचविणे आणि त्या इच्छांचे धोरणात रूपांतर करण्यासाठी निरनिराळे प्रस्ताव शासनास सादर करणे हे राजकीय पक्षाचेच काम आहे. शासकीय निर्णयांच्या अनुकूल आणि प्रतिकूल परिणामांची शासनकर्त्यांना जाणीव करून देणे, शासकीय निर्णय चांगले कसे ? हे लोकांना समजावून सांगणे अशी कामे राजकीय पक्षाला करावी लागतात.
१२. **मिळालेले स्थान आणि सत्ता टिकविणे** : संसदीय शासन व्यवस्थेमध्ये विरोधी पक्षाच्या संसदेत आणि संसदेबाहेर होणाऱ्या टिकेला यशस्वीपणे तोंड देण्याचे कार्य सत्तारूढ राजकीय पक्षालाच करावे लागते.
१३. **शासनाच्या विविध घटकांमध्ये सामंजस्य निर्माण करणे** : ज्या शासन व्यवस्थेत सत्ता विभाजनाचा अवलंब केला आहे अशा अमेरिकेसारख्या देशात कार्यपालिका आणि कायदे मंडळ ह्यांच्यामध्ये परस्परसमन्वय निर्माण करण्याचे कार्य राजकीय पक्ष करतो.

राजकीय पक्षांचे प्रकार

अनेक विचारवंतांनी राजकीय पक्षांचे वर्गीकरण वा प्रकार सांगितलेले आहेत. सामाजिक संघटन, आर्थिक घटक, धर्म, जात, प्रदेश, सांस्कृतिक स्थिती इ. घटकांचा विचार करून हे वर्गीकरण केले जाते. वर्गीकरणाचे पारंपरिक आणि आधुनिक असे प्रमुख दोन प्रकार केले जातात. सामान्यपणे खालील निकषांच्या आधारे ही वर्गीकरणे करण्यात आलेली आहेत.

१. **सदस्यत्व** : नागरिकांच्या प्रश्नांचे सदस्यत्व सहज सोप्या पद्धतीने प्राप्त होत असेल तर तो खुला राजकीय पक्ष मानला जातो. लोकशाही व्यवस्थेत राजकीय पक्षाचे स्वरूप खुले असण्यावर विशेष भर दिला जातो. त्यामुळे लोकांचा राजकीय सहभाग वाढतो. याऊलट सदस्यत्व प्राप्त होण्यासाठी अवघड पद्धत असेल आणि सदस्यत्व लवकर प्राप्त होत नसेल, तर त्याला बंद राजकीय पक्ष म्हटले जाते. साम्यवादी पक्षाची हुकूमशाही असलेल्या देशात पक्षाचे असे बंदिस्त स्वरूप असते.
२. **व्याप्ती** : काही राजकीय पक्षांची कार्यक्षेत्रे समाजाला व्यापून टाकणारी असतात. सामाजिक क्षेत्रातील प्रत्येक गोष्टीशी त्यांचा संबंध असतो. अशा राजकीय पक्षांना समग्रवादी राजकीय

पक्ष म्हटले जाते. उदा. चीनमधील साम्यवादी पक्ष, हिटलरचा नाझी आणि मुसोलिनीचा फॅसिस्ट पक्ष. समाजाच्या फक्त राजकीय जीवनाशी कार्यात्मक संबंध असलेल्या पक्षांना संकुचित राजकीय पक्ष म्हटले जाते.

३. **ध्येय** : पक्षाने निर्धारित केलेल्या ध्येयानुसार त्यांचे प्रतिगामी आणि उदारमतवादी तसेच क्रांतीवादी आणि आधुनिक असे प्रकार केले जातात.
४. **विचारधारा** : प्राप्त परिस्थितीत समायोजन करून ती टिकविण्याची प्रवृत्ती उजव्या विचारधारेच्या पक्षात असते. तर डाव्या विचारधारेच्या पक्षांना विद्यमान परिस्थितीत बदल घडवून त्याजागी नवी व्यवस्था आणावयाची असते. समाजातील निम्न स्तरावरील पीडित, शोषित वर्गाला न्याय देणारी आणि त्यांच्या हिताचे संवर्धन करणारी अशी नवी व्यवस्था आणण्यासाठी ते क्रांतीच्या मार्गाचाही अवलंब करू शकतात. या दोन्ही प्रवृत्तीचे संमिश्र स्वरूप मध्यममार्गी विचारधारेच्या पक्षांमध्ये असते.

राजकीय पक्षांची आधुनिक वर्गीकरणे

ग्रॅन्विच आल्मंड, जेम्स जप, जीन ब्लाइल, नील ए. मॅकडोनाल्ड, न्यूमेन, सारटोरी, मॉरीस डुवर्जर इत्यादींनी राजकीय पक्षांची वर्गीकरणे सादर केली आहेत. यापैकी काही वर्गीकरणांचा विचार खालीलप्रमाणे करता येतो.

(अ) ग्रॅन्विच आल्मंड यांचे वर्गीकरण

आल्मंड यांनी 'दि पॉलिटिक्स ऑफ दि डेव्हलपिंग एरियाज' या पुस्तकात राजकीय पक्षांचे वर्गीकरण सादर केलेले आहे. यामध्ये त्यांनी संस्थात्मक दृष्टीकोन प्रामुख्याने वापरला आहे. आल्मंड यांनी चार प्रकारात राजकीय पक्षांचे वर्गीकरण केले आहे.

१. **एकाधिकारवादी** : एकपक्षीय हुकूमशाही असलेल्या राजकीय व्यवस्थेत पक्षाला घटनात्मक स्थान प्राप्त होऊन एकाधिकार निर्माण होतो. उदा. रशिया व चीन.
२. **प्रबळ अनाधिकारवादी** : स्वरूप प्रबळ अनाधिकारवादी असे असते. राजकीय पक्षांचे प्राबल्य वाढले तरी त्यांचा एकाधिकार निर्माण होऊ शकत नाही.
३. **स्पर्धात्मक द्विपक्ष** : प्रबळ द्विपक्षपद्धती असलेल्या इंग्लंड आणि अमेरिकेच्या लोकशाही व्यवस्थेतील राजकीय पक्षांचा सदर प्रकारात समावेश केला जातो.
४. **स्पर्धात्मक बहुपक्ष** : काही लोकशाही व्यवस्थांमध्ये बहुपक्षपद्धती निर्माण होऊन त्यांच्यात राजकीय सत्तेसाठी स्पर्धा सुरू असते. उदा. भारत.

राजकीय व्यवस्थेचा विकास आणि आधुनिकीकरणाचे प्रमाण याचा अभ्यास वरील वर्गीकरणाच्या आधारे करता येतो. परंतु पक्षरचना, कार्यपद्धती, कार्याचे स्वरूप, सामाजिक प्रभाव या घटकांचा विचार येथे आलेला नाही.

(ब) जेम्स जप यांचे वर्गीकरण

संस्थात्मक घटकांऐवजी शैलीला महत्त्व देऊन जेम्स जप यांनी राजकीय पक्षांचे वर्गीकरण सादर केले आहे. त्यांनी राजकीय पक्षांचे पुढील प्रकार केले आहेत.

१. **अस्पष्ट द्विपक्ष पद्धती** : या पक्षपद्धतीत दोन राजकीय पक्ष सत्ता स्पर्धेत असतात. परंतु विचारसरणी आणि कार्यक्रमांच्या बाबतीत त्यांच्यात ठळक भेद करणे अवघड असते. अमेरिकेतील डेमॉक्रॅटिक आणि रिपब्लिक या पक्षांमध्ये तात्त्विक मतभेद कमी असतात.
२. **स्पष्ट द्विपक्ष पद्धती** : या पक्षपद्धतीत विचारसरणी कार्यक्रम, धोरण, नेतृत्वाचे स्वरूप या बाबत पूर्णपणे भिन्न असे राजकीय पक्ष असतात. ग्रेट ब्रिटन, जपान आणि ऑस्ट्रेलियामध्ये अशी पक्षपद्धती आहे.
३. **बहुपक्ष पद्धती** : या पद्धतीमध्ये अनेक राजकीय पक्ष सत्ता स्पर्धेत असतात. विचारसरणी, हितसंबंध, प्रादेशिक भावना, कार्यक्रम, धोरणे, सदस्यत्व यादृष्टीने त्यांच्यात विविधता असते. सत्ताप्राप्तीसाठी ते युती करतात. युतीमध्ये देखील घटकपक्ष आपले वैशिष्ट्य टिकवितात. युतीशी त्यांची कायमस्वरूपी बांधिलकी असते. इतर सर्व पक्षपद्धतीपेक्षा बहुपक्षपद्धतीत राजकीय अस्थिरता अधिक असते.
४. **एकप्रबळ पक्ष पद्धती** : अशा पक्षपद्धतीमध्ये अनेक पक्षांचे अस्तित्व असते. परंतु एक राजकीय पक्ष प्रबळ असतो. इतरांची शक्ती कमी असते. एका पक्षाची राजकीय मक्तेदारी निर्माण होते. उदा. भारतात १९७७ पर्यंत अशी पक्षपद्धती होती.
५. **उदार एक-पक्ष पद्धती** : या पक्ष पद्धतीत शासन, संरक्षणदले, अर्थव्यवस्था अशा सर्व ठिकाणी एकाच राजकीय पक्षाचा प्रभाव असतो. सर्व एक-पक्ष पद्धतीत नेतृत्व हुकूमशाहीकडे झुकू शकते.
६. **संकुचित एक-पक्ष पद्धती** : या पक्ष पद्धतीमध्ये लष्करी गट किंवा पारंपरिक पद्धतीने एखाद्या घराण्याच्या हातात राजकीय सत्तेचे केंद्रीकरण होते. त्यांची प्रवृत्ती सर्वाधिकारवादी असते. अविकसित अशा संकुचित पक्षाची सूत्रे हळूहळू अशा व्यक्तींच्या हातात जातात.
७. **सर्वकष राजकीय पक्ष** : २०व्या शतकात उदयाला आलेल्या सर्वकष राज्याच्या कल्पनेचा प्रभाव अनेक राष्ट्रांवर होता. नाझी पक्षाच्या राजवटीतील जर्मनी आणि मुसोलिनीच्या काळातील इटलीत फॅसिस्ट पक्षाचे वर्चस्व संपूर्ण व्यवस्थेवर होते.

मॅकडोनाल्ड यांचे राजकीय पक्षांचे वर्गीकरण

१. **सिद्धांतावर आधारित राजकीय पक्ष** : असे राजकीय पक्ष विशिष्ट सिद्धांत किंवा विचार-प्रणालीवर आधारलेले असतात. पक्षीय नेतृत्व आणि सदस्य विशिष्ट तत्त्वप्रणालीशी बांधील असतात. सामाजिक परिवर्तन करण्यासाठी एखाद्या विशिष्ट विचारप्रणालीचा स्वीकार करणाऱ्या पक्षाला सिद्धांतवादी राजकीय पक्ष म्हटले जाते. इंग्लंडमधील समाजवादी पक्ष, भांडवलवादी पक्ष, चीनमधील साम्यवादी पक्ष इ.

२. **सिद्धांतविरहित राजकीय पक्ष** : विविध हितसंबंधी गटांचे संघटन होणे त्यातून राजकीय पक्षांची निर्मिती होते. त्यामुळे त्याला विशिष्ट सैद्धांतिक आधार नसतो. चमत्कृतिजन्य नेतृत्व, धर्म, कामगार संघटना व आर्थिक संघटना इत्यादी अशा राजकीय पक्षांचे प्रमुख आधार असतात. उदा. अमेरिकेतील डेमॉक्रेटिक आणि रिपब्लिकन या पक्षात वरील घटक आढळतात.

३. **संघटनात्मक आधार असलेले राजकीय पक्ष** : काही राजकीय पक्षांची निर्मिती सामाजिक संघटनांच्या आधारे होते. संघटनेतील सदस्यांचा राजकीय पक्षाला आधार असतो. भांडवलशाही व्यवस्थेत कामगारांच्या संघटनांचा आधार काही राजकीय पक्षांना असतो.

(ड) सारटोरी यांचे राजकीय पक्षांचे वर्गीकरण

१. **एकपक्ष पद्धती** : या पक्षपद्धतीमध्ये एका प्रकारात एकाच पक्षाचे सर्वकष प्रभुत्व शासनावर असते व इतर पक्षांचे निर्मूलन केले जाते. दुसऱ्या एका प्रकारात राजकीय पक्षाला अधिष्ठान असते.

२. **द्विपक्षपद्धती** : दोन प्रमुख तुल्यबळ पक्ष असलेली पक्षपद्धती इंग्लंड-अमेरिकेत विकसित झाली आहे. राजकीय सत्ता या दोन पक्षांमध्ये हस्तांतरित होत असते. दोन पक्षा अधिक पक्षांमध्ये दोन पक्षांचे प्रभुत्व असणे हे द्विपक्षपद्धतीचा दुसरा उपप्रकार होय. उदा. इंग्लंडमधील कॉन्झर्व्हेटिव्ह आणि लेबर पार्टीचा या संदर्भात उल्लेख करता येतो. अनेक राजकीय पक्षांमध्ये दोन पक्षांना प्रमुख स्थान हा तिसरा प्रकार जर्मनीमध्ये आहे.

३. **बहुपक्षपद्धती** : कायदेमंडळावर प्रभुत्व निर्माण करण्यात किंवा सत्ता प्राप्त करण्यात कोणत्याही एका पक्षाला यश मिळत नाही. अनेक पक्ष एकत्र युतीचे सरकार निर्माण करतात त्याला बहुपक्षपद्धती असे म्हटले जाते. सत्ताप्राप्तीसाठी संघर्ष करताना राजकीय व्यवस्थेचे अस्तित्व आणि स्थैर्य टिकविण्याचा प्रयत्न होतो. बहुपक्षपद्धतीत, दुसऱ्या प्रकारात राजकीय व्यवस्थेचे अस्तित्व धोक्यात येते आणि मोठ्या प्रमाणात अस्थिरता निर्माण होते. उदा. स्वित्झर्लंडमध्ये स्थायी बहुपक्षपद्धती तर फ्रान्समध्ये अस्थायी बहुपक्षपद्धती आहे.

आंतरराष्ट्रीय परिस्थितीमध्ये झपाट्याने परिवर्तन होत असल्याने त्याचो परिणाम राजकीय पक्षांच्या निर्मितीवर आणि प्रकारांवर होत आहे. विशिष्ट विचारप्रणालीचा राज्यावरील प्रभाव नष्ट होऊन संमिश्र स्वरूपाच्या तत्वांचा स्वीकार अनेक ठिकाणी होत आहे. जागतिकीकरणामुळे होणाऱ्या राजकीय धोरणात व कार्यक्रमातील बदलाचा परिणाम पक्षपद्धतीवर होत आहे.

राजकीय पक्षांचे गुण-दोष

गुण :

१. राजकीय पक्ष आपले संघटीत स्वरूपात विचार व्यक्त करतो.
२. राजकीय पक्ष विभिन्न मते असलेल्या लोकांमध्ये एकता, सहयोग आणि सहनशीलता निर्माण करतो.

३. लोकशाही लोकमताच्या पाठिंब्यावर चालते आणि सत्तेत जनमत निर्माण करणे आणि व्यक्त करणे हे राजकीय पक्षामुळेच शक्य होते.
४. पक्षाच्या हुकूमशाही वृत्तीवर नियंत्रण विरोधी पक्ष करतो.
५. विभिन्न राजकीय पक्षांद्वारे ज्वलंत समस्यांवर अनेक प्रचार माध्यमांद्वारे प्रकाश टाकण्यात येतो.

दोष :

१. कठोर पक्षपद्धतीमुळेच शिस्त ही व्यक्तिमत्त्व आणि स्वातंत्र्याचे अपहरण करते.
२. राजकीय पक्षपद्धती देशातील जनतेचे अनेक आधारावर विभाजन करते.
३. राजकीय पद्धतीत मतैक्य एकता ही कृत्रिम स्वरूपाची ठरते.
४. पक्षाची निर्मिती जात, धर्म, प्रांत, भाषिकता या आधारांवर होते. त्यामुळे राष्ट्रीय हिताकडे दुर्लक्ष होते आणि स्वार्थवादाचा चालना मिळते.

४.२.२ दबाव गट

या उपघटकांचा अभ्यास केल्यानंतर दबाव गट म्हणजे काय आणि दबाव गटांचे वर्गीकरण तसेच दबाव गट आणि राजकीय पक्ष यांच्यातील आंतरसंबंधाचा अभ्यास करता येईल.

जगातील प्रत्येक देशाच्या राजकीय प्रक्रियेत आधुनिक काळामध्ये दबाव गटांना महत्त्व प्राप्त झाले आहे. लोकशाही व्यवस्थामध्ये गट, संघटना निर्माण करण्याचे स्वातंत्र्य नागरिकांना मिळाले आहे. त्यामुळे दबाव गटांच्या अभ्यासात अशा देशांचा प्रामुख्याने विचार होतो. प्रजातंत्राचा खरा आधार जनता असते. त्यासाठी लोकशाही शासनव्यवस्थेत लोकांना संघटीत करण्यात येते आणि आपल्या मागण्यांच्या पूर्ततेसाठी अशा एकत्रित गटाकडून शासनावर प्रभाव पाडण्यात येतो. सामाजिक आणि व्यावसायिक भिन्नता या कारणांमुळे समाजात अनेक गट निर्माण होतात. उदाहरणार्थ, शेतकरी संघटना, मजूर संघटना, विद्यार्थी संघटना, शिक्षक संघटना, चेंबर ऑफ कॉमर्स इ. अशा दबाव गटांच्या आंतरसंबंधातून राजकीय प्रक्रिया घडत असते. या प्रक्रियेशी दबाव गटांचा प्रत्यक्ष संबंध ज्या विशिष्ट मर्यादित पर्यंत येतो त्या मर्यादित दबाव गटांचा अभ्यास केला जातो.

राज्यशास्त्रावरती समाजशास्त्र, मानसशास्त्राचा प्रभाव वाढत असल्याने गटांच्या अभ्यासाला महत्त्व प्राप्त झाले आहे. विविध सामाजिक संस्था, मूल्यांचा आविष्कार करीत असतात ही मूल्ये साकार करण्याची जबाबदारी राजकीय व्यवस्थेला पार पाडावी लागते. राजकीय प्रक्रियेतून सामाजिक मूल्ये निर्माण व्हावीत अशी अपेक्षा समाजाची असते. अर्थात यासाठी राजकीय व्यवस्थेला निर्णय घ्यावे लागतात आणि राजकीय व्यवस्थेचा निर्णय निर्मिती प्रक्रियेवर दबाव गटांचा प्रभाव पडत असतो. राजकीय व्यवस्थेचा निर्णय अनेक वेळा हा विविध गटांमधील संघर्षाचा परिणाम असतो. अशा अर्थाने थोडक्यात निर्णय निर्धारण प्रक्रियेत दबाव गटांची भूमिका ही महत्त्वपूर्ण असते. सामाजिक पातळीवरील वर्गसंरचना आणि व्यावसायिक वेगळेपणा ह्या कारणांमुळे समाजात दबाव गट

निर्माण होतात, अशा संघटना शासनावर संघटितरित्या प्रभाव पाडून आपल्या मागण्या पूर्ण करून घेण्यासाठी सतत प्रयत्नशील असते. तिलाच दबाव गट (Pressure Groups) असे म्हणतात. इंग्लंडमधील लोकांनी संघटितरित्या धान्य कायद्याच्या विरोधात शासनावर पूर्वी केलेल्या नियमांमध्ये परिवर्तन करण्यास भाग पाडले होते. या उदाहरणावरून ही बाब स्पष्ट होईल.

दबाव गटाचा शास्त्रीय दृष्टिकोनातून सर्वप्रथम अभ्यास करण्याचे श्रेय ऑर्थर बेंटले या राजनीतिज्ञाला द्यावे लागते. त्यांनी यासंबंधीची सविस्तर मांडणी त्यांच्या “दि प्रोसेस ऑफ गव्हर्नमेंट” (१९०८) या ग्रंथात केली आहे. पुढे १९५० नंतर तुलनात्मक राजकारण या विषयाच्या अंतर्गत दबाव गटांचे अध्ययन सुरू होऊन तुलनात्मक राजकारण या विषयात राजकीय पक्षानंतर दबाव गटाच्या अभ्यासालाही महत्त्व प्राप्त झाले. या घटकात आपण दबाव गटांचे वर्गीकरण व राजकीय पक्ष आणि दबाव गटाची भूमिका प्रामुख्याने अभ्यासणार आहोत.

४.२.२.१ दबाव गट - अर्थ आणि व्याख्या

सामाजिक पातळीवर विविध हितसंबंधी गट असतात. ते हितसंबंधी गट आपल्या सभासदांच्या हितांचे प्रतिनिधीत्व व संरक्षण करण्याच्या हेतूने स्थापन झाले असतात. त्यालाच दबाव गट असेही म्हणतात. काही विचारवंतांनी दबाव गटांच्या व्याख्या केल्या आहेत. त्या खालीलप्रमाणे :

१. व्हि. ओ. की. यांच्या मते : “शासनाच्या नीतीनिर्धारण प्रक्रियेवर प्रभाव पाडण्यासाठी स्थापन करण्यात आलेली खाजगी संघटना म्हणजे दबाव गट होय.”
२. हेन्री टर्नर यांच्या मते, “सार्वजनिक धोरण प्रभावित करण्याचा प्रयत्न करतात मात्र ते स्वतः पक्ष कार्यक्रम तयार करत नाहीत. मात्र पक्षाच्या धोरण निर्मितीवर आपल्या मागण्या कशा प्रकारे मांडल्या जातील. यासाठी प्रयत्न करणारी बिगर पक्षीय संघटना म्हणजे दबाव गट होय.”
३. झिंगलर यांच्या मते, “लोकांचा असा संघटित समूह की जो राजकीय सत्ता प्राप्त करण्याचा प्रयास करीत नाही. परंतु आपल्या मागण्यांच्या पूर्ततेसाठी आणि आपल्या हितसंवर्धनासाठी शासकीय निर्णयावर प्रभाव पडतो. त्याला दबाव गट असे म्हणतात.”
४. डेव्हिड ट्रूमन यांच्या मते, “समान धारणा असलेल्या सभासदांचा समूह, की जो शासनावर आपल्या मागण्यांच्या पूर्ततेसाठी प्रभाव पाडण्यात सतत प्रयत्नशील असतो त्याला दबाव गट असे संबोधले जाते.”

अशा प्रकारे दबाव गट ही एक प्रकारे लोकांची औपचारिक संघटना असते. तिचा उद्देश सार्वजनिक नीतिनिर्माण प्रक्रियेत शासनावर वेगवेगळ्या मार्गांनी प्रभाव पाडणे हा असतो. आपल्या हिताची जपणूक यालाच ही संघटना महत्त्व देते. या अर्थानेच दबाव गटाची प्रमुख वैशिष्ट्ये पाहता येतील.

दबाव गटाची वैशिष्ट्ये

१. दबाव गट हा सामाजिक हितसंबंधीय लोकांचा समूह असतो.
२. हा संघटीत समूह असतो.
३. दबाव गट कधीही राजकीय सत्ता प्राप्त करण्याचा प्रयत्न करीत नाहीत.
४. दबाव गट वेगवेगळ्या प्रचार, प्रसार माध्यमांचा वापर करून शासनावर प्रभाव पडतो.
५. दबाव गटाचा शासनावर प्रभाव पाडण्याचा उद्देश आपल्या हितसंबंधीचे गटांचे संरक्षण व वृद्धी करणे हा असतो.

दबाव गटांचे महत्त्व

सर्वच राजकीय व्यवस्थांमध्ये आधुनिक काळात दबाव गट हे राजकीय व्यवस्थांचे महत्त्वपूर्ण अंग बनले आहेत. ते या अर्थाने की दबाव गटाच्या माध्यमातून समाजातील लोकांच्या इच्छा-आकांक्षांची अभिव्यक्ती होते. लोकांचा राजकीय सहभाग वाढतो. दबाव गटांच्यामुळे सरकारच्या उपाययोजनांची योग्य प्रकारे अंमलबजावणी होते आणि त्या निर्णयांच्या होऊ घातलेल्या परिणामांची जाणीव सर्वसामान्य जनतेला होते. अशा गटांच्या प्रभावामुळे शासनाला लोककल्याणकारी आणि वास्तवाशी सुसंगत निर्णय घ्यावे लागतात. म्हणजेच एक अर्थाने व्यक्ती आणि शासन यांच्यामधील दुवा होण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य दबाव गट पार पाडत असतात.

दबाव गटाच्या क्रियाशीलतेवर आधुनिक काळात दबाव गटाचे महत्त्व अवलंबून असते. राजकीय सत्ता कोणत्या पक्षाकडे आहे यावर दबाव गटाचा प्रभाव अवलंबून असतो. उदा. इंग्लंडमध्ये मजूर पक्षाची सत्ता असताना मजुरांच्या दबाव गटाला विशेष महत्त्व प्राप्त होते.

दबाव गटावर प्रभाव पाडणारे घटक

- (अ) राजकीय कृतीप्रवणता कोणत्या माध्यमातून आणि केव्हा कार्य केल्यास आपला कार्यभाग साधेल याचा विचार दबाव गटाने कौशल्याने किंवा कृतीप्रवणतेतून केल्यास मागण्या लवकर मान्य केल्या जातात. परीक्षेच्या कालावधीत शिक्षक संघटनेने संप केल्यास त्यांच्या मागण्यांकडे सरकारला लक्ष देणे भाग पडते.
- (ब) दबाव गटामध्ये चढाओढ असेल तर याचा सरकारवर प्रभाव पडत नाही. विद्यार्थी संघटना असंख्य झाल्यामुळे त्यांचा शासनावर फारसा प्रभाव पडत नाही.
- (क) दबाव गटांतील सदस्यांची आपल्या दबाव गटाविषयीची निष्ठा अधिक तीव्र असल्यास त्या गटाचा प्रभावही अधिक असतो. उदा. कामगार संघटना. सरकारी धोरणाला कधी भीक घालत नाहीत.
- (ड) राजकीय सत्तेचा प्रमुख कोण आहे किंवा ती राजकीय सत्ता कोणाकडे आहे यावर सर्व अवलंबून असते. उदा. इंग्लंडमध्ये मजूरपक्ष सत्तेवर आल्यास उद्योगपतींचा दबाव गट प्रभावी ठरतो. अशा प्रकारे दबाव गटाचे महत्त्व लक्षात घेऊन डॉ. फायनर दबाव गटाला “अज्ञात

साम्राज्य'' (Anonymous Empire) असं म्हणतात. म्हणजेच पुढे दबाव गटाला विश्वासात घेतल्याशिवाय कोणतेही सरकार निर्णय घेऊ शकत नाही असे रिचर्ड लाम्ब म्हणतात.

४.२.३.२ दबाव गटांचे वर्गीकरण

जगात लोकशाही व्यवस्थांमध्ये दबाव गटांचा प्रभाव मोठ्या प्रमाणात दिसून येत आहे. कल्याणकारी राज्याच्या उदयामुळे राज्यव्यवस्थेचा संबंध सर्व अभिवृत्ती समूह व हितसंबंधी अशा गटांशी येणे अपरिहार्य होते. कारण राज्यव्यवस्थेच्या कार्याचा परिणाम या ना त्या रूपात त्यांच्यावर घडत असतो. स्वाभाविकपणे राज्यव्यवस्थेकडून या गटांच्या काही अपेक्षा निर्माण होतात. आपल्या मागण्या वेळोवेळी ते राज्यापुढे मांडताना दिसतात. समाजातील आपल्या सभासदांच्या काही समान अभिवृत्तींच्या आधारे एकत्र आलेले असतात. कित्येक वेळी त्यांचे हितसंबंध भिन्न असले तरी एका विशिष्ट प्रश्नासाठी ते एकत्र येतात. उदा. प्राण्यांशी क्रूर वर्तन करण्यास आळा घालणारे गट असतात. यामध्ये निसर्गप्रेमी, पक्षीमित्र, पर्यावरणरक्षक इ. कारणांनी संघटीत झालेले अभिवृत्ती समूहात मोडतात. त्याचा उद्देश हा आदर्श असतो आणि त्याच्या प्रेरणा समाजकल्याणासाठी असतात. वरील अशा काही प्रश्नासंदर्भात त्यांचा हेतू हा व्यक्तिगत किंवा एका विशिष्ट समूह हा पुरता मर्यादित नसतो तर तो संपूर्ण समाजाच्या किंवा मानवाच्या आणि विश्वाच्या हिताशी निगडित असतो.

समान अभिवृत्ती हितसमूहांच्या निर्मितीसाठी आवश्यक असतातच आणि त्यामुळे प्रत्येक हितसमूह हा अभिवृत्ती गट असतो त्याचबरोबर सभासद विशिष्ट हितसंबंध बाळगून असतात आणि त्यामुळेच त्यांच्यात अभिवृत्त्यात्मक ऐक्य निर्माण झालेले असते. विशिष्ट धंद्यातील माणसे, उद्योगपती, व्यावसायिक, कामगार इत्यादींच्या संघटना हितसमूह या प्रकारात येतात. अभिवृत्ती गटाचा पाया व्यक्तिनिष्ठ तर हितसमूहाचा वस्तुनिष्ठ असतो असे म्हणता येईल. त्यामुळे अभिवृत्ती समूहाची निश्चित अशी सभासद संख्या कधीच सांगता येत नाही. उदाहरणार्थ प्राणी पक्षी किंवा निसर्गप्रेमी माणसे समाजात किती आहेत हे सांगणे कठीणच असते. हितसमूहाबाबत मात्र निश्चितपणे त्यांची सभासद संख्या सांगता येऊ शकते. हितसमूह हे अभिवृत्तीसमूहांच्या तुलनेत अधिक स्थायी स्वरूपाचे असतात. अभिवृत्ती समूह समाजातील प्रश्नासंदर्भात एकत्र येत असतात आणि तो प्रश्न सरकारने सोडवल्यास संपुष्टात येतात किंवा राजकीय प्रक्रियांमध्ये सक्रीय राहत नाहीत. उलट हितसमूह हे आपला हितसंबंध अधिकाधिक पुढे नेण्यात रस बाळगून असल्यामुळे ते कायम प्रभाव टाकून सरकारी निर्णय प्रक्रिया आपल्याला अनुकूल करून घेण्याच्या खटाटोपात असतात. दबाव गटांचे वर्गीकरण ते ज्या संरचनात्मक स्वरूपात साकार होतात त्यांच्या आधारेही केले जाते. असा सर्वाधिक ठळक प्रयत्न काही विचारवंतांनी आणि राजकीय अभ्यासकांनी केला आहे. दबाव गटाचे स्थायी-अस्थायी-तौलनिक, लहान-मोठे, संघटित-प्रासंगिक इ. स्वरूपाचे गट असतात. यामध्ये त्यांच्या वर्गीकरणाचा खालीलप्रमाणे विचार करता येईल.

(अ) कार्ल जे फ्रेड्रीक : फ्रेड्रीक यांनी दबाव गटाचे दोन प्रकार केले आहेत - (अ) सामान्य हितसंबंधी गट, (ब) विशेष हितसंबंधी गट. सामान्य हिताच्या पूर्ततेसाठी पहिल्या प्रकाराचे गट तर विशिष्ट हिताच्या पूर्ततेसाठी दुसऱ्या प्रकारचे गट निर्माण होतात.

(ब) गॅब्रीएल आल्मंड व पॉवेल : यांच्या मते दबाव गटाचे चार मूलभूत प्रकार असतात.

१. प्रासंगिक गट (अतिचारी गट, अनामिक गट) (Anouic Interest Group)

प्रासंगिक किंवा आकस्मितपणे घडलेल्या घटनांमधून असे गट तयार होतात. समाजातील आत्यंतिक स्वरूपाचा ताणतणाव अशा दबाव गटांना जन्म देतो. जेथे सत्तेचे अतिकेंद्रीकरण असते आणि राजकीय संस्कृती बहुकेंद्रीयत्वाला पोषक नसते. अशा समाजात अतिचारी गट विशेष निर्माण होतात. सामाजिक प्रक्रियेतून राजकीय प्रक्रियेत त्यांचा अचानक प्रवेश होतो. मेधा पाटकर यांचे नर्मदा बचाव आंदोलन आणि ते घडवून आणणारी समिती यांचा समावेश या प्रकारात होतो. या प्रकारातील काही गट निदर्शने, संप, पदयात्रा या तत्वांच्या पलीकडे जाऊन दंगली, हिंसक कारवाया इत्यादी मार्गांचा अवलंब करतात. नियमांचे-मर्यादांचे उल्लंघन करून राजकीय व्यवस्थेत प्रवेश करून कार्यात अडथळे निर्माण करतात. व्यवस्थेच्या निर्णयात बदल घडवून आणण्याची क्षमता या गटांकडे असते. लोकशाही व्यवस्थेत अशा गटांची संख्या जास्त असते. हुकूमशाही व्यवस्थेत असे स्वातंत्र्य गटांना दिले जात नाही.

२. असंस्थात्मक गट (Non-associated Interest Group) : असंघटित गट म्हणजेच रक्तसंबंध व वंशावळी यावर आधारित धर्म, जात, पंथ, भाषा यानुसार निर्माण होणारे गट होय. या गटांना सामाजिक व धार्मिक नेते मार्गदर्शन करतात. या गटांना निश्चित संरचनात्मक आकार नसतो. संघटीत कार्यपद्धती नसते असे गट अनौपचारिकपणे हितसंबंधाची जोपासना करतात. त्यांच्या कार्याला विशिष्ट काळात सुरुवात होते. अधून-मधून प्रसंगोप्राप्त विशिष्ट मागणीसाठी ते सक्रीय होतात आणि पुन्हा स्वस्थ बसतात. उदा. धार्मिक उत्सवाच्या काळात धार्मिक अल्पसंख्याकांचे होणारे कार्यक्रम, राखीव जागांच्या संदर्भात आंदोलन करणारे जातीय गट, एखाद्या प्रदेशात विशिष्ट भाषिकांचा करण्याची मागणी करणारे गट इ. अशा गटांच्या कार्यात आणि रचनेत सातत्य नसते. तसेच कोणत्याही विशिष्ट मार्गाचा ते नियमितपणे अवलंब करीत नाहीत.

३. संस्थात्मक हितसंबंधी गट (Institutional Interest Groups) : या प्रकारच्या दबाव गटांचा विकास हा राजकीय पक्ष, विधीमंडळे, नोकरशाही, लष्कर इ. औपचारिक संस्थांच्या चौकटीत होतो. समूहांतर्गत समूह असे स्वरूप असलेल्या दबाव गटांचे कार्य हे आपल्या पितृसंस्थेचे हेतू साध्य करणे आणि तिने सोपवलेल्या जबाबदाऱ्या पार पाडणे हेच मुख्यतः असते. शासकीय विभागात निमशासकीय संस्थांमध्ये, कर्मचाऱ्यांचे गट असतात. सामाजिक आणि राजकीय हितांचे संरक्षण करणे हा त्यांचा उद्देश असतो. या गटांचे संघटन भक्कम असते. त्यामुळे त्यांचा सामाजिक प्रभावही जास्त असतो.

४. संघटनात्मक किंवा संघटीत दबाव गट (Organized Interest Groups) : विशिष्ट व्यक्तींच्या हितसंबंधाचा पाठपुरावा करण्यासाठी हे गट संघटीत होतात, व्यापारी-संघटना, शिक्षक-संघटना, विद्यार्थी संघटना, शेतकरी संघटना नागरी हक्क संरक्षण समिती इत्यादींचा या गटांमध्ये समावेश होतो. या गटांच्या दैनंदिन कामकाजासाठी पूर्ण वेळ पगारी कर्मचाऱ्यांची नियुक्ती केली जाते. ज्या विशिष्ट हितसंबंधाचा ते पाठपुरावा करतात ते स्पष्ट असतात. पद्धतशीर आणि सातत्यपूर्ण अशा पद्धतीने

ते आपल्या हितसंबंधाच्या आविष्करणासाठी अमलात आणतात त्यामुळे सरकारी धोरणे प्रभावित करण्याची या गटांची ताकत फार मोठी असते. अशा गटांना लोकशाही व्यवस्थेत घटनात्मक अधिकार असतात आणि राजकीय व्यवस्थेची मान्यता असते.

(क) जीन ब्लॉडेन यांचे वर्गीकरण : ज्या हेतूने किंवा प्रेरणेतून गटांची निर्मिती होते ती प्रेरणा आधारभूत मानून जीन ब्लॉडेन यांनी दबाव गटांचे वर्गीकरण केले आहे.

१. सामाजिक गट (Communal Group) : अशा गटांची निर्मिती सामाजिक संबंधातून होते. नियमित संपर्क, सामाजिक दृष्टीकोन इतरांविषयी आस्था, आदर यातून सामाजिक भावना वाढीस लागते. सामाजिक एकात्मतेची भावना विकसित होते. व्यक्ती स्वेच्छेने सामाजिक बंधने स्वीकारतात. आपल्या गटातील सदस्यांच्या समस्येवर चर्चा होते. सुख-दुःखाची देवाणघेवाण होते. अशा सामाजिक गटांचे स्वरूप कधी औपचारिक तर कधी अनौपचारिक असते. विविध जाती-जमातीच्या समूहांचा यात समावेश होतो. अशा सामाजिक गटांचे दोन उपप्रकार असतात.

(i) **रूढीवादी गट (Customary Groups) :** अशा गटांच्या सदस्यांवर रूढी-परंपरांचा प्रभाव असतो. सामाजिक विकासाच्या प्राथमिक अवस्थेत अशा दबाव गटांची संख्या जास्त असते. समाज विकसित होतो. त्या प्रमाणात या गटांचे प्रमाण कमी होते.

(ii) **संस्थात्मक गट (Institutional Groups) :** विशिष्ट संस्थांमध्ये नियमित संपर्क आणि सहवास यामुळे सदस्यांमध्ये भावनिक नाते निर्माण होते आणि संस्थात्मक हितसंबंधी गटांची त्यातून निर्मिती होते. उदा. शासकीय कार्यालयातील कर्मचारी संरक्षण समित्या, सैनिकांच्या कल्याणकारी समित्या इ. होय.

२. संघटीत गट (Organized Groups) : एखाद्या विशिष्ट ध्येयाच्या पूर्ततेसाठी असे गट उदयाला येतात. त्यासाठी ते राजकीय प्रक्रियेत प्रवेश करतात. त्यांच्या काही मागण्यांचा विचार राजकीय व्यवस्था करते. तर काही लांबवणीवर टाकते. उदा. कामगार संघटना, विविध व्यावसायिकांच्या संघटना इत्यादी या प्रकारात काही गट विशिष्ट विचारप्रणाली प्रेरित होऊन कार्य करतात. समाज प्रबोधन हा त्यामागील हेतू असतो. गो-संरक्षण समित्या, वृद्ध-अपंग कल्याण समित्या, ज्येष्ठ नागरिक संघ, स्त्री मुक्ती संघटना अशा गटांचा येथे समावेश करता येतो.

(ड) जोसेफ पालोम्बास यांनी दबाव गटांचे एका वेगळ्याच प्रकारे वर्गीकरण केले आहे. धोरणनिर्मिती व अंमलबजावणी करणाऱ्या केंद्राशी दबाव गट स्वतःला कशाप्रकारे जोडून घेतात या आधारावर हे वर्गीकरण केले आहे.

१. अशील पद्धती (Cliental) : या पैकी कोणत्याही एका पद्धतीचा अवलंब करणारे दबाव गट आणि धोरणनिर्मिती व धोरण अंमलबजावणी करणारी प्रशासकीय यंत्रणा यांच्यात घनिष्ठ कार्यात्मक संबंध असतात. परस्पर देवाणघेवाणीद्वारे दबाव गटांना प्रशासकांपर्यंत पोहोचण्याची संधी मिळते. त्याचबरोबर प्रशासकांना निरनिराळ्या प्रकारचे साहाय्य आणि तज्ञता यांचा लाभ होतो. हे दबाव गट प्रातिनिधिक सन्माननीय आणि प्रबळ असतात. तसेच कार्यात्मकही असतात.

२. **पालक पद्धती (Parantal)** : याचा अवलंब करणाऱ्या दबाव गटांना अनुकूल वातावरण बंदिस्त राज्यव्यवस्थांमध्ये तसेच एक पक्ष पद्धती किंवा एक-प्रबळ पक्ष पद्धती असणाऱ्या राज्यव्यवस्थांमध्ये असते. यामध्ये कौटुंबिक संबंधावर भर असतो. आप्तस्वकीय मित्र व शेजारी यांच्यावर विशेष अनुग्रह केला जातो.

अशा प्रकारे दबाव गट आणि हितसंबंधी गटांचे असे अनेक प्रकार केले जातात. यात गटांच्या निर्मितीचा उद्देश, प्रभावाचे स्वरूप कार्यपद्धती, सदस्यत्वाचे स्वरूप आणि राजकीय प्रक्रियेतील सहभाग इ. घटकांचा विचार झाला आहे. प्रत्येक दबाव गट हा पहिल्यांदा हितसंबंधी गट असतो. आपल्या मागण्यांच्या पूर्ततेसाठी तो राजकीय व्यवस्थेवर दबाव आणतो तेव्हा त्याचे स्वरूप दबाव गट असे असते.

४.२.३ राजकीय पक्ष आणि दबाव गटांची भूमिका

राजकीय पक्ष म्हणजे विशिष्ट हितसंबंधाच्यासाठी एकत्र आलेल्या व्यक्तींचा संघटित समूह असतो. राजकीय पक्ष राजकीय प्रक्रियांमध्ये भाग घेतात आणि जर संधी मिळाली की सत्तेवर येण्याची त्यांची तयारी असते. त्यांना राजकीय अजेंडा असतो. पण काही समूह असेही असतात की जे विशिष्ट कार्यक्रमांच्या आधारे मतदारांना आवाहन करीत नाहीत तर त्यांना फार मर्यादित गोष्टीतच रस असतो. त्यांना हितसमूह किंवा दबाव गट असे म्हणतात. त्यांचे स्वरूप केवळ राजकीय नसते ते निवडणुकीसाठी उमेदवारही उभे करीत नाहीत.

सर्व राजकीय पक्षांना एकमेकांशी स्पर्धा करायची असते. प्रत्येक पक्ष अनेक प्रकारच्या अगदी परस्परविरुद्ध असलेल्या हितसंबंधांनाही आपल्यात सामावून घेण्याचा प्रयत्न करतो. समान हितसंबंध हा दबाव गटाचा पाया असतो. राजकीय पक्षाचा पाया व्यापक असल्यामुळे त्यांना सर्वच पक्षांवर भूमिका घेणे भाग पडते, तर दबाव गटांना त्यांच्या प्रश्नापलीकडे कशावरच मत मांडण्याची गरज नसते. पक्षांना सत्ता केंद्राचे आकर्षण असते तसे ते दबाव गटांना नसते.

राजकीय पक्ष आणि दबाव गट यांच्यातील तफावत जेवढी स्पष्ट असते तेवढी ती बहुपक्षीय राजवटीत असत नाही. बहुपक्षपद्धतीत अनेक लहान राजकीय पक्षांचे पाये एवढे मर्यादित असतात की त्यांचे स्वरूप दबाव गटांसारखेच राहते. अर्थात पक्षांची संख्या कितीही मोठी असली तरी अशा राज्यव्यवस्थांमध्येही दबाव गटांची गरज ही असतेच आणि दबाव गट हे क्रियान्वित असतात. समानधर्मी मागसांशी सख्य करण्याचा मानवी स्वभावच दबाव गटांच्या निर्मितीच्या मुळाशी असतो. प्रत्येक राज्यव्यवस्थेत दबाव गटाची ताकद इतरापेक्षा कमी-जास्त असते. लोकशाही राज्यव्यवस्थेत ही ताकद समूहाचे स्वरूप किती एकसंघ आहे आणि त्यातून मागण्यांसंबंधी किती एकवाक्यता आहे यावर अवलंबून असते.

राजकीय पक्ष व दबाव गट दोन्हींना काही एक वैचारिक बैठक व संघटना असली तरी या दोन वेगवेगळ्या रचना आहेत. राजकीय पक्षांना अनेक हितांचे एकत्रीकरण करावे लागते. अनुनय करावा लागतो. हितसंबंधी गट एकाच वेळी अनेक पक्षांवर प्रभाव टाकण्याचा प्रयत्न करीत असतात. उदा. (शेतकरी संघटना, मजूर संघटना.)

सत्ता मिळविण्यासाठी पक्षांना संघटना बांधावी लागते. लोक जागरणासाठी सर्वंकष विचारप्रणालीचा आश्रय घ्यावा लागतो. दबाव गट हे करतीलच असे नाही ते राजकीय पक्षावर, शासनावर प्रभाव टाकून आपले हित साध्य करून घेतात. त्यासाठी शक्य तर अनेक पक्ष नेत्यामधून आपल्या हिताचे धोरणकर्ते मिळवितात.

अमेरिकेत राजकीय पक्ष आणि दबाव गट यांच्यातील तफावत अधिक स्पष्ट दिसते. इतरत्र त्यांच्यातील सीमारेषा बहुदा अस्पष्ट दिसते. काही देशांत राजकीय पक्ष महत्वाच्या दबाव गटाला आपल्यात सामावून टाकण्यात यशस्वी झालेले असतात. उदा. ब्रिटनची लेबर पार्टी कामगार संघटनांची मिळून झालेली असून कामगार संघटनांच्या सभासदांना त्या त्या पक्षांचे सभासदत्व मिळाले आहे. काही राज्यव्यवस्थांमध्ये पक्ष प्रत्यक्षात दबाव गटांचे काम करतात तर काही ठिकाणी दबाव गट हे पक्षांची अधिकरणे म्हणून क्रियान्वित असतात. मात्र दबाव गटांच्या 'अनमिक साम्राज्याचा' अभ्यास करणे तुलनात्मक शासन व राजकारण विषयाच्या अभ्यासासाठी आवश्यक असते. कारण ते साम्राज्य राजकारणाच्या औपचारिक संघटनेत जरी कोठेही आढळत नसले तरी राजकीय प्रक्रियेच्या दृष्टीने त्यांची भूमिका महत्त्वपूर्ण आहे. शेवटी पक्षांचा संबंध राजकारणाशी, सत्तेशी असतो. दबाव गटांना किंवा हितसंबंधी गटांना आपल्या उद्दिष्टांसाठी राजकारणाबरोबर समाजाच्या इतर अंगांनाही भिडावे लागते. केवळ शासनाकडून त्यांचे हित साध्य होईल असे नाही. इतर धार्मिक, आर्थिक, सामाजिक संघटनाही त्या कार्यात महत्वाच्या ठरू शकतात. दबाव गटाच्या अस्तित्वामुळेच शासनाधिकारी आणि शासनकर्ते जनतेच्या आशा-आकांक्षा आणि न्यायसमान मागण्यांकडे आज दुर्लक्ष करू शकत नाहीत. निरनिराळ्या समग्र आकड्यांसह माहिती विधी सदस्यांना पुरवून विधीनिर्मिती कार्यात साहाय्य करण्याचे कार्य दबाव गट करीत असतात.

राजकीय पक्ष व दबाव गट यांच्यातील ठळक तुलना

आपण वरती अभ्यासल्याप्रमाणे दबाव गट व राजकीय पक्ष यांच्यातील भूमिका पाहताना त्यांच्यातील तुलना थोडक्यात खालीलप्रमाणे पाहता येईल.

१. शासनव्यवस्था कायम ठेवणे हे राजकीय पक्षाचे उद्दिष्ट असते. याउलट आपल्या मागण्या पूर्ण करून घेण्यासाठी शासनावर प्रभाव पाडणे हे दबाव गटाचे उद्दिष्ट असते.
२. राजकीय पक्षाची कार्ये व्यापक स्वरूपाची असतात. संपूर्ण समाजाचे आणि आपल्या देशाचे सर्वांगीण कल्याण साधणे हेच राजकीय पक्षाचे व्यापक कार्य असते. उलट दबाव गट हितसंबंध सुरक्षित राखण्याचे मर्यादित स्वरूपाचे कार्य करतात.
३. राजकीय पक्षाला विशिष्ट ध्येयधोरण आणि कार्यक्रम ठरवावा लागतो. निवडणुकीनंतर त्या कार्यक्रमाची व ध्येय-धोरणांची अंमलबजावणी करावी लागते. दबाव गटाला असे ध्येयधोरण किंवा कार्यक्रम स्वीकारण्याची गरज नसते.

४. राजकीय पक्ष लोकांचे राजकीय सामाजिकरण करतो. दबाव गट असे कार्य करीत नसतो.
 ५. राजकीय पक्षात शिस्तबद्ध संघटना असते. दबाव गटात अशी शिस्तबद्ध संघटना नसते.
 ६. राजकीय पक्षाला विधीमंडळात बहुमत प्राप्त न झाल्यास विरोधी पक्ष म्हणून कार्ये पार पाडावी लागतात. विरोधी पक्ष सत्तारूढ पक्षाला नियंत्रित करतो; त्याची हुकूमशाही प्रवृत्ती नष्ट करतो. परंतु दबाव गट विरोधी पक्ष म्हणून कार्य करीत नसतो.
 ७. सत्तारूढ होणाऱ्या राजकीय पक्षाला राजकीय व प्रशासकीय पदासाठी अनेक नियुक्त्या कराव्या लागतात. उदा. राज्यपाल, राजदूत, सरन्यायाधीश, मुख्य सचिव इ. दबाव गटाला अशा नियुक्त्या कधीच कराव्या लागत नाहीत.
 ८. राजकीय व्यवस्थेत राजकीय पक्षाचे कार्य महत्वाचे असते आणि आवश्यक असते; त्यामुळे राजकारणाला नवी दिशा प्राप्त होते. उलट दबाव गट संकुचित मानसिकतेतून निर्माण झालेले असता. त्यामुळे शासन कारभारात अनेक अडचणी निर्माण होतात.
 ९. सार्वजनिक हिताच्या दृष्टीने राजकीय पक्ष राज्यकारभाराला पूरक व पोषक ठरतात. दबाव गट अशा प्रकारे शासनास पूरक व पोषक ठरत नाहीत.
- अशा प्रकारे दबाव गट आणि राजकीय पक्ष यांच्यातील भूमिका अभ्यासताना दबाव गट व राजकीय पक्ष यांमध्ये फरक असला तरी, दबाव गट राजकीय पक्षांसोबत आपले चांगले संबंध प्रस्थापित करून आपल्या मागण्या मंजूर करून घेऊ शकतात.

४.५ १. स्वयं अध्ययन प्रश्न १

१. व्यक्ती व शासन यांच्यातील दुवा असतो.
२. दबाव गटाला या यांनी अज्ञात साम्राज्य म्हटले आहे.
३. या राजकीय अभ्यासकांनी 'दि प्रोसेस ऑफ गव्हर्नमेंट' हा ग्रंथ लिहिला.
४. भारतामध्ये पक्ष पद्धती आहे.
५. राजकीय पक्षांची आधुनिक वर्गीकरणे यांनी मांडली आहेत.

४.३ सारांश

प्रस्तुत घटक लेखनामध्ये राजकीय पक्ष अर्थ व प्रकार या अनुषंगाने विस्तृत मांडणी करण्यात आलेली आहे. राजकीय प्रश्न ही संघटनात्मक स्वरूपाची मांडणी असते. विशिष्ट राजकीय धोरण घेऊन त्याची पूर्तता करण्याच्या अनुषंगाने संघटीत झालेल्या लोकांमधून राजकीय पक्ष निर्माण होतात. हे राजकीय पक्ष-राष्ट्रीय हितसंबंधाची जपणूक करतात.

दबाव गट आधुनिक राजकीय व्यवस्थांमध्ये अपरिहार्य झाले आहेत. राजकीय संस्थांच्या केंद्रगामी शक्ती आणि दबाव गटांच्या केंद्रोत्सर्गी शक्ती यांच्यातील तणावातूनच राजकीय निर्णयांची

सुसंवादांची आणि संतुलनाची निर्मिती होते. त्यामुळे दबाव गटांचे अस्तित्व लोकशाही व्यवस्थेशी विसंगत आहे असे मानण्याची आज गरज नाही. काही दबाव गट लाचलुचपत, भ्रष्टाचार इ. गैरमार्गाचा अवलंब करतात. मात्र सरसकट सर्वच दबाव गट निर्बंध आणणे हे योग्य नाही तर त्या अनैतिक मार्गांना प्रतिबंध घालणे हे योग्य होईल. सामान्यतः दबाव गट आर्थिक मदत, प्रतिनिधींना सहकार्य, माहिती व आकडेवारी, सल्ला, लोकजागृती अशा मार्गांचा अवलंब करून राजकीय सत्तेला अप्रत्यक्षपणे मदत करीत असतात. दबाव गटाच्या मदती-शिवाय सरकारी कामकाज चालणे अशक्य व्हावे अशी आजची एकंदर परिस्थिती आहे. दबाव गट सहमतीचा शोध घेऊन राष्ट्रहिताची जाणीव समाजाला करून देण्यास मदत करीत असतात. नागरिकांना राजकीय प्रक्रियेत सहभागी होण्याची प्रभावी माध्यम दबाव गट करीत असतात. दबाव गटांचा राजकारणातील प्रभाव कालांतराने वाढत आहे. मात्र सामाजिक उपयुक्तता, राष्ट्रीय एकात्मकतेचा विचार केल्यास दबाव गटांचे कार्य फारसे फायदेशीर ठरत नाही. शिक्षण प्रसार आणि राजकीय जागृती वाढल्याविल्यास भारतातील दबाव गट इंग्लंड व अमेरिकेतील दबाव गटांप्रमाणे समाजहिताचे आणि राष्ट्रीय एकात्मकतेचे कार्य करू शकतील.

४.४ पारिभाषिक शब्द व शब्दार्थ

१. **हितसंबंधी गट** : सामाजिक सहजीवनातून अनेकदा लोकांना समान हितसंबंध समान विचार, समान मित्र व शत्रू निर्माण होतात. त्यांच्यात बंध-अनुबंध निर्माण होतात. त्यातील संघटित रूपधारण करतात, तर काही अनौपचारिक पातळीवरच राहतात. तेव्हा समान हितसंबंध व कमी अधिक प्रमाणात संघटित असणे ही दोन वैशिष्ट्ये असणाऱ्याला हितसंबंधी गट म्हणतात.
२. **अज्ञात साम्राज्य** : निश्चित दबाव टाकणारा माहिती नसलेला गट म्हणजे अज्ञात साम्राज्य.
३. **पॉलिट ब्युरो** : साम्यवादी पक्षाची मध्यवर्ती निर्णय घेणारी समिती.
४. **पक्ष** : सर्वसाधारणपणे विचारप्रणालीने प्रेरित होऊन तिची अंमलबजावणी करण्यासाठी संघटितपणे वैध मार्गांनी राजकीय सत्ता संपादन करणाऱ्या संस्थांना पक्ष म्हणतात.

४.५ स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

१. राजकीय पक्ष	२. फायनर
३. ऑर्थर बेंटले	४. बहुपक्षपद्धती
५. गॅब्रीएल आल्मंड	

४.७ सरावासाठी स्वाध्याय प्रश्न

१. दबाव गटाचा अर्थ सांगून दबाव गटाचे वर्गीकरण स्पष्ट करा.
२. दबाव गट व राजकीय पक्ष यांच्यातील सामर्थ्याची व मर्यादांची संक्षिप्त चर्चा करा.

३. राजकीय पक्षाची व्याख्या सांगून वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.
४. राजकीय पक्षाचे प्रकार स्पष्ट करा.
५. राजकीय पक्ष म्हणजे काय सांगून राजकीय पक्षाची कार्ये सांगा.

४.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके / संदर्भग्रंथ

१. ज. रा. लोटे, 'तुलनात्मक शासन व राजकारण', पिंपळापुरे अँड कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर.
२. भा. ल. भोळे 'शासन आणि राजकारण तौलनिक अध्ययन.' पिंपळापुरे अँड कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर.
३. सी. बी. गेना, 'तुलनात्मक राजनीती एवं संस्थाएँ', विकास पब्लिशिंग हाऊस प्रा. लि., दिल्ली.
४. जोहरी जे. सी. 'तुलनात्मक राजनीत', स्टर्लिंग पब्लिशर्स प्रा. लि., दिल्ली
५. गाबा ओम प्रकाश 'तुलनात्मक राजनीती की रूपरेखा' म जूर पेपर बॉक्स, नोयडा.
६. Key V. O., Political Parties & Pressure Groups, Toranto 1964.
७. प्रा. चिं. ग. घांगरेकर - तुलनात्मक राजकीय व्यवस्था, पिंपळापुरे अँड कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर.
८. डॉ. भा. ल. भोळे - राजकीय विश्लेषण, पिंपळापुरे अँड कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर.
९. Sartori Giovanni, Parties and Party System : A Framework for Analysis, London.
१०. Neumann Sigmund, Modern Political Parties : Approaches to Comparative Politics, Chicago.

